कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

Checked 2012

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M२२७१ विषय अद्वैतवेदान्त
नांव शारिरक भाष्य (ब्रह्मसूत्रावरील) Mss
लेखक / लिपीकार शंकराचार्य.
पृष्ठ ८० काळ –   [✓ पूर्ण] / अपूर्ण

१२३७१ १-२८

त्वेघटवद्धित्वादौ संसर्गविधया संयोगज्ञानादपि संयोगवत्त्वेन तदाश्रयस्य प्रत्यक्षापत्तिरतस्तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतु
त्वं युक्तमिति मते त्वंसंयोगविशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति सांसर्गिकात्वसंयोगविषयताकज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तद्विरहादेव न
त्वे संयोगवदिति ज्ञानात्समवायात्तत्सांसर्गिकसाधारणतद्विषयताकज्ञानत्वेन तद्विशिष्टबुद्धौ हेतुताविकारेत्यत आपितत्त्वे योग
वदिति ताकज्ञाने ज्ञानोक्तादेन तत्स्वपावत्संयोगाश्रयविषयकत्वोपगमेऽपि तत्स्वभावात् तद्वृत्तितद्विषयकज्ञानत्वमात्रेण हेतु
त्वे समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानात् कालिकादिसंबन्धेन तदाश्रयस्य कालादेः प्रत्यक्षापत्त्या तत्संबन्धावच्छिन्नत
दाश्रयप्रत्यक्षे प्रति तदितरसंबन्धानवच्छिन्नतन्निष्ठविषयताकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वे चोच्यमाने तु तत्संबन्धावच्छिन्नत्व
त्प्रकारकज्ञानत्वेन तथा सति सुरभि चंदनमित्यादि प्रागुक्तस्थाने सोपनीतभाने च विनारभिपात्तन्नबुद्धिमिन्त्वतत्प्रका
र्यतावच्छेदकत्वप्रवेशे महागौरवापत्तेः न चैकं संबन्धेन तत्प्रकारकप्रत्यक्षहेतुत्वायां संबन्धान्तरेण तत्प्रकारकप्रत्यक्षेऽप
दिवाधकसंभवमतदोत्तरकाले संबन्धान्तरेण तदाश्रयप्रत्यक्षे तस्य च प्रतिबन्धकोऽस्तु प्रागुक्तरीत्यैव तदानीं सं
बन्धान्तरेण तदाश्रयप्रत्यक्षमतत्तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं युक्तमिति वाच्यं समवायेन घटत्वप्रकारकानुमि
त्यनन्तरं ज्ञाततत्संबन्धेन घटत्वाश्रयप्रत्यक्षस्य संबन्धान्तरेण तदाश्रयविषयकत्वस्य दुर्वारत्वापत्तेः नाहि शानुमि
तिदशायां संबन्धान्तरेण घटत्वस्य परामर्शाद्यभावादेव तत्संबन्धावच्छिन्नघटत्वप्रकारकज्ञानानुत्पत्त्या तत्रबा
धकस्याकल्पनादिति ध्येयमानविषयभेदेन नानाकार्यकारणभावस्यापरित्यागे घटत्वप्रकारेण तदाश्रयप्रत्यक्ष
मेव क्वचित्साम्येन क्वचित्तद्विवक्षायामत्र किंचिदिति यामत आहुः अपेक्षेति पंचेति क्रमादौ वा घटत्वादेः समजत

जन्मो:

कदोषदशायां च स्वस्वःकारणकबोधसामग्रीसत्वेपि घटमत्वादिप्रकारकं न तदाश्रयस्यांशे ज्ञानादिनियम इति भावः कारणांत
चाहत्वं जायत इत्यत आह इमे बोधानुसरणसामग्र्यभ्रमभिन्नत्वाच तत्राहिशेषसामग्रीत एव चासंपर्याशीनादिनि
यम इति भावः कारणांतरमपेक्ष्य सामग्र्यंतरयर्पितापेक्षायाः प्रयोजनमाह अनुपवेशि अथ तमसि निविडतमः आलोके
सप स्वाद सत्वत्वाभा प्रसौदामिनीयपर्यन्तानुसरणचरमे विद्युत्संपातजन्यचाक्षुषोत्तर उत्पत्तेः इत्यत्वसामान्यमक्षि
कत्वोक्तेः अन्यदोषविशेषवशात् मोघर्मिकसेवच स्वःकरणकस्थलत्वव भवबोधसामग्रीसत्वाच्चरमे निबिडत्वद्य
संभावानुषाडुबीन एव यरं तत्स्कंध इत्यादिना घटादेः स्वः स्वसत्तानवारणार्थमेव सामग्र्यपेक्षा चाक्षुषेति विभावनी
यहि त्रिसा साक्षात्कारसोपानमेव स्वभावादाह संतान इति ताहशवास्तु षधारणा चानुभवबाधितेति भावः अत्र कश्चि
त्स्व सूत्रोदी मासात भवि न सामान्यदौ त्ता नस्या हेतुत्वे सौरभत्वप्रकारकयत्किंचित्सौरभज्ञानोत्पत्तिरतायमानस्यानुरमि
च इनमित्यादि चाक्षुषसप्रवान्नुपास्थित यावत्सौरभमनुव्यविशेष्यकत्वापत्तिः सामान्यप्रत्यासत्तेरविशिष्टत्वात् नचे
त्यापत्तिः बहिरिन्द्रियस्य स्वयोग्यमात्रनिष्ठानुव्यविशेष्यताकज्ञानाजनकत्वनियमात् तस्मात्सौरभत्वसामान्यज्ञानस
सौरभत्वप्रकारकतदाश्रयप्राणजत्वावच्छिन्नं ताहशमानसत्वावच्छिन्नं च प्रत्येकं विशिष्यहेतुत्वकल्पनान्नैताह
शवास्तु षपित्याह तत्र सौरभमनुव्यविशेष्यकज्ञानस्यानुमितिशाब्दबोधयोग्राजादित्वरूपस्यैव घनमाद्यिकतयापातनुव्यवि
शेष्यकानुमित्यादिसामग्रीविरहादेवदानीनाहशज्ञानोत्पत्तेसम्भवादनुमित्यादिभिन्नतादृशज्ञानस्यालीकतयाऽपादपि १८०
नुमित्यादिसामग्रीविशेष्यकः शक्यत्वात् त्वन्मतेनुव्यविशेष्यत्वावच्छेदेनैव सौरभत्वादिप्रकारकचाक्षुषादिके प्र

मितादात्म्येन सौरभत्वादिना गंधत्वादिना वा प्रतिबंधकत्वान्निरासः तादृशसंबंधेन तथाविधचाक्षुषत्व घटादावेव
सौरभत्वस्य भ्रमदेपत्तुत्वमेन न च सौरभत्वप्रकारकेति व्यर्थं प्रमेयत्वादि सामान्यप्रत्यासत्त्या ताद्रूप्येण सौरभमस्तु मुख्यविशेष्य
चाक्षुषस्य सर्वसम्मतत्वात्तत्रापि वस्तुयोग्यमात्रविशेष्यकत्वोपगमे तु तत्रोपादेयं न चैवं घटाद्युपनीतचाक्षुषस्यापि घ
टादि मुख्यविशेष्यकत्वस्योक्तकार्यकारणभावस्यैवापादकत्वादित्यापत्तौ चोपनीतविशेषणतायै च भासत इत्यस
विरोध इति वाच्यं मुख्यविशेष्यतया द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छेदेनापादकाच्छिन्नप्रति चक्षुरादिलौकिकसन्निकर्षापेक्षाभा
वविशिष्टज्ञानत्वेन विषयतया प्रतिबंधकत्वात् तत्रैव च समतापन्नत्वादिज्ञाने लौकिकसन्निकर्षदशायां तन्मुख्यवि
शेष्यकं लौकिकप्रत्यक्षमिति ध्येयं केचित्तु गंधादेश्चाक्षुषत्वोपपत्तये चाक्षुषादिकं प्रति तादात्म्येनावश्यं द्रव्यत्वादि
नाप्रतिबंधकत्वं वाच्यं तथा च तत्रैव लौकिकविषयतामात्रेण प्रतिबध्यतावच्छेदकसंबंधः किंतु मुख्यविशेष्यत्वानिर्विकल्प
कविषयत्वयोरन्यतरदेव संबंधानुगमस्य स्वरूपसंबंधेन हेतुतास्थले एवत्वहास्तितत्वान्न प्रकारतान्यविषयत्व
चातादृशसंबंधो वाच्यः सुरभिचंदनमित्यादिचाक्षुषे चंदनांशे प्रकारतैव सौरभत्वांशे विशेष्यतानत्वाधिकेत्व
त्वप्रतिबंधकसद्भावदेव चाक्षुषज्ञानेन सौरभमुख्यविशेष्यकमित्यपि वदंति तच्चिन्त्यं केचित्तु घटत्वपटत्वादि
नातद्विषयकज्ञानानां वा प्रत्यासत्तित्वे कार्यकारणभावानंत्यसंगात् सर्वत्र नित्यज्ञानव्यक्तिरेव प्रत्यासत्तिरस्माच्च
स्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धेतुव्यक्तित्वेन हेतुत्वे नित्यज्ञानव्यक्तेः सर्वदा सत्त्वाद्यत्किंचित्सन्निकर्ष
दशायां यावद्गोचरनिर्विकल्पकापत्त्यासावेसापत्तिः अतः स्वाश्रयविशेष्यकत्वानुसरणं स्वाश्रयत्वविषयतयाश्र

५

राघ्रोः

स्यः न च तत्तज्ज्ञानव्यक्त्याश्रयत्वाविशेषाद्घटरूत्याकारप्रत्यक्षत्वात्वे पटत्वेन यत्र स्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तिः पटत्वज्ञानदशा
यामिष्टापत्तेरतएवाविशेषणज्ञानविरहादेव तत्र तत्समवेतनापि घटत्वेन घटस्यैव प्रत्यक्षसद्दशायां ताकृष्येणपटादेः प्र
त्यक्षापत्तिः घटत्वप्रकारेणापटादिग्रहस्य भ्रमत्वनयात् ज्ञानकदोषविरहादेव तत्रस्याप्यसंभवात् अन्यथा घटत्वा
दि सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वपक्षमपि इन्द्रियत्वघटत्वयोरुपस्थितौ द्रव्यत्वेन पटप्रत्यक्षसद्दशायां घटत्वेनापि पटस
प्रत्यक्षापत्तेरिष्टत्वात् तादृशेषेषसत्वे च तथाविधभ्रमस्येष्टत्वात् न च विनिगमनाविरहाद्गगनाभावदा
नीत सत्ते योर्गभावव्यक्तौ तौ च तत्रद्विक्लित्वे नत्वाश्रयविशेष्यकप्रत्यक्षे प्रतिहेतुता यत्रिरितिवाच्यं गगताघभा
वामामन्यथासिद्धत्वात् कार्य्यमात्रे हेतुर्नित्यज्ञानसत्त्वाश्रयप्रत्यक्षे द्दे आन्यथासिद्धेद्वत्वात् गगनाघभावानाता द्दे
व्येण हेतुत्वेपि लाघवं च संभवाच्च घटत्वादिज्ञानत्वेन हेतुतायां घटत्वादिप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षत्वस्य कार्य्य
तावच्छेदकत्वे गौरवापत्तेः ध्वा। सुरभिचन्दनमित्यादेः सौरभत्वाघविशेष्यकप्रत्यक्षस्यानुरोधाभावादेव सौरभत्वा
त्वे देर्तानिलक्षणापाः त्वौकार्य्यत्वादित्याऽःग ननु सामान्येन पदि प्रत्यासत्तिः किंलतज्ञोत तदाता नलक्षणापास
हेतसाकौभेदऽरत्वत आह रूपे चेतस्यर्थेः रतरा ज्ञानलक्षणानस्पोति प्रत्यासत्तिरत्वनुषज्यते तथा च कार्य्यकार
णाभावभेदादेव प्रत्यासत्तौ भेदरहितभावः। अत एवेति अन्यथापत्र सौरभत्वेनाल्पवस्थितत्वनेतत्र सुरभिगीघरति व
तत्सुरभिवदनमित्याकारकसौरभत्वप्रकारेण चेदनस्य भ्रमात्मकं चाद्दुपतत्र सौरभत्वज्ञाने भानं न स्याल्वादि
तत्र सुरभिंग चस्य भानं संभवो येन सामान्यलक्षणापाक्षडमि प्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुता सौरभ

राम०

त्वप्रत्यासन्नेः कार्यतावच्छेदकतयैव सौरभत्वजाते भाने भविष्यतीति संभावनीयं च सुगंधो वहिरिंद्रियत्वेन त्वायोग्यस्तु त्वा
विशेष्यकत्वानां जनकत्वनियमात् सर्वानुपस्थितस्य सुरभिगंधस्य तत्र भानासंभवेनोक्तरीत्या लतत्वज्ञातेरपि तत्र भाना
संभवादिति भावः ॥ इत्यादिपदेन प्रमातरसेतदनुव्यवसायपक्षस्य च परिग्रहः ॥ पक्षेत्रानुस्मृतद्वि द्विपज्ञमत्वं निपाम
कपितिएवं मते नायं ग्रंथस्तथा च सौरभत्वेन सौरभस्य त्वने नतरेज्ञापमाने ग्राप्तसुरभि चैदनमित्याकारचाक्षु
षप्रमायां सामान्यप्रत्यासत्त्या ट सौरभत्वभाने संभवः कारणीभूतस्य सौरभत्वचाक्षुषस्याभावादतो ज्ञानल
क्षणापदघटकप्रत्यासत्तिरितिपतंक्षेदं ज्ञानसत्तादौडिपजन्यत्वापत्ते योग्यासुरभिगंधस्याप्युपनीतत्वभानासंभवे सौरभत्वजातिप
र्यंतानुसरणस्य संदर्भविरोधापत्तेः ॥ अत्रेदं तत्त्वं । यद्यपि घटत्वादिप्रत्यक्षेन दलौकिकप्रत्यक्षे वा न तद्गोचरज्ञानत्वेनता
नत्वसंज्ञायाहेतुत्वं घटत्वादिनिर्विकल्पे प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्ये घटत्वादिशैप्रत्यक्षे च व्यभिचारात्तथापि लौ
किकालौकिकसाधारणघटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रे प्रत्येववघटत्वादिज्ञानत्वेन हेतुत्वं अत एव प्राथमिकस्य घट
त्वचैत्रत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य घटत्वचैत्रत्वादिनिर्विकल्पकं विनानुत्पत्तेस्तत्सिद्धिराच रूपकोपपूर्वानुभूतवस्तुमा
त्रमेव तज्ज्ञात्वेन घटत्वाद्यात्मकेन तत्प्रत्यभिज्ञानानुरोधेनैव परैरप्युक्तं कार्यकारणभावस्याप्युपपत्त्यात्तन चैव
जन्यत्वविशिष्टयकसविकल्पकस्यैव प्रत्यासन्नत्वमिति प्राचीनमताभ्याविरोधस्तस्यालौकिकचित्करत्वात्तासंविंघटादेरुपनी
तभानस्थल एव तथा नियमसंभवाच्च इत्थं त्वादिप्रकारेण घटादेरुपनयपक्षत्वेपि घटत्वादिप्रकारेण तत्सोपनीतप्रत्यक्षा
नुदयेन घटत्वादिनानंतरघटादिप्रकारकप्रत्यक्षं संप्रति घटत्वादिप्रकारकत्वेनैव तत्तद्घटादौ पुरुपनयस्य हेतुत्वात्तच्चेतद्धो

३

ना॰श्रो॰

वघटत्वयोर्निर्विकल्पकोत्तरं घटे घटत्वस्येव पटत्वेपि घटमनन्वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं स्यात् पटत्वादिप्रकारेणेव
घटादीनां विशिष्टबुद्धेः पारमार्थिकतया तद्धेतुभूतस्य घटत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात् न चैवं निर्वि
कल्पकोत्तरं विशेष्यविशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटत्ववदित्याकारकप्रत्यक्षं तस्मात् इष्टत्वात् जातीतरनिष्ठप्रकार
तायाः किंचिदवच्छिन्नत्वनियमात् द्रव्यगुणकर्मणां निरवच्छिन्नप्रकारत्वाननुमतात् न चैवं निर्विकल्पकस्य प्रत्या
सत्तित्वे स्वविषयो मनघटययधातेन तस्य प्रत्यक्षोयत्रिःविषयानुपधानेन तोनादप्रत्यक्षस्यालीकतयाविषयो
पनायकविरहादेव मनःसन्निकृष्टस्यापि तस्यातीन्द्रियत्वोपगमात् इति वाच्यम् तथापि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्यं प्र
त्यक्षत्वादि तेषु निर्विकल्पकत्वेनापि तादात्म्यसंबन्धेनापि विरोधित्वकल्पनादेः च निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादन्य
था सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन प्रत्यक्षस्याऽवीरत्वापत्तेः सुखत्वस्यापि निर्विकल्पकरवत्व
रवत्वेपि लौकिकमनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधानेन तन्निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वे बाधकाभावादिति यत्तु घटादि
प्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं प्रति च घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यकं घटो द्रव्यमित्याकारकमानसोपनीतभानेन
स्यात् इति तन्न घटादिधर्मिकद्रव्यत्वाद्यप्रसङ्गाग्रहादिवशादेव मानसमपियो घटादिविशेष्यकत्वसंभवात् घटस्ये
तावन्मात्राकारस्य बाधनिर्णयाप्रतिबध्यमानस्य प्रत्यक्षस्य सत्त्वेपि दृश्यभावात् न चैवं घटादेरनुपस्थितिदशायाम
पि तद्विशेष्यकमानसप्रत्यक्षस्यात्तद्धर्मिकसंसर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यं घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षे घटत्वस्य घट
निष्ठलौकिकविषयताकप्रत्यक्षत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटज्ञानस्य विरहादेवानुपस्थितघ

राम०

हादेर्विशेष्यविधयाभानसग्रहासंभवात घटोऽयमित्यादिमानसस्य घटं जानामीत्याकारकत्वनियमात् अत एवोपनीतविशेषणतयैव भासत इत्यभिधावमानसेतापत्तियस्त इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यलंपल्लवेन व्याप्तिः सामानाधिकरण्यस्वरूपत्वे परामर्शस्य भ्रमत्वापत्तिरतो भावार्थमाह धुरमेत्यादिना लाघवादाह वह्निमदिति न च लान्वयिन्यव्याप्तिः व्यतिरेक्यनुमानस्यैव परैः स्वीकारादिति भावः केवलान्वयिनः संग्राह्यत्वेपि लघुव्याप्तिमाह साध्यसंबंधितेति अत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसंबंधविशेष इति हृदयं तेन प्रागुक्तावच्छेदकत्वघटनगौरवावकाश इति सामानाधिकरण्ये यल्लक्षितस्य धूमत्वादेः पक्षत्वधुमनिष्ठत्वादिति भावः व्याप्तेर्नीतत्व इति सामानाधिकरण्यपत्व त्वरूपत्वपारत्वादिः तत्र पर्वतीपक्षमेऽयथानुभवस्मरणयोः समानप्रकारतामात्रेण हेतुहेतुमद्भावे स्वगृहीतस्यापि स्मरणे भानं स्यादिति स्मृतेरगृहीतग्राहित्वेन तत्तन्मते प्रकारतामात्रेण हेतुमद्भावे स्वगृहीतस्यापि स्मरणे भानं स्यादिति स्मृतेरगृहीतग्राहित्वेन तत्तन्मते प्रामाण्यापत्तिरित्यन्यथा योजयति शक्यानुभवेति अत्र शक्यस्मृतेरिव शक्यानुभवस्यापि साक्षादेव शाब्दधीजनकत्वे हेतुपदं प्रयोगानार्थक्यमेवान्यथात्वप्रयोजकं परं तद्दोषं एवमिति गौरवप्रकारेणायत्किंविधर्मिकशक्तिग्रहस्य शाब्दधीहेतुत्व इत्यर्थः धर्मिणि शक्तिसत्त्वेपि तद्विषयकत्वस्य शाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वात्तत्राशक्यत्वव्यवहार इति कुब्जाशक्तिवादिनः ।। श्रीकरस्य मतमतमनुसृत्य परिहरति ।। जातौ व्यक्तौ चेत्यादि ।। जातिविषयत्वेनैवेति जातिप्रकारकत्वेनैवेत्यर्थः । तेन स्मृत्योरस्य समानप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वस्य न विरोधः । कस्यचिन्मतमाह पश्वादीति पशुत्वस्य सस्थान चोगपत्ता उक्तैः प्रवीनिष्ठनपातेजत्वेन साकर्य्याच्च लोमवल्लाङ्गुलवत्त्वमेव पशुत्वं तस्योपाधि

ज्ञा:

त्वेनवच्छेदतासंसर्गत्वं विनिवेघत्वाभावाभानाद्द्वयोपाधिविशिष्टधर्मिण्येवैः शक्तिस्वीकारादिति भावः पृथिवीत्वादिमत्येके
व्याप्यपदिज्ञानैव पृथिवीमात्रवृत्तित्रियमुत्वजातिः पृष्ठपदशकारस्यात्पोतत्ववर्णेस्येवोद्धैः स्वत्वतोपि तेजस्त्वप्रवाद
स्तेजोभागस्योपत्नमकत्वयाप्युपपन्नेस्तदाहलिंग्रा दीनापजैनेत्यादौ कार्यत्वप्रकारेण घटादौ क्तिः शक्तिग्रहात्
यागविषयकं कार्यमित्यन्वये योग्यतावलात्ताद्रूप्येण पूर्वलाभस्यपरैर्वस्यमाणत्वादिति भावः कार्येऽलिङ्दिशक्ते
र्लौकिकैरनेतिकारादेककार्ये शक्तिग्रहादपरकोर्येस्यवोधानुपपत्तेः शक्तिलमशक्यत्वादाहपरेतिपरग
मास्त्वापमनेनयद्यपि गोपदस्यतानार्थत्वमयत्र वाक्यत्वप्रकारेण वाक्यसोद्दियत्वप्रकारेणेंद्रियस्य च वोधकं
गोपदं तत्र वाक्यत्वादेरुपाधितयात हि शिष्टश्रुक्तौ शक्तेः परेषामपि स्वीकारात् गवादिपदेष्वपीति म्वत्वं तत्तदभि
प्राये नैवं संगच्छते तथापित्वाघवेन गोत्वादिशक्तेन गवादिपदेन लक्षणापैव वाक्यत्वादिप्रकारकादिवो
धोत्पत्तौ न वाक्यत्वादिविशिष्टे गोपदस्य शक्तिर्गौरवादित्याशयेन ताहशामिश्राणां मतस्यानोपवर्णितः अत्र
च गोपदं गोत्ववदिसाकारस्य पद विशेष्यकशक्तिज्ञानस्यैव शाब्दधीहेतुत्वाङ्गोत्वप्रकारतामादायैव चनत्र
समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वसंभवाघ याप्युक्तमेव मन्तुलसम्पणिलिनु मैथिलाः पघट्टिशिष्टज्ञानमितिजमत
प्रकारकज्ञानमित्यर्थः तेन नित्यज्ञानेन व्यभिचारः परेषांच व्यर्थविशेषणत्वेन दोषायेति भावः तद्धीमासाध्य
त्वचसमवायसंबन्धावच्छिन्नत्वग्राह्यमिनातः परेषामीश्वरज्ञानमि[illegible]वाप्यानगमप्यभाववत्वादिज्ञानं विनापित
द्धिशिष्टप्रत्यक्षोत्पादाद्व्यभिचारः इत्यत आहाभाववत्वेति अत्र च यावि नाप्यभाववत्ताज्ञानमलौकिकसामावत्ववि

राम०

शिष्टप्रत्यक्षस्यप्रसंगाद्वोलौकिकान्यगतप्रकारकज्ञानंप्रतितज्ज्ञात्वेनहेतुत्वेचगौरवादितिभावः पत्वतत्वयोरन
नुगमादाहवह्नीतिवह्नेर्विलक्षणज्ञानस्त्वार्थः वैलक्षण्यंपचानुमितित्वंवह्निजन्यज्ञानत्वंवानातः सर्वव्यभि
चारः अथात्रवह्नेरन्तरज्ञानेजन्यत्वेनासिद्धसाधनंनचचवह्नित्वेनानुज्ञादेर्थेमव्यापकत्वग्रहोऽस्तुंजोपमानानुमिते
र्वह्नीतरज्ञानजन्यत्ववाधात्तत्रैवपक्षेतवह्निज्ञानजन्यत्वसिद्ध्यर्थंसामान्यलक्षणास्त्वादितिवाच्यंसुज्ञायांचद्वित्वग्रह
स्यतदधीनानुमितेस्त्वयुक्तमते संभवात्त्वेषामनन्यथासिद्धत्वाभावादतआहतद्वह्नीति अयंदेशोदहिमानित्यनुमितौवि
शेषणतावच्छेदकीभूततत्तद्वह्निभानार्थंसामान्यलक्षणापत्तेराहवित्रिषेण्यादिनचेचंविशेषणतावच्छेदकप्रका
रकज्ञानविरहेपिऊरमिवंदेनामित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यधीःस्यादतआहवक्तनरितितथावतादशानुहेःप्रत्य
क्षादिनियतत्वेनतद्दानोप्रत्यक्षादिसामग्रीविरहादेवननादृशज्ञानमितिभावः विशेषणतावच्छेदकादीनामि
त्यादिपदातविशेष्यादिसंग्रहः।नादशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमित्यादिरित्विति तादृशरितिलिंगमाम्यासेना
नुषक्तेनेतादृक्ष्यतोविशेषणेतावच्छेदकरूपेणापेनकपेणाव्यापकतायाःशक्तेर्वीग्रहस्तेनरूपेणैवानुमितेःशाब्
स्याचोत्पत्तेरितिभावः अतएवइन्द्रियसन्निकर्षादेर्नियामकत्वादेवतज्ज्ञानार्थंविशेषणतावच्छेदकमानार्थमनुवि
शेष्यादिसन्निकर्षापिदेशेरज्ञानंचेतिसशयोत्रंरक्तादृशवानितिबोधानुपपत्यात्तत्रैवविशेषणतावच्छेदकप्रकारक
निश्चयोऽवश्यहेतुरतआहतत्त्वेतिस्फुरतोव्यभिचारात्तादृशज्ञानमात्रस्यजन्यत्वासंभवादाहप्रत्यक्षेत्तरितिविशेषण
तावच्छेदकोशेधर्मितावच्छेदकानत्वसत्त्वाभ्यादिशिष्टवैशिष्ट्यस्फुरहेतुंविधावाद्यामुदाहरत्यहितीयामाहदेशेप्रमेया।

ज्ञ.श्रो: वातिमिथ्यालं किंचिदितितथाचविशेषणाभ्यक्तेः सर्वप्रमात्वेपि न क्षतिभावव्यतिरेके घटादेरप्यथव सामान्यादि साधाकान्तुमिते
र्दृष्टांत संभवादाह विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्यैव निरस्तत्वादित्यग्रे न्वयः विशेष्यज्ञानादीत्यादिपदेन संबंधज्ञानसं
संग्रहः कारणत्वापत्तेरिति तथा च तद्धेतुहेतुत्वप्रयोजकत्वमिति भावः विशेष्यधियो हेतुत्वेव त्स्य मानोपत्तिराह मावे
ति एतेन मानाभावो निरस्त इति च परः ननु सामान्यलक्षणात्ताने सत्रि कपटांतरसाधिविशेष्यत्वात्तस्य च प्रागनुपस्थित
त्वेन विशेष्यज्ञानस्य हेतुत्वं दुर्हं दं अत आह जन्यतां चेति निर्विकल्पकं चानुपस्थितत्वोपयेत्वाप्रकारकं तथा च तत्रा
नुपस्थितघटांशे निर्विकल्पकमेवपावद् घटगोचरज्ञानमनोन्नदोपः घटत्वादिसामान्यस्येतरप्रकारत्वानिरूपि
तविषयतासंबंधेनैव घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षे प्रतिहेतुत्वं वाच्यं च तेविनापि घटत्वस्य ज्ञान्यंदव्यत्वादिसामान्यज्ञाना
द् घटस्य प्रत्यक्षोत्पादेपि तद्व्यभिचार इति भावः न चैवं प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया घटत्वादिसामान्यज्ञानात्र घटस्य
घटप्रत्यादिस्वोनुपस्थितपावद्धत्व निर्विकल्पकोत्पत्तु त्तरकाले घटादौ घटत्वादिनिष्ठविषयताबकाभावेन नन्दत्वला
सार्वज्ञस्यात्रैव व्यायत्तिः तथा सति प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानोत्तरमयं घटो नवेत्यादिसंशयानुत्स
त्तिप्रसंगोदत्त आह सार्वज्ञेति यत्तु वैशिष्ट्य ड्डजन्मेयत्वसामान्यलक्षणया घटत्वज्ञानोत्पादकाले न त्र्विधर्मस्यापि
निर्विकल्पकजननात्तदुत्तरकाले घटे घटत्वस्येव घटत्वेपि तद्वृत्तिधर्मान्तरस्य भाने सामग्रीसत्वात् तथा च घट
त्वांशेसाप्रकारकज्ञानासंभवात्र सार्वज्ञापत्तिरिति तत्तुच्छं घटत्वांशे धर्मीतरप्रकारस्येव तदंशे ग्न्याप्रकारस्यापि ज्ञा राम०
नस्य सामग्रीसत्वेनोत्पत्तिसंभवात्सार्वज्ञापत्तिरिति तत्तुच्छं घटत्वांशे धर्मीतरप्रकारस्येव तदंशे ग्न्याप्रकारस्यापि

ज्ञानस्य सामग्रीसत्वेनोत्पत्तिसंभवेन जातिमान् घट इत्यादिप्रत्यक्षस्यानुरोधेन निरवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकज्ञानं प्रति निर
वच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वात्त्वन्यथा घटो शोपि जातिमच्चाहमिति मानसस्यैव ज्ञानस्योत्पाजातिमानि
नेवधीः सार्वत्तानां स्यात्रतु ज्ञातिमान् घट इत्याकारिकेत्यादिकृतस्यानुदजनकेत्विति। सामान्यप्रत्यासत्त्यैर्निर्विकल्प
काजनकत्वेवित्यर्थः। तत एवेति सामान्यज्ञाने व्यभिचारादेव विशेष्यज्ञानं कारणमित्यर्थः। ननु धर्मिज्ञानस्य निश्च
यह धर्मीति संशय एवेति सन्देहस्य प्रत्यक्षज्ञानतया धर्मीन्द्रियसन्निकर्षं विना तद्विषयकत्वासंभवादिति भावः। ननु स
शयधर्मिभार्थं धर्मितावच्छेदकप्रकारकं कस्माविदेव ज्ञानं हेतुरस्तु कृतं सामान्यलक्षणयेत्यत आह धर्मित्वेति
त्रविवादाहित्यस्य सामान्यप्रत्यासत्त्याविरत्यादिः। अविवादमेव विवृणोति तद्धर्मप्रकारकेत्यादि यथा च सामान्यप्रका
रकत्वेनैव हेतुत्वं तत्र तु तद्विषयकत्वमात्रेणातथ्योकेमध्यत्यादिति स्मर्तव्यं। धूमत्वेनेति। तदवच्छेदनेत्यर्थे ते
नश्चेत धूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यतानिश्चयस्य धूमत्वप्रकारकत्वेपि तदुत्तरं धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संदेहस
भवात्तताह शनिश्चयेन धूमत्वस्यावच्छेदकत्वानवगाहनात यत्र धूमत्वेनैतस्य धूमत्वमात्रावच्छिन्नविशे
ष्यताकत्वर्थेकरणान्नोक्तदोष इति तच्छे वह्निव्याप्यधूमः स्तुदर इति धूमसधूमत्वसामान्याधिकरणेन व्याप्तिनि
श्चयेपि वह्न्यभावाव्याप्यः धूमकुहपोरति धूमधर्मिकव्याप्यभावतानोदयादवच्छेदकत्वावगाहित एव ज्ञानस्य प्रति
बंधकत्वादित्यनात्र विस्तरः। व्याप्तिज्ञाने तन्निश्चयः। आसिद्ध इति धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्यैवाविरोधित
सत्वादिति भावः। तर्हि रोधितया धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयविरोधितया धूमः संदेहः नानुपपन्न इत्यस्य ग्रन्थि

द्धकम एवेत्याहितथाचकृते सामान्यलक्षणायेति भावः ननु लाघवात्तरभावनिष्ठापत्वेनैव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या
तद्धन्नुबुद्धिं प्रति प्रति प्रतिबंधकत्वात्तत्रैवमतस्तत्र प्रतिबंदिमाह कथमित्यादिना रथ्यियाद्यतीति । समानधर्मिकस्यैव
ज्ञानस्य विरोधित्वपार्थिवत्वेऽप्यसंनलीयं च रूपं चापुत्वाभावव्याप्यमित्येव निर्णीये रूपं वाऽनुत्वाभावव्याप्यत्वेनैव मितववि
शेष्यकः संशयो न स्याद्रूपमात्रे विरोधिव्याप्तिमिति च स्यादतस्समानधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वानस्यैव विरोधित्वं वाच्य
मिति भावः नचैतिवाच्यमित्यपि मेणान्वयः संभावनपीति । पार्थिवादित्वरूपभिन्नरूपनवेत्याकारसंभावनयेत्यर्थः
तथानिर्णीतव्याप्तिकेष्वेवरूपेषु व्याप्तिसंशयः संभावरहविशिष्टस्यैवा समानधर्मिकनिश्चयस्य प्रतिबंधक
त्वादिति भावः नचैवं प्रसिद्धधर्म एव व्याप्तिनिश्चयेऽप्येतद्धा । मा विशिष्टेऽर्कौ धर्मो न चेति संभावयेत्येव धूमो वह्निव्यभि
चारी न चेति संशयसंभवात्कृते सामान्यलक्षणायेत्यत आह विशेषतश्चेति । तथा च विशेषतो । यत्त्वादिह
वेणोपस्थिता नाप्रसिद्धधर्मनिल्लानाधर्मत्वाभावबन्नपानिश्चयान्नदनिरिक्तस्याप्रसिद्धधर्मस्योपस्थित्यर्थ
मेव सामान्यलक्षणा वाच्यातो विना संभावनापाएवासंभवादिति भावः समानधर्मिकस्य तानस्य विरोधित्वे संभा
वनैचतसंभवति कथमत उन्नेतकत्वस्यातरत्याह पतद् इति । तेषु विशेषदर्शनादिति । रूपेषु पार्थिवादिभिन्नत्वा
भाववदर्शनादित्यर्थः अतिरिक्तेति । पार्थिवादिरूपातिरिक्ते रूपान्यत्र रूपमिति मात्रलक्षिकस्यैव विशेषदर्शनतस्याको
रोपेण हैरूपतावच्छेदकविधेयपरेकेन तादृशस्य शाब्दस्यासंभवादिति ध्येयं सामान्यरूपेणास्फा विशेषतो विशेष
दर्शनमाहात्म्यादपरस्ति । आदिपदेनेक्कमत्वादिप्रकारेण कर्मसामान्यादेः परिग्रहः रसादयस्त्वत्राप्यादि

पदेनांशघ।त्वादिप्रकारेणागंधस्पर्शादीनां परिग्रहः नन्तु संभावनांपहिशेष्यतावच्छेदकं तदंतर्भावे तस्य मान
धर्मिकनिर्णय एव संभावनाविरोधी रूपमित्याकारनिर्णयस्य तत्संभावनापाविशेष्यतावच्छेदकपत्रासिद्धरूप
भिन्नत्वे तदंतर्भावेनातः संभावनास्यादेवतिपादि रूपात्तद्दातदंतर्भावेनापि निर्णयमाह। प्रसिद्धेत्यादि प्रसि
द्धरूपभिन्नत्वेसर्वेन रूपमितिनिर्णयसत्वे रूपं वायुवृत्तिर्न वेति पर्य्यवसितो रूपवत्ताभावव्यभिचारि न वेत्या
कारसंदेहो नोत्पद्यत एवेत्यत उक्तं रूपभिन्नामिति। उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये प्रसिद्धरूपभिन्नत्वपदं रूपभिन्न
त्वसर्वेन रूपमित्याकारस्य शद्वाविशेषदर्शनस्यासंभवादाह। रव्यंवसादिवेति। अत्रापि प्रसिद्धेत्यादेः सर्वं धातप्रसिद्ध
रूपभिन्नंपदद्व्यरसादिवा तत्सर्वं न रूपमित्यर्थः तेन संभावनाधर्मितावच्छेदकान्तर्भावेलाभः रूपत्वकोटिकसंभावना
या रूपभेदाविषयोनबाधकेभिन्नत्वविषयत्वात् किं तु रूपत्वाभावनिर्णय एवेत्यभिधानेयाह रूपत्वाभाववच्चेतितस्या
शता। प्रसिद्धरूपानिरिक्तेरूपत्वसंभावनापारमार्थ्येतत्रतमाह शसंभावनाविरहदशायां रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वे
तिसंशयोप्रसिद्ध एवेत्यत आहतदानीमिति अनुभवे विप्रतिपत्ते प्रत्याख्याहातिरिक्तेति तद्धर्मिकतदभावनाविरहद
शायां रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न चेति संशयो प्रसिद्ध एवेत्यत आह। तदानीमिति अनुभवविप्रतिपत्त्यन्नेच्छावत्वेनदै
तुल्यमवेस्यसंभावनाविरहविशिष्टतादशानि स्वपाभावत्वेन हेतुतायां गौरवादित्यर्थः। तत्रैवनिर्णीतमिति कएवभाववत्तोसा
मानलक्षणा। न स्वतियोगिनि। सामान्याभावप्रतियोगीत्यर्थः अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतासत्व एव सकलप्रति
योगिज्ञानापेक्षासंभवतनाल्पीयाहननहीतिप्रथमेत्तवेः। सामान्यालक्षणाचादितः। द्धाती येरदंत्वादिनेति। न त्वभाववत्व प्र

जाश्रो:

कारतल्लौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानं हेतुरत आह । मानाभावादिति । अत एवेति । प्रतियोगिज्ञानं विनाप्यभावप्रत्यक्षादेव
। नन्विदं संशयविषयीभूतमिदं त्वं तेजोऽभाववत्ता चेत् आपि तेजोरूपप्रतियोगिज्ञानसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह तेतोः
भावर्वेति । तद्योग्यादिति । भावत्वसंशयायोगादित्यर्थः । तद्धर्मविशिष्टधर्मिकतदभावग्रहे प्रतिनाह शब्दज्ञानं छाविशि
ष्टज्ञानमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वादन्यथा निर्वह्निर्वह्निमानित्येवमनाहार्यधीप्रसंगादिति भावः । अथाभाववत्त्वबुद्धौ प्रतियो
गिज्ञानस्य हेतुत्वे विनापि घटादिग्रहं घटो नास्तीत्याकारकाभावप्रत्यक्षापत्तेरत आह प्रतियोगिनिति तथा चोक्तबुद्धेर्घ
टत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वात्प्रकारताभिन्नत्तस्य घटत्वप्रकारकज्ञानविरहादेव भिक्रमनन्तानुपपत्तिरिति यत्विति तत्सोसा
द इति भावः । ननु स्वात्तेत्रोणाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेपि अभावप्रत्यक्षे सकलप्रतियोगिविषयकत्वरू
पो येसन्निकर्षविधयैव तादृशस्य स्यादत आह सकलेति । तस्य । सामान्याभावप्रत्यक्षस्य आप्याभावल्लौकिकप्रत्यक्षे
विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेपट निर्विकल्पकोत्तरविशेष्यविशेषणभावमिति न्यायेनाभावे घटं घटे च घटत्वमवगा
स्य घटाभाव इत्याकारलौकिकप्रत्यक्षस्यापत्तेश्चेष्टापत्तिः अननुभवात् । अपसिद्धान्ताच्च घटत्वप्रकारेण घटवैशिष्ट्यबुद्धौ
घटप्रकारकघटज्ञानस्य हेतुत्वेक्याकस्यचिन्नद्वारेण विपटोहज्ञानदशायामिन्द्रियसंबद्धविशेषणतया तत्पात्त्वेत्याकारस
घटाभावलौकिकप्रत्यक्षस्य प्रसंगो दुर्वारः । अभावप्रत्यक्षे प्रति विशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे तत्सामग्र्युपस्थितस्य विशिष्टे
हणौ तै प्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणीभूय भाने बाधकाभावान्न तोह शंप्रत्यक्षोन च घटाभावस्यैव घटत्वावच्छिन्नाभाव
त्वेन प्रात्यक्षिकत्रमे घटज्ञानाजन्यत्वव्यभिचारात् प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं इवं च घटत्वावच्छिन्नाभावत्वेन प्रत्यक्षे प्रत्यक्षेव घट

रा१०

ज्ञानत्वेनहेतुत्वेनघटज्ञानदशायांविशेषणताप्रत्यासत्यानेत्याकारप्रत्यक्षंदुर्वारमिति।वाच्यंघटत्वावच्छिन्नप्रकारतान्यप्र
कारतान्यप्रकारत्वानिरूपिताभावनिष्ठलौकिकविषयताकप्रत्यक्षंप्रत्येवघटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनहेतुत्वात्तत्रभ्रमप्र
मानिर्विकल्पसाधारणत्वात्प्रकारत्वंतुप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नत्वंग्राह्यमतोघटोनास्तीतिप्रत्यक्षस्यसत्त्वरूपसंबंधेनाभावत्व
प्रकारकत्वेविनासंग्रहःघटादिविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्यहेतुत्वपक्षेप्यभावोनघटोयमित्यभावेप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नप्र
थभावनिरूपदशायामिंद्रियसंबंधविशेषणतावशात्त्याकारप्रत्यक्षस्यदुर्वारत्वेनचभावत्वसामानाधिकरण्येनपरिहप्र
डस्याभावग्रहस्तदातत्त्याविरोधित्वादग्रेघटोनास्तीत्येवंधीर्जायतेप्रतियोगिविशिष्टबुद्धेःसामग्रीसत्त्वात्अभावत्वावच्छे
देनघटाभावग्रहस्तुतदानीमसंभवीअभावत्वविशिष्टप्रतियोगितासंबंधेनघटविशिष्टबुद्धिमात्रस्यैवतदवच्छेदेनप्र
तियोगितासंबंधावच्छिन्नघटाभाववत्ताज्ञानविरोधित्वादस्तुनघप्यापिनेत्याकारप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्घटमितिवाच्यंतत्त्व
मवेप्यभावत्वावच्छेदेनप्रतियोगितासंबंधेनघटवदन्यनिष्ठधर्मवत्तानिरूपदशायांविशेषणतासन्निकर्षान्नेत्याका
रप्रत्यक्षापत्तेरेवंज्ञत्वेपत्वात्तद्वहृत्तन्निष्ठधर्मवत्त्वज्ञानस्यापितद्बुद्धौज्ञानेनविरोधित्वेनाभावांशेघटवत्त्वधर्मावच्छिन्न
प्रकारतान्यप्रकारत्वानिरूपिताभावनिष्ठलौकिकविषयताकत्वेनतद्दशाविषयताकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रतितानंहे
तुस्तस्यतन्निष्ठधर्मप्रकारकज्ञानकूटस्यैकदाविरहादेवनेत्याकारकप्रत्यक्षापत्तिःतोघटत्वपटत्वादिप्रत्येकधर्माव
वच्छिन्नाभाववत्त्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वेषुघटत्वपटत्वप्रकारकज्ञानत्वेनहेतुत्वेतत्राचनातादृशतादृशप्रत्यक्षस्यसामग्रीवि
रहादेवनेन्द्रियसन्निकर्षदशायामभावोनघटोपटस्त्यादिवाघटदशायांवानाभावस्यप्रत्यक्षप्रतिबंधकसामग्रीविरहादि

जा॰श्रो॰

सतच्चाह। प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेपीति। यद्वा स्वघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन घटत्वादिविशिष्टावगाह्यभावत्वा
वच्छिन्नधर्मिताकलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगितासंबंधेन घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि यत्तादि लौकिकप्रत्यक्ष
त्वं इदंत्वादिप्रकारकधर्मभावप्रत्यक्षत्वं च नैवेरेंद्रियसंबंधविशेषणताया एव कार्यतावच्छेदकं वा येनन्तु प्रतियो
गिज्ञानस्य तावत्तैव नेत्याकारप्रत्यक्षस्य वारणसंभवान्न चैवं घटाभावो नास्तीत्यभावत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षं न स्यात्
तादृशाभावस्य द्रव्यत्वेनेंद्रियसंबंधविशेषणतायाः तद्धेतुत्वासंभवादिंद्रियसंयोगादेईश्वासाक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्र
त्येव हेतुत्वादिति वाच्यं। द्रव्यप्रत्यक्षत्वादेरिव घटाभावाभावत्वादिप्रकारकद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्यापीन्द्रियसंयोगजन्य
तावच्छेदकत्वोपगमादुक्ततो नव्यमतेभावाभावस्यातिरिक्तत्वाद्विशेषणतैव नञ्ग्राहिके विषयप्रदायके। नत्क्तेतमु
क्तेतन्तु रुहषीप घटत्वावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तज्ज्ञानरुहषीपचक्षुःसंबंधविशेषणता
त्वेनेंद्रियभेदेन पुरुषभेदेन चानंतहेतुताकल्पनामपेक्ष्य घटत्वावच्छिन्नाभावत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव ला
घवेन सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुताया उक्तत्वात्। संयोगसंयुक्तसमवायादिभेदे
नेंद्रियसंबंधानामप्यननुगमाच्चेदपि प्रसिद्धानामभावलौकिकप्रत्यक्षाणां विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात्तत
द्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहादेव तेषांत्रापत्तिनानतिरुक्तस्य नेत्याकारप्रत्यक्षस्यालौकिकत्वयानापत्तिसंभ
वेनापि पारमार्थिककार्यताक्रोनास्यामस्या एव कार्यताया व्याप्यत्वोपगमात्। तथा च घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगा ल०
ह्यभावप्रत्यक्षत्वादिना धर्मेणामिंद्रियसंबंधविशेषणतायाः प्रतियोगिज्ञानस्य चः कार्यतावच्छेदकत्वविरहेपि न क्षति

रितितदप्यसत्तापत्र पटाभावे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभ्रमस्य सामग्री नास्ति तत्रेन्द्रियसंबंधघशेघणात्तावल्लाम्मा
पमानस्य पारमार्थिकस्यैव घटेनास्तीति प्रत्यक्षस्य घटाभावद्रवपटभावेपि लौकिकविषयतासंबंधेनोत्तत्रेईर्वारत्वा
त्तस्य च पटाभावांशे विशिष्टबुद्धिसामग्रीविरहात्रैव्याकोरतपाः र्थवशासंपादनीयत्वादिति दिति दिक्कालदभावेतिाल
स्याभावप्रत्यक्षेरत्सर्थेः तादृशकारणतापोसाधकाभावन्तु स्कोव्यभिचाररूपबाधकमप्याह ध्वंसेत्यादिना घटध्वंसो
हि घटतत्प्रागभावतदत्यंताभावानामभावस्तत्सहे घटप्रागभावादयो न संतीति प्रत्यपाद्यवहाराच्चै एवं च घटप्रा
गभावोपि घटतद्ध्वंसतदत्यंताभावानामभावस्तथा घटात्यंताभावोपि घटतद्ध्वंसतत्प्रागभावानामभावस्तेषां च एकै
कप्रतियोगितानमात्रादेवग्रहात् स्फुटतरोव्यभिचारः स्वमते ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावेन समं न विरोधः ध्वंसस्य प्रा
गभावः प्रागभावस्य च ध्वंसोऽतिरिक्त एवेत्यत उक्तमनुपगमादिति प्राचीनैरुपगमादित्यर्थः इदमुपलक्षणं नव्यम
ते समनियतत्वेनत् सत्त्वोपरिमाणघभावानामैक्यादेकमवितोपापर प्रतियोगितानादेवग्राह्यत्वाच्चात्तत्रैवसत्त्वमनेपि
व्यभिचारोद्रष्टव्यः ननु स्वपरप्रकाशकतेजःप्रतियोगिकयावत्संसर्गाभावत्वरूपस्यांधकारस्य ग्रहे न तादृशयावत्ते
जोग्रहं विना संभवति प्रतियोगिबुद्धेरभावप्रत्यक्षे हेतुत्वात् यावत्तादृशतेजोग्रहोपि न सामान्यलक्षणां विना संभ
वतीति प्राचां मतं दूषयति । अंधकारस्त्विति । तेजोविशेषेति महाप्रभात्वावच्छिन्नाभाव इत्यर्थः उद्भूतानभिभूतरूप
वत्तेजः सामान्याभावस्तेनार्थः अनुद्भूततत्वाभावाघात्मकस्योद्भूतत्वादेरनोद्भिपतदघटितधर्मावच्छिन्नाभावव
स्यायोग्यत्वेन प्रत्यक्षत्वायोगात् न चालोकसन्निधानेपि घटोपरूपे तमइति चाक्षुषापत्तिश्च इष्टः संयुक्तसमवेत

ज्ञाप्रोः

रूपविशेषणतापन्नादशाप्रभाद्यभावे सत्वात् इति वाच्यं तमःसाक्षात्कारं प्रति चक्षुःसंयुक्तविशेषणताया एव हेतुत्वो
पगमादिति भावः एकत्रेति एकदेशीयतेजोभावस्य प्रागभावव्यक्तीनामन्यदेशीयत्वे हानादिति भावः ननु पावत्वं प्रतियोगि
विशेषणतया च पार्वेति तादृशतेजोसितत्वव्यक्तित्वेतरधर्मानवछिन्नतत्तद्व्यक्तिनिष्ठप्रतियोगिताकाभावानामेव
तमस्त्ववाच्यमित्यत आह अननुगमादिति निरुक्ताभावानामननुगते कथमभावात्र इत्यनुगताकारप्रतीतिर्न स्यादि
ति भावः ननु पावेति तादृशतेजोसितेषामेकप्रतियोगिकाभावेन विशिष्टमन्यप्रतियोगिकाभावमुपादापतेन
नापि विशिष्टमपरापरप्रतियोगिकाभावत्वमेवानुगमकं वाच्यमत आह गौरवादिति अनेनानन्तानामभावानांत
मःप्रतीतिविषयत्वत्यनामपेत्स्यते तेजोविशेषसामान्याभावस्यैव तादृशप्रतीतिविषयतायां लाघवादिति भावः ननु तेजो
विशेषसामान्याभावसामन्निकर्षदशायां तत्तेजोभावस्यापि सन्निकृष्टतया तेषामपि तमःप्रतीतिविषयताध्रौव्या
त् कुतो गौरवमत आह तेजोविशेषेति तेजोविशेषत्वादिनामीवहे तेजोविशेषात्यन्ताभावप्रत्यक्षानभ्युपगमात्र
तिप्राजनात् तथा च विशिष्टप्रतियोग्यनुपस्थितौ तेजस्त्वादिसामान्यलक्षणास्वीकारेपि नाभावसमुदायस्मरसं
संभव इति व्यर्थेति भावः तेजःसामग्रीति तथा च प्रागभावस्य प्रतियोगिसामग्रीकालीनत्वात्तेजःसामान्यस्यैव विरहदशायामन्ध
कारप्रतीतिर्न स्यादि भावः ननु भाविप्रतियोगिकप्रागभावव्यक्तिमत्वस्य तादृशप्रतियोगितानां विनानुगतादौ चेदर्थे सा
मान्यलक्षणावश्यकीत्यत आह प्रागभावेति तथा च घटप्रागभाव इति प्रत्यक्षस्य विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धितया घटत्व ला०
प्रकारकज्ञानमात्रं तत्र हेतुर्न तु प्रतियोगिव्यक्तीनां तत्र प्रवेश इति भावः ननु घटादिप्रतियोगिविशेषितप्रागभाव

प्रत्यक्षे घटादेर्भानार्थं तस्यावश्यं सन्निकर्षो वाच्यः न च लौकिकप्रत्यासत्तिर्विशेषादित्वगत्यापि सामान्यलक्षणापर्यव
सोदित्याशंकते घेत्यादिनारतिप्रत्यक्षेरत्याकानशब्दप्रयोजकप्रत्यक्षे घटीयप्रागभावो वर्त्तमान इत्याकारप्रत्यक्षमि
ति यावत् यथा ऋते घटस्य विशेष्यतयैव भानात् प्रतियोगिविशेषितमित्यादेरसंगत्यापत्तेः अत्र मत्वमिति। प्रमत्वे तेति शेषः
प्रतियोगितासंबंधेन तन्नद घटाभाववति घटत्वादिप्रकारेणापि तादृशसंबंधेन तदघवगाहिनो ज्ञानस्य भ्रमत्वात्सुपग
माहितिभावः स्मृतमिति। यद्यपि घटत्वप्रकारकज्ञानस्यैव प्रत्यासत्तित्वात्तदनन्तरं घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षमेव भावि
षयो क्षत्योसत्त्वमर्हतीति तथाप्युक्तप्रत्यक्षे प्रागभावांशे भाविघटस्य विशेषणतया तस्य ज्ञानपूर्वमपेक्षितमस्त्याशयेन
स्मृते वेत्युक्तं तत्र च स्मृतित्वं नाविवक्षितं किन्तु ज्ञानमात्रं तेन घटत्वसामान्यलक्षणाजन्यानुभवादपि घटविशेषित
प्रागभावप्रत्यक्षस्य क्वचिन्न संभवान्न सनत्वसामान्यप्रत्यासत्तेः स्वाश्रयपस्तुत्वविशेष्यकप्रत्यक्षं प्रत्येव जनकत्वा
त्तादृशप्रत्यासत्त्या प्रागभावविशेषणत्वेन घटस्य प्रत्यक्षेन सम्भवनोत्पत्त्युक्तं स्मृते चेत्यप्पूड्ः ते भाविघटं तत् घटो भवि
ष्यतीत्याकारकप्रत्यक्षं सम्भवात्ता प्रतियोगिविशेषितमित्यस्य प्रतियोगिविशेष्यकमित्यर्थः तच्च प्रत्यक्षं विशेषणतेन
घटो वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगीत्याकारस्यैव प्रत्यक्षस्य लाभः घटत्वेनानुभूतं स्मृतेत्येवमभाविघटे घटो भाविष्य
चेत्स्वचकारोपिकर्थः तेन क्वचित्सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं क्वचित्तादृशानुभववत्त्वाहृद्घटत्वेन स्मृतम
व भाविघटे पटो भविष्यतीति प्रत्यक्षं सामान्यप्रत्यासत्तिबलाल्लभ्यत इत्यर्थस्तेन घटीयो वर्त्तमानप्रागभाव इति
प्रत्यक्षे स्वभाविघटस्य घटत्वप्रकारेण प्रतियोगितया घटेतरावगाहित्वेपि न धर्मे मत्व प्रतियोगितासंबंधेन घ

टत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वे वा तादृशसंबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकपक्षज्ञानसमत्वादिति प्राहुः न चैवं वा व्याप्तिस्त्वन्वय
कारणेन रूपवेशो गौरवादाह चरमकारणेति प्रतियोगिनस्साद्यि चरमक्षणचरमकारणसत्त्वदशायां तत्सामग्र्याः
तथात्वात् प्रागभाववृत्तिकत्वेति प्रसंगादिति सामग्र्याः प्रागभावग्रहदशायामपि तस्य तत्प्रसंगादित्यर्थः तथात्वात् प्रागभा
वव्यंजकत्वेन हेतुकासामग्रीहेतुका न च सामग्र्याः प्रागभावव्याप्यत्वग्रहेपि पक्षधर्मतानिश्चयाभावात्कथम
नुमितिरिति वाच्यं घटप्रागभावव्याप्यघटसामग्र्याः कपालवृत्तित्वसंदेहे प्रागभावप्रत्यक्षस्यानुत्पादेन प्रत्यक्षानु
रोधेनापि पक्षधर्मतानिश्चयस्यावश्यकत्वादिति भावः अत्रानुमितिरेवेति तथाच तस्याः सहचारगृहीतस्यापि
घटादेः पक्षधर्मतावलादेव भानमविरुद्धं अत्रानुमितौ व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण ज्ञानस्यैव तत्त्वादिति
भावः तत्र कपालादौ प्रागभावव्याप्यसामग्र्याः परामर्शेपि घटप्रागभावस्य नानुमितिः समानविषयेतौ किंक
प्रत्यक्षसामग्र्या वलवत्त्वादत आह कपालादौ प्रागभावव्याप्य आह तावत्कालमिति सामग्र्याः प्रागभावव्याप्त्या
दिग्रहकालपर्यंतमित्यर्थः असत्त्वेनेति न च यत्र चरमकारणप्रत्यक्षामति स्तत्क्षणोत्तरक्षणे प्रागभावव्याप्य
तया चरमसामग्र्याः परामर्शस्तत्रोत्तरकाले प्रागभावप्रत्यक्षे वाधकाभावः एवं प्रागभावावच्छेदकस्यैव विषय
स्यसत्त्वादिति वा यत्प्रागभावव्याप्यचरमकारणवत्तायाः स्पष्टत्वादिसाधारणानि तेणीपृष्ठान्यस्यातिप्रस
क्तत्वात्तत्र कोकिं निर्णायकस्यैव हेतुतया प्रत्येवं हेतुसंभवादिति भावः नन्वहेतुहेरवैलक्षण्यवकारेणैव व्याप्यत्वादि हेतुहेतुव्युत्पत्तेः तथा
च कार्येपि व्यापकत्वेन चरमकारणवत्तालौकिकप्रत्यक्षमेव प्रागभावस्य व्यंजकमतस्त्वहूपत्तेस्तन्नु भवेकार्यापकत्न

पातहेत्वस्यप्रागेवानप्रागभावप्रत्यक्षमेतदभिप्रेत्यैवोक्तं कार्यमित्यादौ हष्टरति केचित्तुयाहत्त्वायाहशास्त्रप्रागभावप्रत्यक्षेकारणांकल्पना । नन्तरकार्यमादौ हष्टप्रमाणसिद्धस्य हेतुत्वे खतादृशकारणकपालानांतद्बुद्धिस्थ कृेरेवाप्रागभावव्यंजकत्वोपगमाद्दित्यर्थ चमणाभावव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयकस्यापि चरमकारणविषयकत्वेनैव विशिष्टप्रागभावप्रत्यक्षहेतुत्वोपगमान्नतत्स्यान्डमितिशित्तभावस्तेनस्वरूपतोज्ञानादिकमादायनातिप्रसंगलेशोपोस्ताद्दुःनत्वप्रागभावव्याप्यचरमसामग्रीसत्त्वज्ञानमेवप्रागभावग्रहेहेतुःपरामर्शानुमितिहेतुत्वापाःलमत्वान्नत्वकार्यपत्ताप्रकतपोसामग्रीसत्त्वज्ञानंतथागोरवात् एवंचात्रसमानोचविषयेप्रत्यक्षसामग्रीबलवत्त्वेप्रत्रतदंकल्पनात्प्रागभावस्यानुमितिरेवजायतामतः प्रत्यक्षसत्वेऽनुमानमपिप्रागभावस्यतुघटमित्याहानुयोगिकेति । अत्रपोगितत्त्वरूपसंबंधविशेषः आदिपदात्पदादिविज्ञोपाधिरूपस्यतस्यपरिग्रहः प्रागभावत्वादेरित्यादियदात्तदीपत्वाभ्युपग्रहः ताहणप्रागभावत्वरूपेणोव्याप्तभवादिति । तथाचानापत्त्येवत्तत्प्रत्यक्षमात्स्येपामितिभावः घटोभविष्यतीतिशब्दाभिलप्यमानएवार्थोयदिभविष्यतीतिपदभिलप्यमानंहीस्यर्थः नह्यादौवपिभविष्यतीतिप्रयोगापत्तेरुक्तेवन्नमत्वेतिप्रागभावविशेषणं । तच्चतत्तत्प्रयोगकालीनत्वेष्वभाविनीतिशब्दाभाविघटीयप्रागभावस्यापिवर्त्तमानत्वात् । नचादोपादिकालस्यप्रतियोगिन्येवान्वयस्तथासत्यघभाविनिपरश्वोभविष्यतीतिप्रसंगात् अघभाविनः श्वोपिहत्तेः नापिप्रागभावेप्रतियोगिनिचोभयत्रकालोदरचयान्वैवमितिपुक्तेअपदत्तोपघटोभविष्यतीतिअप्रत्ययापन्नेः परत्त्वप्रागभावयोरेकलक्षणहत्तित्वादितिभावः उत्पत्तिरवश्यंभविष्यत्वघटिकेति । अत्रहेतुसमानार्थकत्वादिसत्त्वपप्राग

११

ज्ञाश्रोः भावानंगीकारादाह वर्त्तमानकालेति। अत्रोत्पत्तेरपि ध्वंसघटितत्वाग्राह्यारदंतिरुक्तं भविष्यत्वं अतीन्द्रियत्वादिति न ध्यावा
नुरोधनैव सामान्यप्रत्यासत्तिरावश्यकीत्वस्य प्राचीनघटावगाहित्वे प्रमात्वापत्तेस्तथापि वस्तुमात्रेण क्रमेण शाब्दानुमा
नाद्यो घटत्वादिप्रकारेणाभाविनो घटादेर्नातोत्पत्स्यद्विनापि सामान्यलक्षणाभाविघटादेर्भविष्यत्वभाने भविष्यती
तिसिद्धांतनिगर्वः ननूक्तेपि भविष्यत्वे कालादेस्तद्घटकप्रागभावान्वयेपि नोक्तमात्रत्वे पूर्वोक्तातिप्रसंगतादवस्थ्य
मित्यत आह उत्स्हेतिरित्यादिप्रयोगे। तादृशोत्पत्तेर्विद्यमानप्रागभाववत्तिप्रयोगेषु सत्ते दृशविशेषः कपालादिः काल
विशेषो घटादिः अधिकरणत्वेनेति प्राचां मते तेषां भेदार्थकविभक्तिसमवधानस्थले नामार्थधात्वर्थयोरपि भेदेना
न्वयोपगमात्। अधिकरणताविशेषणत्वेनेति वार्थः अस्य निमित्तो वेति। अधिकरणत्वेन प्रतीयत इत्यनुषंगेनोपा
कालत्वस्य प्रागभावाघटितत्वाद्भाविनि अद्य घ भविष्यतीति प्रयोगप्रसंगस्य पूर्वमुक्तत्वा। ईदृशस्य प्रागभावान्वये दोषमाहात
एवेति। यतः प्रागभावे स्पर्थः तत्र स्वविनाशनाश्यघटत्वे कपालेपि तत्समुद्दिष्टत्वेनेनसंबंधः नवघटध्वंसस्य प्रागभावेन
घटादिः किंत्विति विरुक्त एव स च तादृशकपालेनास्तीति नोक्तदोषः इति वाच्यं प्राचां मते नोक्तत्वात् नव्यमतेपि वैघाविशे
षस्योत्पत्तिविशेषणतापैवान्वयस्यानुभवविरुद्धत्वादिति भावः उत्पत्तिमति देशकालयोरधिकरणत्वेनान्वये दोषमाहान
चेति। न चोत्पत्तिमति प्रागभावे चोभयत्रैव देशकालयोरन्वयो वक्तव्योऽतोमेत्र प्रागभावस्य परध्वंसः प्रागणयोरसत्वान्न दोष राम॰
इति वाच्यं। अपदेना घटो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्तेर्घटतत्प्रागभावयोरेकक्षणावच्छिन्नत्वादित्युक्तत्वादिति भावः पर
स्वः प्रागणयोनत्र छ्विति गते च मैत्रे तदीयोत्पत्तेर्विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेवासंभवत्यत उक्तं गमिष्यतीति तावदनुसृधा

साध्युसम्बन्धत्वादत आह कर्त्तरीभोंत भविष्यतीत्यादावाश्रयत्वरूपं नश्यतीदौ च प्रतियोगित्वरूपं कर्तृत्वमाख्यातेन प्रत्याय
ते भाविष्यात्रित्यत्राश्रयरूपेण स्फुरत्वत्र च प्रतियोगिरूपः कर्त्ता कृता बोध्यतेत तथा च प्रकृते नामार्थधात्वर्थयोरन्वयबोध
एवेनेति भावः कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वस्याख्यातकृष्णामनभिधानाद्घटादिपदोत्तरमनभिहिताधिकारीयतृतीयाप्रा
दित्याशंकाव्युदासाय कर्तृत्वं कर्त्तेति द्वेधोरूपन्यासस्तेन नन्वाख्यातोभान्ते कर्तृत्वमात्रानभिधीनस्थल्ले एव तृतीयेति भावः नतु
घटानुत्पाददशायामिह कपाले घटो नास्तीति प्रतियोगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षानुरोधादेव सामान्यलक्षणावा
च्यत्वत आह कार्यानुत्पादेति । न ह्युपमितिः । अयं घटो नास्तीत्याकारप्रत्ययः तादृशेति घटो नास्तीत्याकारेत्यर्थः घटोत
रप्रतियोगिकध्वंसप्रागभावयोस्तत्र सत्त्वादिति भावः पघविघटप्रतियोगिकाभावमात्रावगाहित्वेपि न सामान्यल
क्षणासिद्धिप्रत्यक्षे चाग घटत्वावच्छिन्नो नास्तीत्यनादेव तादृशबुद्धिसंभवात्तस्यापि वस्तुगतिमनुरुध्येदंप्रतियोगिताकमिति
त्यभावमवगाहते रस्तुभयमनुद्धंजनीयं तस्येति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावित्यर्थः ध्वंसप्रागभावयोः सामान्या
भावत्वस्याकारेपि तत्र कपाले न तत्संभव इत्याह संभवतीवेति इदमपि वस्तुगतिमनुरुध्यात्रान्यथा घटत्वावच्छि
न्नध्वंसादेः सत्त्वेपि तत्र तत्पज्ञस्य घटत्वेन पार्किंचित्कश्चित्किंसतानादेव संभवेन तदनुरोधात् सामान्यप्रत्यासत्तेरसिद्धे
रिति ध्येयम् । ततः सर्वमिति । तत्र कपाले रत्तघज्पतेन च भाविविनष्टयोरत्यंताभावस्यैव ध्वंसादेरपि सामान्यस्याविच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वे बाधकाभावः कस्यचिद्घटस्यानाद्यदशायामेव भाविघटो नष्टः प्रणष्टघटो भाविष्यतीति प्रत्य
याप्तेरेव बाधकत्वादिति भावः तनुपगतत्यंताभावस्य पटध्वंसादयाविरोधित्वेपि पटध्वंसात्यंताभावस्वरूपस्य घटात्संता

भावस्य पटध्वंसदशायामपि तन्तौ सत्त्वात्तदानीमपि तन्तौ पटध्वंसो नास्तीति प्रतीतिः स्यादन्यथा तदानीं तन्तौ पटो नास्तीत्यपि प्रतीति
र्नस्यादित्याकामनापि पध्वंसात्यन्ताभावयोर्विरोधो वाच्य इत्याशयेनाशंकते । अत्रैवमिति । एवं घटसमवायिन्यपि तदत्यन्ता
भावसत्वात्कपालादाविति भावः घाराण्वे तथा च पिपटध्वंसदशायां नादशंकुहिः स्यादिति भावः अत्रैव हेतुः अत्यन्ताभाव
स्येत्यादि । स्वस्मात इत्यादिः तत्तद्दिनाकुपालाद्यात्मकस्य तस्य पर्यः स्वरूपाणामननुगमादभावत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेस्त
लस्वरूपाणां तथात्वे पटसमवायि त्वदशायां तत्र पटध्वंसस्यात्यन्ताप्रतीत्यनापत्तेश्चाहातिरिक्तेति । स च पटसत्वदशा
यां तन्तावप्यस्तीति भावः । न चेदानीं घटप्रागभाव इति प्रत्यक्षे भाविनो घटस्याभानार्थं सन्निकर्षसंपादकतया सा
मान्यप्रत्यासत्तीनाशपकीत्यत आह इहेति नत्वाकाशामिति तथा च किमनुरोधात्सामान्यलक्षणास्वीकार्यो भावः ए
वमिमविष्यति नास्तीति प्रत्ययानामन्यविषयकत्वे प्रागभावत्वेन प्रतीतेश्चानुपगपरत्यर्थः प्रागभावस्येव ध्वंसस्या
प्यसत्वेन तत्तद्घटितस्य पूर्वत्वादेः पक्षान्निर्वचनमसंगतं स्यादतो ध्वंसे प्रमाणाल्येयन्यासपूर्वकं प्रागभावमयाकरोति
। जात इत्यादिना । आनिमितामिति । अत्यन्ताभावादित्यादिः नविति प्रागभावशब्दोपि श्रीकालवृत्त्यभावबोधकतया बा
कामेव न पदमिति भावः ननु प्रागभावकालवृत्तित्वरूपं सामान्यतः पूर्वत्वं तत्प्रागभावकालवृत्तित्वरूपं च तत्पूर्वत्वं
विना प्रागभावं दुर्वचमत आह पूर्वत्वेति पूर्वत्वादीत्यादिपदेन तद्व्यवहितपूर्वत्वसंग्रहस्तच्च तदुत्पत्तिक्षणोत्प
त्तिकध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं तत्सामान्यतः पूर्वत्वमतीतकालवृत्तित्वं तच्च ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं महाप्रल
यवारणाय प्रतियोग्यन्तस्यावश्यकत्वादिति भावः ननु उत्पत्तीत्यादि स्वस्यापि स्वघटितोपक्षणादिवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनि

प्रथमादिक्षणे सत्त्वेः सर्वैस्सैव वस्तुपूर्वत्वापत्तिरत उक्तं तुलस्तनीतिच्च त्र च तदुत्पत्तिक्षणद्धिकरणसमयध्वंसानधिकरणसम
यमात्रेन तत्तत्समवधोपि विशेषावैयर्थ्यात् तत्वोत्पत्तिकालीनात्यंताभावप्रतियोगि ह्यितीपस्ते क्षणादिह्युत्पत्तिन स्वघटादौ विघ
यत्तत्वमपि सर्वस्यास्तीति सर्वदा घतादवस्थ्यमतो ध्वंसस्तु उक्तंन स्वघटादिमोवरत्तानादिव्यक्तीनां त्वोत्पत्ति क्षणे ह्युत्पत्ति ध्वं
सप्रतियोगितिता या वर्त्तमानत्वेन तत्पूर्वत्वापत्तिरतः कालेतिकालिकसंबंधेन हृत्तिप्रापकेनमुक्तः स्वप्रागभावस्यान्नेर
कारावच्छिन्नत्वमुद्देश्यप्रापध्वन्नादे । प्रहत्तत्वान्नुपपत्तेश्च प्रागभावः नित्यमीत्यत आह उः विनत्यंताभावसामित्यत्यंताभावस्य
स्वतएवोत्तरकालान्तह्वन्नेः संभवात् प्रापध्वत्त्वमनुपपत्तं स्यादतउक्तं स्वस्मिन्नितानन्तरकालसंबंधावच्छिन्नकाघातदन्तु ह
त्तौ प्रापध्वत्तेन हेतुत्तस्याः त्वेस कारणाधीनत्वात् तदुः विनत्यंताभावस्यतु नित्यत्वान्न तत्र प्रापध्वत्तस्य हेतुत्वसंभवती
त्यत आह उः स्वसाधनेतितथाच उः स्वसाधनीभूतजपापनाशो प्रतितत्सापध्वत्ते हेतुत्तस्यच उः त्वाभावस्तु स्वितत्साधनो
त्सत्वेपि हिंसाभावत्वेनेवेष्टत्वक्षितित्वप्रद्वेद्वाकारटिप्पणत्यंतोव्यापित्तक्षिति भावः नत्वितिप्रवृत्तेः प्रयोजनेनानो
नतपातदन्यथानुपपत्त्याप्रयोजनकल्पनेऽत्रमोन्याश्रयप्रसंगादितिभावः नन्तु प्रागभावासत्वेनात्तघटस्पद्वितीयादि
क्षणोत्पुनरूपादप्रसंगः कपालसंयोगाद्यात्मकसामग्र्याः तदतीमपि सत्वान्नचापायघस्यपुनरुत्पादसापासिद्धिरितवप
टोत्पत्तिक्षणोपद्येतदपरसामग्रीक्षणः स्यादेतदघटोत्पत्तिप्राक्क्षणः स्यादित्यापादनसंभवान्तसामग्रीपदेन द
उः वक्ष्यारंभात्राभिधानेसर्वैर्देवघटोद्वितीयक्षणस्यतद्भत्वापत्तामातो विपर्ययापर्यवसायित्वघटप्रागभावादिघटित
कारणकूटस्याभिधानेत्वापादकाप्रसिद्धिरिवाच्यं स्वकारणीभूततदेउः वक्तक्ष्यविशिष्टोपघटोपादेदेउः वक्ष्यो घातार्थ

२४

गा॰श्री कारणकोनस्यात्तद्घटोत्पत्त्युत्तरोत्पत्त्यभाववान्नस्याद्दण्डचक्रादिजन्यस्यतत्त्वत्वे नन्वनिधमाद्यक्षणेतोघटोत्पत्तिद्वक्षणोपादित
रघटजनकतावच्छेदकधर्मविशिष्टाभाववान्नस्यात्तद्घटोत्पत्तिप्राक्क्षणः स्यादित्येवापादनीयमतो न कश्चिद्दोषस्तत्तु न
आहत्यत्वत्पुनरित्यादितथा च जन्यदण्डादिसामान्यप्रत्येव जन्यादिसामान्याभावत्वेन हेतुत्वात्तत्रत्यघटादेर्द्विती
यक्षणे पुनर्नोत्पादः न चैवमेकतन्तुसंयोगनाशान्महापटनाशोत्तरमवस्थितेभ्यस्तन्तुसंयोगेभ्यः खपटोत्तरोत्पाददृ
शायां पुनर्महापटस्योत्पत्तिवारणाय ध्वंसप्रागभावस्य हेतुत्वमावश्यकं द्रव्यसामान्याभावस्य प्राक्सत्त्वात्कार्याणां प्रति
बंधासंभवादितिवाच्यं तत्त्वविनष्टतन्तुसंयोगाव्यक्तेर्महापटं प्रति विशिष्य हेतुत्वात्तदभावाद्‌ च तदानीं महापटो
त्पभावादतिरिक्तस्य प्रागभाववध्वंसिताः कल्पनामपेक्ष्य स्यात्क्रमयास्तन्तुसंयोगाव्यक्तेरेव विशिष्य महापटं प्रति हेतुतायाः कल्प
नार्हत्वात्तन्न च तत्र तन्तुसंयोगाव्यक्तेरिव तत्सममनियतसंयोगान्तराणामपि विनिगमनाविरहाद्विशिष्य हेतुत्वापत्तिः तेषामन्यथा
सिद्धत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्तन्न चैवमपि महापटोत्पत्तिदशायामेवोक्तस्थले भाविविखंडपटमोत्पत्तिः स्यात्कार्यस्यापूर्वमसत्त्वे
न प्रतिबंधायोगादिति वाच्यं महापटध्वंसस्याप्युत्तरपटं प्रति विशिष्य हेतुत्वादन्यथा प्रागभाववादिनामपि तत्र प्रतीकारानुपप
त्तेरिति संक्षेपः लाघवादिति तन्न च प्रागभावस्वीकारेऽपि कार्यस्य प्रतिबंधकत्वमावश्यकं अन्यथा पटत्रयपटोपष्टब्धतन्तावव
त्वतरसारंभकसंयोगः तत्र पूर्वपटसत्त्वेऽपि तन्नाशोत्तरभाविपटस्य पटोपष्टब्धतन्तावुत्पत्तिप्रसंगात् प्रागभावस्य सत्त्वात्तत्र
था च लाघवोपन्यासोऽनुचित इति वाच्यं तत्रैव पटानुपष्टंभोदासीनतन्तावुत्तरपटस्य तदानीमुत्पत्तिवारणार्थं पूर्वपटध्वं १५०
सस्योत्तरपटं प्रति हेतुताया आवश्यकत्वे प्रागभाववादिनां कार्यस्य क्वचिदपि प्रतिबंधकत्वाकल्पनादन्यपटोदासीनतन्ता

द्रव्यसामान्याभावस्य तदानीमपि सत्त्वात्तत्रोत्तरपटस्य तदानीमसत्त्वाद्वैकल्यं तु कपरं स्वीकारापत्तेर्विशिष्टाभावः कार्य्योदीरत्यादि
रित्यादिपदेन कार्य्यसमकालोत्पत्तिकध्वंसानां परिग्रहः तेन निर्विकल्पकव्यक्तीनां तृतीयसमये नाशोपि वस्तुस्तद्गोपुन
र्नोत्पादः तत्र निर्विकसमकालोत्पन्नध्वंसः प्रतिबंधादन्यथा निर्विकल्पकहेतुन्तावत्पाः सन्निकर्षकुक्षेस्तुतोयादिन्द्रियसत्वा
त्पुनस्तत इत्यतिप्रसंगात् यद्यपि निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नानां तद्ध्वंसव्यक्तीनां तन्निर्विकल्पकं प्रति विशिष्य प्रतिबंधक
त्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन प्रागभाव एव हेतुः कल्प्यपि निर्विकल्पकसमकालोत्पन्नानंतध्वंसव्यक्तीनां त्वे तत्प्रागभाव
व्यक्तीनां तत्र तन्निर्विकल्पकहेतुत्वं तन्निर्विकल्पकप्रागभावस्यैव तन्निर्विकल्पकहेतुत्वमित्यत्राप्यविनिगमनाविरह
स्तदवस्थ्यावेत्तिवाच्यं जन्यभावत्वावच्छिन्नं प्रति प्रागभावत्वेन हेतुत्वं तत्र कार्य्यस्य तादात्म्येन कारणस्य च प्रतियोगित्व
संबंधेनानुगतरूपेण हेतुतावच्छेदकत्वं प्रागभावसत्वेन हेतुत्वासंभवात् तथापि घटस्य व्यतिरेकासिद्ध
विरोधानामपि निर्विकल्पककालोत्पन्नध्वंसानां प्रतिबंधकत्वपरिसंख्यानिर्विकल्पकहेतुत्वेन पदार्थान्तरकल्पनापे
तो हि दावपि मणिमन्त्रादीनां वस्तुतो प्रतिबंधकत्वमपेक्ष्य लाघवाद्दाहोपधायकत्वेन वस्त्वंतरकल्पनाप्रसंगस्तस्या
तत्कप्रवस्तुनो नियामकत्वासंभवस्थल एव कारणत्वेन वस्त्वंतरसिद्धिरित्याशयः शेषमशेषमग्रे वक्ष्यामः सामग्री
त्वेणत्वेन कार्य्यव्याप्यत्वप्रकृतत्वव्याप्यप्रयोजकत्वात् अतिरिक्तप्रागभावकल्पनापत्तिरूपप्रतिकूलतर्कदूषितत्वा
च्चेकिंतु सामग्र्यव्यवहितोत्तरक्षणः स्यात् कार्य्योत्पत्तिनियमः स्यादित्येव व्याप्तिस्तत्र च सामग्र्यव्यवहितोत्तरत्वं सामग्रीध्वंसाधि
करणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति सामग्रीकालध्वंसाधिकरणत्वरूपं कार्य्यं द्वितीयक्षणादावसिद्धेः कार्य्यस्यार

२५

मा॰प्रो॰ त्तोनैवव्यवधानादितिकुतस्तेनऊनत्वादःप्रसंजनीयइत्यादिकंप्रतिबंधकत्वेनापीत्यपिकारेणध्वनितंननुतत्
वेतत्तदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वरूपंप्रागुक्तंतत्रचोत्पत्तेस्तदधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिसमयप
वंघटरूपैवनिविशमानाचविनाप्रागभावंउर्वंचेत्यतआहसन्निकृष्टेतिस्वाधिकरणेतिपर्याप्तोस्तित्वेस्यात्तदेवघटादिकंस्व
पदेनग्राह्यतेयाचतदधिकरणसमयध्वंसानधिकरणेनसार्द्धंतस्यसमयःसंबंधःकालिकसंबंधःस्तदुत्पत्तिरित्यर्थः
घटाद्युत्पत्तिक्षणस्यापिविषयित्वव्यभिचारादिसंबंधेनघटाद्यधिकरणीभूतत्वपत्त्वंवीसत्रत्तानादिकंतद्ध्वंसाधिकरण
त्वादुत्पत्तिमात्रेऽसंभवःस्यादतःकालिकसंबंधेनेत्याधिकरणत्वलाभार्थमाद्यसमयपदंरहहेतोरुपाधिर्न्नहीपाधिरि
त्यादिप्रतीव्यभिचारादिसंबंधस्यापिच्छधिकरणत्वनियामकतायास्वयमग्रेवक्ष्यमाणत्वात्अतएवचानष्टघटादिवि
वरसज्ञानादेहत्यत्रावव्यभिचारकंतदस्पष्टात्वादशत्तानोत्पत्तिक्षणस्यापिविषयतयातज्ज्ञानाधिकरणीभूतयत्रप
घसदितिध्वंसाधिकरणत्वेनाव्याप्तिसंगात्घटस्यानामत्यादिव्यवहारवत्त्वेनविषयत्वेनापार्त्तिनियामकत्वादितिध्येयं
तत्रदघटादिसमयध्वंसानधिकरणीभूतेनेनतत्त्वेघटादिरवीत्यत्रत्तानादिनाविषयत्वादिसंबंधस्यत्वस्वध्वंसमपिन्न
दघटादेरसत्वान्नचातिव्याप्तिवारणायपद्वितीयसमयपदं।अथसत्तेतिनध्वंसःदाक्षणयोगःतदीयक्षणसंबंधोपरक्तकालेता
दृशक्षणयोःकालिकसंबंधस्तत्प्रजनितहत्पत्तिरित्यर्थःक्षणयोगध्वंसाभावावच्छिन्नसमवस्तेनःक्षणयोगोजनितोति
वार्थःक्षणाद्यप्रवेशेवेपस्यायाव्याप्त्यावच्छेदकेणेःसमयपदमितिप्रत्यपसत्वेलउत्पत्तोव्याप्तिस्तदधिकरणसमयस्यध्वंसा राम॰
प्रामहेरतेउक्तंमहाप्रलयानेरीकारइतिअत्रतत्तत्कालादिविशिष्टघटोत्पत्तिस्तत्तत्कालादिकमंतर्भाव्यवक्तव्यातेन

नसर्वेत्यभिन्नघटेनीलोघटोज्ञातःकर्म्मणासंयुक्तोज्ञातइत्यादौघटोबहूनांतदंगीकारेमहाप्रलयत्तयोगीकारेक्वचिदित्या
दिरूपत्वंदंयस्यघटादेस्तत्वान्निर्द्धेस्यातनारंतरंतदघयेयत्तेतीमादिज्ञानमेवंवक्तदीपद्धितीपक्षणवन्निध्वंसप्र
तियोगित्वाभावान्नदघटीयघटितीपक्षणमेवंधेऽतिव्याप्तिरतत्वक्वचिदयीत्युक्तंतथाचघटीयसमवायसंबंधसामान्येयन्नसम
यहन्निसम्प्रतियोगित्वेनात्तीत्यर्थस्वाभावात्सामान्यातगतिप्रथमलक्षणमेवंबधघवहितीयत्तलक्षणेहिन्निध्वंसप्रतियोगित्ववि
रहान्ननत्रातिव्याप्तिःचरमध्वंसीयसमवायसंबंधसामान्येपवतद्वृत्तिलक्षणेहिन्निध्वंसप्रतियोगित्वाभावाद्धननमहाप्रलयप्रा
त्तानावव्याप्तिःतत्रच्छेदादेःसर्वेत्यभिन्नज्ञानादिनाविषयतासंबंधसापितामान्यातगतितत्वान्नत्रचतत्रदघटाघुत्वान्निरूप
णध्वंसप्रतियोगित्वसोवमलाडत्वान्निमात्रेऽसमवसादतःप्रथमसमपदंतथाचकालिकसंबंधघटकपदीपूतमयस
वंधसामान्यतयासेतन्नन्यमात्रस्यैवसमप्तपातानसपिततथात्वात्समपदोक्तावपिज्ञानविषयताद्वावतिव्याप्ति
रितिप्रत्युक्तप्रयुक्तेचपदीपसमवायसामान्यरत्वसोवसमपत्वेसंबंधपदेसामर्थ्यमित्यादिरूपाणांयदार्थेनसमपदानन्वये
नवैयर्थ्यानवकाशादितिध्येयपत्रघटोत्सत्त्रियाकुत्तलेसर्वेध्वंसारत्याकारंकत्तानमुत्पन्नंतत्रसामान्यंकेयासमघटी
यकसंबंधेनवत्रेलीभावाद्धितीयसमपदंपदिवविष्वितापहत्यनिपामकत्वात्स्वघटितध्वंसप्रतियोगित्वनास्तीत्यु
क्तौघपितोक्तदोषरतिविभाव्यतेतदायकालोघटहितीयलक्षणवान्घटोत्पन्निरुक्तकत्वादित्यत्रहेतौघटायतणार
वंघध्वंसरूपाधिरितिप्रतीत्याव्यभिचारादिसंबंधेनघटोत्पत्तिक्षणेपिघटोत्पत्तिलक्षणहंस्यसत्वाडुसाध्येत्रे
पसंभवएवसादेतौघयवहितीपसमपदंस्वर्वेत्यत्रज्ञानादिविषयितायामतिव्याप्तेस्तद्वीयसमपदंननुसम

जाश्रोः

पसंबंधः कालिकविषयतायाश्च परिसंबंधद्वमन्यायादिसंबंधवद्देकैव नित्यानन्तस्वरूपसंबंधस्तदाहितीपा
दिलक्षणसंबंधस्यापि निहन्तृःध्वंसप्रतियोगित्वाच्चेत्रातिव्याप्तिरत आह तदकरणात्मादिपत्तमहाप्रलयवृत्तिध्वंसप्र
तियोगितात्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धौ तत्तत्प्रत्यक्षाव्याप्तिःध्वंसप्रतियोगितात्वेन लघुधर्मेणावतादृशप्रतियोगिताव
च्छेदादतस्तदधिकरणेत्यादीनि तत्तच्छेदं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽप्रमत्वक्षणेपि तदधिकरणक्षण
वृत्तित्वस्याप्रसिद्धिप्रसंगात् तत्तदधिकरणावृत्तित्वातिरिक्तप्रतियोगितायाः कालिकसंबंधावच्छिन्नतद्वृत्तित्वेनैव ल
घुधर्मेणावच्छेदात् जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वात् पत्तमप्यवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्तीत्यत्र तादृशप्रतियोगि
ताभावकूटस्यैवाविलक्षणगुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेपुक्वाव्याप्तेरभावादुक्तेति हि कालत्ववृत्तीनितयाचयत्तत्समप
यवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वपर्याप्त्यधिकरणवृत्तित्वव्याप्यतेन साध्यं तद्धेतौ सपसंबंधस्तद्धेतोःरूत्यावृत्तिरित्यर्थः घट
घुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्व घटाधिकरणकालावृत्तित्वव्याप्यं न क्षणमात्रस्यैव घटाघधिकरणस्थूलकालवृ
त्तित्वादित्यनवधारणापक्षेपदघटादिध्वंसोपादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्याविगतातीते घटाघधिकरण
वृत्तित्वसामानाधिकरण्यात् द्वितीयादिक्षणसंबंधेऽतिव्याप्तिरतो व्याप्यपर्यंपाचिरविनष्टे निष्ठद्वितीयादिक्षणवृ
त्तिध्वंसप्रतियोगित्वकिंचित्प्रतियोगित्वघटाघधिकरणक्षणावृत्तिव्याप्यमेवतत्प्यापितदधिकरणक्षणवृत्तित्वपत्तम
पवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वव्यापकं तत्समपवत्वाविवेक्तितनचजन्यमात्रस्य कालोपाधित्वाच्चदवृत्तित्वमेवपत्तमप
वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वव्यापकं तत्समपसंबंधएवोत्पत्तिरस्त्रपथ्यासत्त्विवेशेधेयथ्यादिति भावः चिरातीतस्तानवृ

।।म०

त्ति ध्वंसप्रतियोगितः सर्वस्यैव घटाद्यधिकरणक्षणावृत्तित्वाद् घटादिनिष्ठतदीयविषयत्वसंवंधेऽतिव्याप्तिरतः समयस
वंधेति ननु तदधिकरणक्षणवृत्तित्वेप्यत्र क्षणत्वं स्ववृत्तिप्रतियोगिकप्रागभावानधिकरणसमयत्वं तच्च प्रागभा
वे विनाड्वे च मत आह क्षणत्वं चेति पक्षे त्वजन्याविभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मत्वरूपं क्षणत्वं प्रागभावासत्त्वे उ
र्वं च मतोन्यथा निर्वक्ति क्षणत्वं चेति तन्नोत्पत्त्ययोग्यताव व्याप्तिभिन्नादिविभागप्रागभावावच्छिन्नकर्मणः क्षणत्वं शेषपका
पाय वानुत्पन्नात् स्ववृत्तौ स्ववृत्तियो ध्वंसः तत्प्रतियोग्यधिकरणपघत्र दृत्वमित्यर्थः स्ववृत्तित्वं प्रतियोग्यधि
करणत्वं च कालिककालिकसंवंधेन वोध्यं तेन क्षणानां पध्याकयचित संवंधेन स्वस्मिन्नवर्त्तमानादेर्विषयत
यास्य स्वोत्तरोत्पन्नध्वंसस्य प्रतियोगित्वेऽपि नाव्याप्तिर्नवा स्वस्मिन्नकालिकतयावर्त्तमानस्यैव वर्त्तमानस्य ध्वंसस
प्रतियोगिनः पूर्वोत्पन्नस्तानादेर्विषयत्वपाधिकरणत्वात् त्वसंभवः नित्यवर्गमुदासाय समयपदं लक्षणमिदं स
मीकरणत्वशब्दादेरंगीकारएवान्यथाक्रियादेः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यधिकरणत्वासंभवः नित्यवर्गमुदासा
य समयपदं तत्प्रलयानन्तरक्षणमात्र एवाव्याप्तिप्रसंगादतस्तदनंगीकारेप्याह स्ववृत्तीति स्ववृत्तिर्यो ध्वंसस्तत्प्रतियो
गिप्रतियोगिकोपावाध्वंसस्तद्विशिष्टसमयत्वमित्यर्थः तथा च चरमक्षणकपदार्थासत्त्वे प्रतिक्षणानामेवान्यक्षणावच्छेदे
नतादृशयावत्ध्वंसविशिष्टतयाक्षणत्वमिति भावः यावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वमहाप्रलयानन्तरक्षणमात्रेऽव्या
सममतः प्रतियोगिकान्तु अत्रापि ध्वंसविशेषणोपस्थितिकालीनक्षणमात्रस्यैव स्वोत्तरोत्पन्नपदार्थातत्वतामावच्छेदकत्वा
त्तत्प्रतियोगिकध्वंसस्य चैशिष्ट्यभावाच्चाव्याप्तितादवस्थ्यमतो ध्वंसपर्यंतमत्र ध्वंसस्य स्ववृत्तित्वं कालिकसंवंधेन वो

जाग्रो

ध्वंसे तत्प्रयोजकत्वं चेद्विघटभिन्नचारादिसंबंधेन तत्र गुणाहज्ञानात् तत्क्षणोत्तरोत्पन्नकर्षे ध्वंसानां कालिकसंबंधेन वैशिष्ट्यस्य सत्तात्र
स्तेनोक्तविरहेऽपि नाव्याप्तिः प्रहरादीनामपि स्वहेतुत्वि ध्वंसप्रतियोगि प्रतियोगिकपाकिंचिद्ध्वंसविशिष्टत्वादतिव्या
प्तिरतोपावत्वादेनष्टघटप्रतियोगिकसंयोगादेरपि स्वहेतुत्वि ध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वाद्यावत्तेद्विशिष्टस्य चक्ष
श्चिदपि संयोगविरहादसंभवः स्यादतोभावनिरूपितस्वप्रतियोगिनाविशेषस्वत्वाभावस्य वर्तमध्वंसपदं तेनाभावत्व
मपेक्ष्य जन्याभावत्वरूपस्य ध्वंसत्वस्य गुरुत्वेऽपि न क्षतिस्तस्याप्रविष्टत्वादभावत्वस्य संबद्धध्वंसत्वस्यापि च्यवत्वेऽत्वम
ते चैव पर्य्यंशे काशाद्यसत्वे ध्वंसाद्यनिरूपितेऽपि निरूपावहंसानां विशेषणतया वैशिष्ट्यस्य लोणाह्यावच्छेदकमत्वात्
त्रातिव्याप्तिरतः समयपदं कालिकसंबंधेन वैशिष्ट्यलाभाय तत्र महाप्रलयावच्छेदेन गगनादेरपि निरू
पवत्वंसविशिष्टत्वादतिव्याप्तिरतः समयपदं जन्यार्थकमिति तत्र यथाकथंचित्संबंधेन तद्धेतुत्वमादा
पातिव्याप्तिभिया कालिकसंबंधेन स्वहेतुत्वस्य वाच्यतया तत्संबंधेन गगने हेतुत्वाप्रसिद्धेर्वर्तते त्राति
व्याप्त्यसंभवान्महाप्रलयावच्छेदेन महाकालस्य तत्तादृशयावद्ध्वंसविशिष्टस्य तथात्वेऽपि गालेन क्षतिकं मिव
रमिति ध्येयम् घवादाहस्वहेतुत्वपावदितध्वंसत्वं संत्वं पादितत्वाभावत्वेनावच्छेदकोपाधिस्तदाजन्यत्वमवे
शेषेय ध्वं प्रागभावान्यो कारणाभावत्वघटितस्यैव स्मिप्यकत्वादित्याशयेन तत्त्वक्षणान्तरमाह स्वहेतुत्वीतिपा
वदभाववैशिष्ट्येन कस्यापि क्रियादेरतः स्वहेतुत्वीतिपावत्वदाध्यवैशिष्ट्येन कस्यापि चेत्स्थिरस्यत्वव्याप्तिरत रम०
उत्क्रमभावेति कार्योत्पत्तिदक्षणोसाम प्रोक्षणोत्तरस्थ्यादिध्वंसवहातिपायिकं विनेरयदचसक्रियायाः क्षणत्व

मुद्गाघट्टैतत्सामग्री लक्षणो ज्ञापकेऽत्योदित्यवहारोपकुम्भ खोत्पत्त्यवच्छिन्नत्वेपि पादोत्तो लक्षणमाह यद्देतिस्ववह्निः स
मत्वप्रत्वं वह्निरूपी वानपदार्थे स्वविशिष्टसमपत्त्वमित्यर्थः स्ववह्निपावत्त्वपदार्थवैशिष्ट्यस्य प्रत्वं वह्निव्यावर्तपदा
र्थवैशिष्ट्यवानकस्याचितस्थिरसक्रियादेः सम्भवतित्वोत्रैत्यत्र स्वप्रत्वं नहयोः स्वाम्मित्र सत्वादित्तु भायसुपात्त्वप
दार्थेति नु स्वरूपकयनेनुप्राविष्टवैयर्थ्यात न च स्वोत्तरवह्निपावत्त्वपदार्थवैशिष्ट्यमेव सम्यक्वदेयमाणत्वप्रत्वं
त्वापेक्षणात्वद्वं स काली नत्वरूपत्वोत्तरत्वप्रवेशेत्वाघवादन्यक्षणावच्छिन्नक्रियादेरेव तथात्वादिति तिवा
च्यत्वोत्तरवह्नित्वस्याप्रसिद्ध्याप्रत्यय लक्षणाव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः प्रहारादेपि स्वत्वप्रत्वं वह्निपत्वेि चित्पदार्थ
प्रवेशावश्यकत्वे शेषदैयर्थ्यामित्याशङ्क्य स्वप्रत्वं वह्निपदार्थेत्वव्यापकतावच्छेदकाधिकरणतावत्त्वसेवालक्षणत्वान
पावच्छेदे तत्तादर्शव्यापकस्वत्वाभावसमपदेत्वस्य हि नित्वस्वत्वप्रत्वं वह्नित्वसत्ता दृश्यायावत्पदार्थवैशिष्ट्यस्य च
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नत्वलाभायतेनोक्तयत्वादिसम्बन्धेन स्वनिष्ठस्यापि रातीतनानादेशप्रत्यवच्छिन्नक्रियादौ
कालिकसम्बन्धेन वैशिष्ट्याविरहेऽपि नाव्याप्तिः न वा लक्षणमात्रस्यैवविषयत्वयात्वप्रत्वं वह्निनः कालिकसम्बन्धे
न चास्थिति लक्षणावच्छेदेनत्वहन्नेत्तान स्यापद्वलक्षणावच्छेदे न कालिकतया वैशिष्ट्यविरहेप्यसंभवो नापि तद्वे
पदार्थ इति ज्ञानस्याप्युत्पत्त्यवच्छिन्नत्वलक्षणत्वाद्दृष्टयतादोपवैशिष्ट्यस्यत्तेणह्याच्छेदेनसत्वान्न त्रातिव्या
प्तिरिति ननु लक्षणतातित्वप्रत्वं त्व स्वोत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवह्नित्वंन देत्तगीतावत्यनिः लक्षण
लक्षणावच्छेदे न स्वास्मिन वैशिष्ट्याभावात् इटितत्पत्नोन्याप्रपत्त्वमित्यत आह त्वप्रत्वं त्वचेति स्वाधिकरणेति ॥

जाःश्री

तीयादिलक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिमत्कालवृत्तेः स्ववृत्तिपदार्थस्य घक्षणावच्छेदेन स्वस्मिन्नवैशिष्ट्याभावात् प्रलयाव्य
हितक्षणमात्राव्याप्तिरतः स्वपूर्वत्वनिरुक्तोपाधिर्वृत्तिकालविशेषणं दत्तं नन्वक्रियामात्रस्यैव कालोपाधित्वाल्लक्षण
मिदं प्रलयलक्षणाव्याप्तिरेवमतः स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्पत्तिलक्षणमपीत्यत उक्तं हस्नेति मात्रपदं केवलीर्थं कृतं यच्च तद
तोक्रियाया अभावेपि चरमध्वंसस्य कालोपाधिमादायैव लक्षणसमर्थनमिति तस्य कालिकसंबंधेनाव्याव
र्तकतया जन्मावच्छिन्नस्यैव तस्य कालोपाधित्वाच्च मतो जन्यस्यैव तत्त्वात् यात्वमुन्विलततमित्याशयेन पदार्थम
त्रपरित्यज्य जन्यमात्रस्यैवोक्तं केचित्तु ननु महाप्रलयावच्छेदेन स्ववृत्तियावद्धर्मविशिष्टेत्यादिलक्षणको
तस्य महाकालस्यापि लक्षणत्वाच्चेदेर्ल लक्षणमव्याप्तेर्निरुक्ततत्पूर्वत्वाप्रसिद्धेरत आह जन्यमात्रस्येति तथा चोत्प
त्तिघटकक्षणत्वस्य महानोमसत्वेपि न क्षतिस्तन्यकालोपाधिरूपलक्षणमादायैव सर्वत्रोत्पत्तिलक्षणसंभवादिति भा
वः इत्याहुः केचित्तु त्तिलक्षणमाह यो पादित्यादि सर्वध्वंसा इत्याकारविनश्यदवस्थत्वादिना साद्धे घ
टीयकालिकसंबंधेन स्थापितलक्षणापातत्राव्याप्तिस्ता हराज्ञुद्धौ विघपिघत यावज्ज्ञेमानस्य ध्वंसस्य तद्वृत्तित्वपिस
त्र वृत्तित्वमात्वकालिकसंबंधेन चोध्यते जातीतविषयकज्ञानस्योत्पत्तौ नाव्याप्तिरिति विषयतासंबंधेः तिव्याप्ति
र्वीत्यत्र च तत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तित्वस्यानित्यत्वात् तत्समयवृत्तित्वरूपात्तत्तल्लक्षणोत्पत्तिप्रलयाव दु
त्तता मेवोत्पत्तिन्नेत्वाश्रयनेन विशिष्टोपोपस्योत्पन्नयोर्लक्ष्यप्रदर्शनमात्रपरत्वात् न च ध्वंसप्रतियोगि
वृत्तित्वमपेक्ष्य महाप्रलयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वस्य गुरुत्वात्तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या महाप्रलयोत्पत्ता

राम०

वव्याप्तिरिति वाच्यं प्रागेव दत्तोत्तरत्वादिति ध्येयं त्वानधिकरणोच्छित्तितंतुमात्रस्यैव तंतुत्वेन तत्पटत्वरूपपो
गत्वात्तदनधिकरणतंतुष्वपि तत्सामग्रीसत्त्वादिति भावः न च तस्य पटत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छि
न्नसामग्र्या पटस्य संभवः पटत्वावच्छिन्नसामग्रीसत्त्वेव पटत्वावच्छिन्नमन्यत्रोत्पद्यत एवेति वाच्यं पटमात्रस्यै
व तत्तत्पटत्वेन कार्यत्वस्यावश्यकत्वात् अन्यथा पत्रतंतुत्रयारब्धपटस्यैकतंतुनाशाद्विनाशे सत्तंतुत्तर
त्तण एव तदारंभकतंतुत्वेन तरस्यतापादस्त्र तदानींकाल न चाविनश्यत्तंतुमादाय पटोत्पादः कार्य्यकाला
ते तैः समवायित्वापगमात् तस्मात्समिद्ध तत्तत्पटव्यक्तिं प्रति विशिष्य तत्तत्कारणस्य विरहादेव तत्पटे तत्पटसा
मान्यस्यानुत्पत्तेरतत्तत्पटत्वावच्छिन्नस्यापि पटत्वानधिकरणोत्पत्तिसंभव इति भावः। सहत्वादिरामिति
। तदारंभकेत्यादिः। तत्र तंतुत्वेनेत्यादिना च समवायेन तत्पटं प्रति तादात्म्येन तत्र तत्तंतुत्वेन हेतुत्वे मिथो व्यभिचा
रः कालिकसंबंधेनैवं विशेषतः कार्य्यकारणभावस्तु न तत्तत्तंतुत्वेनो हेतुत्वात् तादृशसमवायेत्पटाधिकरण
तंतुष्वति वारकः संभवतीति वाच्यं तत्र तत्तंतुत्वेन निरूपितसमवायेन तत्पटं प्रत्येव तादात्म्येन तत्पटत्वेन तत्प
टस्यान्यत्र तत्तंतावत्त्वेन व्यभिचारासंभवान्न चैवं तादृशसमवायेन त्वानधिकरणतंतुषु तत्पटस्यालसा
देनापि समवायमात्रेणैव तत्र तत्पटोत्पादो दुर्वार इति वाच्यं समवायमात्रस्य तादृशकार्यतानवच्छेदकत्व
पात्तथा तत्संबंधेनान्यत्र तत्पटोत्पत्त्यसंभवादिति भावः पटे समवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तंतुत्वेन हेतुत्वे तावत्त्वे
त्वेनेष्ट तत्तंतुकस्वोत्पत्तितत्रैव तत्तो व्यभिचारतादवस्थ्यात् समहत्त्वादिसंख्यायाः समानाधिकरणयावदेकत्वसा

१५

जा:श्री:

पेक्षतत्प्रागभावोत्पत्तिर्हि द्वितीयक्षणे तदसंभवात् केचित्तु पावे तत्कार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नास्तत्संबंध्येकस्य यत्किंचि
दाश्रयनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमेव कारणता घटकं तथा च समवायेन तत्पदत्वावच्छिन्नं प्रत्येव ता
दात्म्येन तन्त्वणुत्वेन हेतुत्वस्य घटं तत्पदाश्रयीभूततन्तौ तौ तन्तुभेदस्यासत्वादेतेन संयोगादिकं प्रत्यपि कर्मादेः का
रणत्वं व्याख्यातं न चैवं हि द्रव्यत्वस्यापि द्रव्यं प्रति हेतुत्वापत्तिः स्यात् द्रव्यांतरैकत्वमादायोत्पन्नक्षणे सामग्रीसत्वा
दिति वाच्यं द्रव्यत्वात् यावत्त्वप्रवेशः तु वह्नित्वावच्छिन्नं प्रति तृणत्वादिना हेतुत्ववारणार्थं न चैवं कार्यस
मानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वमेव कारणत्वे निवेश्यतां वा मन्यथासिद्धिनिरूपकत्वदलेनैव व्यापकतानव
च्छेदकान्तरस्य दासमसंभवादिति वाच्यं व्यभिचारधीग्रहाप्रतिबध्यतपातस्य कारणताघटकरूपत्वायोगादित्याहुः ननु
न्तस्यापि प्रागभावव्यक्तिः कथं नान्यत्र कार्यमजं घटतात्वत आह स चेति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव तस्य हेतुत्वा
दिति भावः न चैवमपि द्वितन्तुकपटादेर्न सिद्धिस्तत्रातिरिक्तस्य प्रागभावधर्मिणः कल्पनामयेऽप्यक्षसतंतु
संयोगव्यक्तेरेवत्वाद्येवन हेतुत्वौचित्यादत आह रसं चेति कार्यत्पादतिन्यामकतया चेत्यर्थः प्रागभावत्वेति
तत्तत्प्रागभावव्यक्तिघ्नभावत्वासिद्धेस्ताद्रूप्येण हेतुत्वाभिधानमनुचितमिति विभावनीयं प्रागभावावीकेर
पितत्तन्तुव्यक्तीनां तच्चरमतन्तुसंयोगव्यक्तीनां वा तत्पटं प्रति विशिष्य हेतुत्वस्यावश्यकत्वे कृते प्रागभावकल्पनये
त्याशयेन समाधत्ते त्रिचतुरैरेष्विति असमवायिकारणसंपत्त्यर्थमाह संयुक्तेषु चेति द्वितन्तुकेसमचतुस्तन्तुकस राम
वापटस्यावश्यकत्वात्तेनाटसामान्यापत्त्यसंभवात् आह तत्पटेति सहस्रादितन्तुकपटेऽपि त्रिप्रसंगादित्यर्थः प्राग

भावादिघटितायास्तत्पटसामग्र्यास्तदानीमपि सत्त्वादिति भावः यद्यपि सर्वत्रैव खंडपटध्वंसस्य महापटहेतुत्वं न पाद्वि च
तुरादितन्तुकपटस्य ध्वंसविरहादेव तत्र द्विचतुस्तन्तुसंयोगदशायां न महत्त्वादितन्तुकपटस्योत्पाद इति चरमतंतु
संयोगादेस्तत्र विशिष्य हेतुत्वे मानाभावः न चाखंडपटध्वंसस्यैव चरमसंयोगदशायां व्यक्तीनामपि विनिगमनाविर
हादेव तत्र हेतुत्वमिति वाच्यं चरमसंयोगोत्पत्त्यनंतरं खंडपटध्वंसदशायामेव महापटोत्पत्तिप्रसंगेन खंडपट
ध्वंसदशायामेव महापटोत्पत्तिप्रसंगेन खंडपटध्वंसस्यावश्यं महापटहेतुत्वात् तथापि त्रिचतुरादितन्तुकखंडप
टध्वंसस्यैव स्वसमानाधिकरणमहत्त्वादिसंबंधेन च महत्त्वादितितन्तुकमहापटप्रतिहेतुत्वादेव स्वानधिकरण
तत्तु पुनस्तत्पटानुत्पत्तिसंभवे प्रागभावकल्पने मानाधिकरणमहत्त्वाभावपरत्वे तत्र तत्पटोत्पत्तेस्तावदिति विनेतति
तंतुतत्संयोगयोस्तन्तुत्वविलक्षणसंयोगत्वाभ्यां पटं प्रति हेतुत्वे तत्तदवच्छिन्नविरहस्यासंभवादिति भावः का
र्यानुत्पादप्रयोजकस्याभावस्य कार्योत्पादप्रयोजकस्य सत्त्वमाह सामग्रीति पुनः शंकते तत्पटेति यावत्त
न्तुत्वेन तन्तुत्वेन हेतुत्वे न हेतुत्वस्यासंभवादाश्रयांतं तत्पदं प्रागभावाश्रयस्याचितन्तोः सत्त्वादिति प्रसंगात् तद
वश्यमतो यावदादिप्रवेशात्यादिप्रवेशे कारणतावच्छेदकतयान्यथासिद्धत्वमप्रवेशे तु वस्तुगत्या तत्पट
प्रागभावाश्रयाणामेव तंतूनां तावत्तन्तुत्वेन प्रागभावहेतुत्वे मानाभाव इत्यर्थः ननु माभूत् प्रागभाव
स्य हेतुत्वं कारणतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह परस्येति तत्पटप्रागभावाश्रययाव
वन्मात्रवृत्तीनामनारमावः तत्पटप्रागभावव्याप्यो तत्तत्पटप्रागभावानधिकरणवृत्तीत्यर्थः संयोगत्वारंभ

जा॰स्रो॰ कोग्राह्यस्तेनवत्पटप्रागभाववन्मात्रवृत्तीनामनारंभकसंयोगोत्तराणांतत्पटात्पूर्वमसत्वेपिनक्षतिःतत्पट
प्रागभावसामानाधिकरण्यस्यतदनाधानतंतुद्वित्रिपद्दानारंभकातीतसंयोगसाधारणत्वाव्याप्यत्वपर्यंतानु
सरणंतंतुसंयोगेष्विविपटारंभकेष्विस्यादिःनतुतत्पटप्राक्क्षणहानित्वेनापिसंयोगानांनिवेशात्रैषदोष
स्त्यतआहतत्पटेतितथाचलाघवात्तत्पटव्याप्यतादृशयावत्तंतुसंयोगत्वेनैवतत्पटप्रतिहेतुत्वसंभवा
दवच्छेदकतयापिनप्रागभावसिद्धिरितिरिक्तप्रागभावःननुपटस्यवतन्नियतसाव्याविशेषविषयत्वमे
वतत्स्वापेक्षावुद्धिद्वित्वकोनांभेदान्नानेत्यपनेनकारणभावश्चोव्योव्यर्थमतिरिक्तप्रागभावस्यावच्छेदकत्वनमि
तिभावःअत्रवदंतिपत्रकर्मणातंतूनांभेदात्तत्संयोगानांचातनतोच्छंपटस्योत्पादस्तत्रप्रागेवतत्पटस्योत्पत्ति
वारणार्थंचरमस्यतत्तत्संयोगस्यैवाविशिष्यहेतुत्वावश्यकत्वेनतदेवोदासीनतंतुषुपटोत्पत्तिवारणेपि
पत्वमसमस्ततंतुत्वेकदैवोत्पन्नेषुसमुकेषुपटस्योत्पत्त्यापत्तिःतत्रतस्यपटस्यान्यत्रोत्पादवारणायप्रागभावःकार
णत्वेनकल्प्यतांतत्तंतुसंयोगानांविशिष्यहेतुत्वकल्पनेपातद्वारणेगौरवान्नहिनत्रापितत्पटोत्पत्तेःएवंतदारंभक
तंतुष्वपटारंभकसंयोगोपिनतदानींतत्पटोत्पादवारणार्थंविशिष्यसंयोगानांहेतुत्वमावश्यकंस्यात्नचत
त्पटवत्वेनैवतादृशयत्पटप्रतितत्तंतूनांतादात्म्येनहेतुत्वान्नान्यत्रतत्पटोत्पादरनिवार्यकार्यवत्वेनकारणताया
मत्पद्यासिद्धेःअन्यथाद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतिचाक्षुषत्वादिवद्द्रव्यत्वादिनैवहेतुत्वसंभवेरूपादीनां राम॰
महेतुतापत्तेःसमस्तआरंभकतंतुसंयोगनाशान्नष्टस्यपुनरारंभकतंतूत्पत्तिप्रसंगेनतत्रदारंभकसंयो

गानां विशिष्य तत्पटं प्रति हेतुत्वकल्पने महागौरवापत्तेः स्वासमकालप्रागभावविरहादेव नष्टस्य पुनर्नोत्पादः । य
त्तु युगपद् सर्वैः स्वपुत्रैः सह तन्तुभिर्जनितस्य पटस्यान्यत्रोत्पत्तिवारणार्थं तावत्त्वेन पर्याप्तास्तत्पटारम्भकसंयो
गसमकालोत्पत्रसंयोगव्यक्तैरेव तत्पटं प्रति विशिष्य हेतुत्वमुक्तं तावतैव तदानीमन्यत्र कालान्तरे चातावत्त
न्तुघटितपटस्योत्पादवारणादिति तन्तुरूपस्य तेनोद्दितोपक्षेण एव तत्त्वेनतर संयोगोत्पत्त्योत्पत्तीपक्षेणास
स्तन्तुकपटोत्पत्तिस्तत्रैव तत्तोव्याप्तिचारात्तसहस्रत्वादिसंयोगाः समानाधिकरणपावत्वसापेक्षतेपाद्
व्योत्पत्तिर्हितापक्षेण तदसम्भवात् । किं च तादृशसंयोगव्यक्तीनां तद्व्यक्तित्वेन तत्पटं प्रति हेतुत्वेऽनन्त
कार्यकारणभावापत्तिस्तावत्त्वेन तु पर्याप्ततादृशसंयोगत्वे च महागौरवमतस्तत्प्रागभावव्यक्तिरेव तत्पटहेतुत
या कल्पयितुमुचिता कारणतयैव धर्मिग्राहकप्रमाणाशासिद्धायाश्च तस्याः पदार्थान्तरेणासाहूविनागमनाविरह
स्यासम्भवादिति दिक् । समवायिनो द्रव्यस्यासमवायिसमवायिकारणतामेकत्वानां निमित्तकारणस्य चापेक्षाबुद्धेरविशे
षात् क्वचिदेव तत्र द्वित्वादिकं जायते क्वचिन्नेति नियमो न स्यादतो नाणावति तत्र द्वित्वादिप्रागभावस्तत्रैव तत्र द्वित्वा
द्युत्पत्तिरिति त्रित्वाद्युत्पत्तिनियामकत्वेनैव प्रागभावसिद्धिरित्याचार्यमतं निरस्तमिति । एतेनैवेति कस्यचित्समवायि
नः तन्निष्ठैकत्वस्य चानुत्पत्तिदशायामपि तत्र त्रित्वाद्युत्पत्तिप्रसङ्गेन चरमस्य समवायिनः तदेकत्वस्य वा तत्र
विशिष्य हेतुत्वध्रौव्येन द्विरहादेवान्यत्र द्वित्वापत्तेस्तत्र सम्भवे प्रागभावे मानाभावेनेत्यपास्तं । द्वित्वस्य तेनेतरके
प्रागभावधर्मिणः तत्रानन्यथासिद्धत्वविपनपर्ववर्ज्जित्वयोग्यकल्पनानपेक्ष्यासमवायितन्त्वन्तरमेव समवायिनन्य

थासिद्धत्वकल्पनं तद्धीपरीति द्वित्वाद्यनुरोधात्न प्रागभावः सिध्यतीत्यतः द्वित्वपर्य्यनुसरणं केचित्तु तत्त्वज्ञानिन
स्नुकादेः सत्वामपि विहितनिषिद्धक्रियापांवर्मीधर्म्मयोरनुत्पादात्तज्जन्यकतया तत्त्वज्ञानप्रागभावः सिद्ध्यति
न वा तन्नेपि तत्त्वज्ञाने तादृशशरीरान्तरस्य प्रागभावसत्वात्तदानीं धर्म्माद्युत्पत्तिप्रसङ्गः समानकालावच्छिन्ने का
ले हृच्चित्तत्वसंबंधे न तत्त्वज्ञानमनुत्पत्ते न प्रागभावस्य विशेषणीयत्वात् न चैवं निरुक्तप्रतियोगितया सत्यां तत्त्वज्ञानावि
शिष्टप्रागभावत्वेनैव हेतुत्वमुपेयं तत्त्वधीप्रागभावप्रशेमौरचात तथाचाद्य तत्त्वज्ञानकालोत्पन्नान्त्यगुण
नरप्रागभावानामपि हेतुत्वापत्तिरिति वाच्यं तादृप्येण हेतुतायामसिद्धत्वात् न चोक्तक्रमेण तत्त्वधीप्रागभाव
स्य हेतुत्वमपेक्ष्य लाघवान्मिथ्याज्ञानवासनापायाधर्मादिहेतुत्वं युक्तमिति वाच्यं आत्मत्वधर्मिकगौरव
स्थूलत्वेत्वादिप्रकारत्वलक्षणस्य मिथ्याज्ञानवासनात्वस्य नानात्वेन गुरुत्वेन च तादृप्येण धर्मादिजनकत्वा
तन च तत्त्वज्ञानत्वमप्यत्स धर्मिकदेहान्यत्वादिप्रकारकत्वमेवेति तदवच्छिन्नस्य तत्प्रागभावत्वेनापि हे
तुत्वे। ननु गमो गौरवं वेति वाच्यं मानसत्वव्याप्यस्य मुक्तिजनकतावच्छेदकवैजात्यस्यैव तत्त्वज्ञानपदेनोप
लक्षणात् न च मिथ्याज्ञानवासनापायस्यापि धर्मादिजनकत्वे भावनात्वव्याप्यवैजात्यविशेषेणैव वक्तव्यम
तो न गौरवमिति वाच्यं मिथ्याज्ञानानंतरं तादृशवासनोत्पन्नोत्पन्ने तादृशायामपि धर्माद्युत्पादाद्भावनात्वव्याप्यवै
जात्येन हेतुत्वासंभवादित्याहुः तन्नेयाधर्माधर्मोत्पादनियामकत्वेन वक्तव्यतरसिद्धावपि तत्र तत्त्वज्ञानप्रागभावत्वे
सिद्धौ प्रमाणमस्ति चेत्तनोपनन्नक्रक्रमेणासिद्धस्यापि प्रागभावस्य प्रतियोगिहेतुत्वे नागतमतत आह वर्णयं

तद्व्याप्यत्वं चेत्तस्यादि द्वितीयस्याग्रहस्तु तन्निवारणायेत्यनेनान्वयितथा चाग्रावच्छेदेनोत्पन्नायाः संयोगव्यक्तेर्द्वितीयप
दिस्तलोपुन्नत्वादःसामान्यस्लाघवच्छेदेन तदभावस्य सत्त्वात् कार्यस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् अग्रावच्छिन्नत्वतत्संयो
गप्रत्यग्रावच्छेदघत्वविशिष्टतत्तत्संयोगाभावत्वेन हेतुता योगौरवात् तत्तत्संयोगप्रति तत्संयोगप्रागभावत्वेनैव हेतु
त्वं युक्तमिति भावः नु घटादिसंयोगसामान्यप्रत्येवं समानाच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या घटादिसंयोगसामान्याभावस्य
हेतुत्वं वाच्यमतो न गौरवं चैवं च मपि प्रत्यक्षासिद्धप्रागभावमादाय विनिगमनाविरहः तस्य घटसंयोगव्यक्तौ तत्सं
योगाभावत्वेन हेतुत्वे घटीयसंयोगान्तरप्रागभावमादायैवोत्पत्तेरस्यापि तस्य पुनः प्रसंगात् तत्र तद्घटसंयोगव्यक्तौ
तत्प्रागभावत्वेन हेतुत्वे चातीतकार्यकारणाभावापत्तिर्गौरवस्यापि विनिगमकत्वादित्यत आह धारावहने
ति नन्वेतत्तत्संयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतयैव तत्संयोगप्रतिहेतुत्वं वाच्यमतः स्यान्नातरमा
हनेतीत्यप्याहः धाराहृहनेतु व्याजनकीभूताममनःसंयोगव्यक्तौ नो चतुर्थक्षणे सत्त्वमावेदितं तेनैतन्नेत्वा
रणात्मकभावप्रत्युक्तोऽपाः कार्यानुत्पन्नेवावसरः सविकल्पकस्य त्वकारणमाह तत्र हि शेषाणाज्ञानव्यक्ते भा
वादेमिचतुर्थक्षणोत्पादः संभवत्यतो निर्विकल्पपर्यन्तानुसरणं आशिका निर्विकल्पकस्यापि विशेषणस
नस्यापेक्षत्वात् प्राथमिकेति तेनतप्रकाशसत्तानन्तराभः द्वितीयक्षतीयक्षणयोः स्मात्मककार्येण प्रतिबन्धस
भवात् चतुर्थक्षणे तु क्तेन चतत्रनिर्विकल्पप्रति तत्समकालोत्पत्रक्षेत्रविशेषस्यैव प्रतिबन्धकत्वं तदुत्य
निर्विकल्पपर्यन्तस्यापि हि त्वविशेषस्यावज्ञानकत्वमनुक्तेन तत्कार्याभावस्यानुरत्ताभावस्य च हर्यहेतुत्वम

न्याः

नीतगौरवमितिवाच्यं नासहशाष्टमानां द्वित्वादीनां च बहूनां विनिगमकाभावेन तथात्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेनैक
स्यैव तन्निर्विकल्पकप्रागभावस्य तन्निर्विकल्पकहेतुत्वेन कल्पनाहेत्वात् अतीन्द्रियस्य निर्विकल्पकप्राग
भावस्य प्रमाणं ततासिद्धतयावेनमाह विनिगमकाभावस्यैव तुल्यसाधकत्वादिति भावः ननु तत्तत्संयोगप्रति
तन्तत्संयोगप्रागभावस्य लाघवेन हेतुत्वसिद्धावपि महत्त्वावच्छेदेन ज्ञायमानः श्येन संयोगः कुतो नाग्रावच्छे
देन ज्ञायते स्वरूपसम्बन्धेन तत्प्रागभावस्य तन्मयावच्छेदेनाविशिष्टत्वादत आह स्वभावेत्यादि तथा च प्रागभा
वस्यावच्छिन्न हेतुत्वे तैव संयोगस्यावच्छिन्नत्वं तन्निरूपाभिकाममानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव तस्य प्रतियोगि
हेतुत्वादिति भावः अत्र कल्पतरुत्वेन समाधारणप्रत्ययस्यासत्त्वमाविष्कृतं वर्णयन्तीत्यनेन च निर्विकल्पक
सामान्यं प्रति ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पना चक्षुरुपर्द्वाणां पुनर्निर्विकल्पकासम्भवात् तत्तत्संयोगस्य तदुत्तर
ज्ञानस्य चाभावः ह यत्नेकारणानवाच्यमित्यत्वरमः स्वचितः तत्रत्संयोगविशेषणमिति सहस्वतंतपदाद्वैचर
मतत्तु संयोगोत्पत्तिकालीनस्मसहस्रत्वादिसंख्याविशेषस्यैवात ततः परमेष्वपापेक्षा बुद्धिजन्यस्य सामा
नाधिकरणप्रत्यासत्त्या हेतुत्वांगीकारेणैवत्वानभिकरणतन्तुप्रुतत्पटस्यानुत्पादप्रसंगभवेपीत्यर्थः यस्य तत्तो
द्वितीयक्षणे एव तत्त्वं तत्र संयोगोत्पत्त्यात् तृतीयक्षणे सहस्रत्वतत्कपगेसन्निः तत्रैव ततो व्यभिचारात् सहस्रत्वा
दिसंख्यापा हेतुत्वमसंभावितएकत्वोत्पन्नसंख्यामात्रस्यैव समानाधिकरणपाव देकत्वसापेक्ष्यतयाद्वित्व
त्रिद्वितीयक्षणे तदसंभवात्तदूहबकालभेदेन सहस्रत्वादीनामप्रतेतत्वेनानेककार्यकारणभावापत्तिगौ

राम

रचेच्चेति ध्वंसोत्पादनियामकत्वेनापि प्रागभावः कल्प्यापि मनुचितमेवेत्याशयेनोक्तं संभवेपीति क्रमोत्पन्नस्थले क
स्मिंश्चित्समवायिप्रत्यक्षे तत्तदेकत्वस्यावान्तु त्वच्छिदशापामपि कारणान्तरसत्त्वमादाय प्रागभाववादिनामपि त्रि
त्वोत्पत्तिप्रसंगात् तुल्यत्वमानं समवायिप्रत्यक्षे तत्तदेकत्वस्याविशिष्टहेतुत्वधीध्वंसे प्रागभावकत्वौत्पत्तेन नैव्यर्थ
मतोऽनुगापद्युत्पत्त्रपर्य्यताच्चसत्ताप्रवेशोक्तमुत्वसादिद्वित्वोत्पादनियामकत्वेन प्रागभावासिद्धावाह द्वित्वादीति
नियामकत्वेनेति अनन्यथापुगापद्युत्पत्त्रनिष्ठद्वित्वादेस्त्वानधिकरणोत्पिद्वमेहत्वादप्रमगात् न चापेक्षा
बुद्धिव्यक्तेरेव विशिष्टहेतुत्वान्नातिप्रसंगः स्वानाश्रयमादाययेदाबुद्धेरपि त्रित्वजनकत्वदर्शनात्तन्न ये
तद्व्यक्तिनिष्ठैकत्वान्यसंख्यासामान्यप्रतितत्तद्व्यक्तिनिष्ठविरोध्यतासंबंधेनैकत्वप्रकारकनिश्चयेन
चापेक्षाबुद्धेरेकत्वप्रकारान्तरेणानुगमासंभवान्न यावत्त्रये एकैकनिष्ठत्रित्वादेरसत्त्वदृष्ट्ये अस्तवेतु
तावत्त्रितंभवतीति वाच्यं षट्कत्वषट्त्रयाणां घटादिविभिन्नस्वव्यधर्मिकैकत्वज्ञानत्रयादपि तत्र त्रित्वोत्पत्तिप्रसंगो
नापेक्षाबुद्धित्वाद्यपेक्षणाद्धेतुत्वादिति भावः अन्योन्यत्वलस्वरसतबीजत्वद्रव्यान्तरकर्मधीनस्यैकानिष्ठत्वेपि
गसंयोगादेरन्यत्रोत्पत्तिवारणार्थमवश्यं तद्द्रव्यसमवेतकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तद्द्रव्यत्वेन हेतुत्वं वाच्यम
तत्तदन्यत्वादेश्चान्यत्र तदोपत्रित्वापत्तेस्तु स्यादेकैकेन त्रित्वाद्यंतर्भविष्यननेन प्रागभावहेतुत्वेन च कार्यत्व
स्य च कालिकसंबंधेन घटत्वपटत्वादिमत्त्वस्यापि विनिगमनाविरहेण कार्यतावच्छेदकानुप्रवेशाद
नन्तकार्यकारणभावावश्यकत्वमिति वाच्यं समवेतत्वकालिकोभयसंबंधेन तत्तद्द्रव्यवत्त्वावच्छिन्नं प्र

नाम्रे

त्येवतत्त्वद्रव्यत्वेनहेतुत्वस्योक्तत्वात्तन्नित्यद्रव्यान्निधर्मस्यापिजन्यतावच्छेदकत्वप्रसंगेनतत्द्रव्यक्तिसमवेतत्वावच्छिन्न
प्रत्येवतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुत्वसंभवाच्चेतिद्रष्टव्यमित्योक्तसामान्यप्रत्यासत्त्योपनीततरमपत्यस्यातिपलि
त्यादिज्ञानेदेतिज्ञानेच्छयोरिच्छाकृत्योश्चत्यर्थेत्यर्थःतदुपस्थितिमितिइच्छोपपक्वज्ञानस्वरूपोपधायकच्छ
याश्चोपपत्तिविनेत्यर्थःनत्वेतिइच्छाकालेज्ञानस्यतन्निकालेवेच्छापानस्यादात्कारइत्यर्थःज्ञानस्यका
रयोरेकदेत्यादाधापितुकेयोग्यत्वंचवेगादिप्रत्यक्षेजातिमत्वेतेननिर्विकल्पकद्वयस्यापिनेकदे
साल्लिःइत्येवंज्ञानेप्रयोगयोरुक्तयोग्यतावत्ता।।योगपद्येनव्यभिचारःस्यादतउक्तंविशेषेतिरूपरस
योर्योग्यविशेषगुणयोर्घटादौयुगपदुत्पादादित्युक्तमात्माव्यापिविभिन्नावच्छेदेनसुखदुःखयोर्योगप
द्यस्वीकारेविशेषगुणपदस्पर्शविषयकंवाव्यएवंचात्मपदंशरीरार्थकंतेनकायव्यूहदशायांशोभे
विप्रान्ततेर्नानाशरीरावच्छेदेनज्ञानादियोगपद्येपिनक्षतिरिताऊःइच्छादिजनकेतिइच्छोपधायके
त्यर्थःकिंतुज्ञानादाविच्छादेःस्वरूपयोग्यत्वस्यफलोपधायकत्वस्यवाग्रहार्थंज्ञानत्वादिसामान्यप्रत्यास
त्तिरसमुपेपातत्रनाघटत्वादयोर्वापक्षेत्यादिनाग्रहासंभवादित्यवतरस्यासमुपेपत्वादित्यत्रहेतुःइच्छा
कृतीतिइच्छान्तुत्पादस्थलेज्ञानस्यकृत्यन्तुत्पादस्थलेचइच्छायाःसाक्षात्कारादित्यर्थःसनसेतिकारणा
त्वातिविशिष्टवस्तूपस्थितेर्विलम्बार्थःतथाचफलानुपधायकएवज्ञानादाविच्छादिस्वरूपयोग्यत्वस्याल
वयतिरेकाभ्यांमानसाग्रहसंभवादिच्छाद्युपधायकज्ञानादिरक्षीतामनुपस्थिताचा[illegible]नहोतिरि

श्म०

तिभावः द्वितीयमभिप्रेत्याह कल्पनेत्यादेसत्य इति ज्ञाने कयोः समहालेवन साक्षात्कारस्य संभवादिति योजनान
चैकत्र ज्ञानस्य न साक्षात्कारः कार्य्यसहभावेन विषयस्य हेतुत्वाद्धिति वाच्यं अनुमित्याद्युत्तरमःपि परामपि प
रामर्शादेरनुव्यवसायात् सर्वत्र विषयस्य तथा हेतुत्वाभावात् न चैकसाक्षात्कारस्य ज्ञानत्वाद्यंशे निर्विकल्पक
तथाजनकतावछेदकरूपेण फलोपधायकव्यक्तिग्रहासंभवस्तदस्येति वाच्यं अभावत्वादेरिव ज्ञानत्वादेः सवि
कल्पकैकवेद्यत्वात्तन्निर्विकल्पकोत्तरं औपनायिकस्य ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानबोधस्य संभवाच्चेति भावः न त्वेव
मपि ज्ञानस्य कृत्युपधायकत्वग्रहः सामान्यप्रत्यासत्तिं विना दुर्घटः कृतिपर्य्यन्तं फलोपधायकज्ञानव्यक्त्यसत्त्वे
नेतदुत्तरं तद्ग्रहासंभवादत आह स्मरणेन चेति तथा चेदं स्मरणं ज्ञानजन्यं स्मृतित्वादित्यादिक्रमेणोपस्थि
मिताषत्वात् कृतिफलोपधायकज्ञानव्यक्तिमनुमाय पश्चात्तत्र कृतिकारणत्वं चेति तथा चेदं स्मरणं ज्ञानज
न्यं स्मृतित्वादित्यादिक्रमेणोपस्थ ग्रहः फलवत्त्वावकल्पनीय इति भावः नन्वनुमात्रोपेक्षात्मकेन ज्ञानेन न कृ
तिज्ञानत्र तेन स्मरणानुत्पादात् स्मृत्या न तदनुमानमसंभवीत्यत आह विशतीति व्यासंगानुरोधात् ज्ञानयौ
र्वात्मनि यौगपद्येनेच्छते न तु विशेषगुणमात्रस्योत्पाशयेनाह चिरशतीति न चैकप्रपत्त्वन्तत्र हि शत्यगुल्यव
च्छेदेनोत्पद्यत इति वाच्यं अंगुलिवेष्टनावैलक्षण्येन पत्रे चेल्लक्षणापावश्यकत्वादिति भावः नन्विदं गो
पदशक्यतावछेदकं गोत्वादित्यत्र तादात्म्येनायं सास्नावान् गोत्वादित्यत्रे च समवायेन गोत्वे हेतौ गवेतराद्व्यावृ
त्तिविशिष्टसकलगोत्वस्य व्याप्यतावछेदकतया तदन्तर्गतसकलगोग्रहार्थं सामान्यप्रत्यासत्तिरावश्यकी

२५

नं:

तिप्रागल्भ्यमतं तरस्यमितित्वेतिगोपदशक्यतावच्छेदकजातित्वस्य साध्यतापासमवेतत्वविशिष्टगोत्वेनासमवेतत्वमा
त्रं गोरूपादौ व्याप्तिं चागीतपतो गौनिष्ठेत्यादिगोपदशक्या हेत्वन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावेनतदन्यत्वमितिध्वतप
त्यागोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वे सतीत्यर्थः तेन गोत्वस्यापि गोनिष्ठविशिष्टाभावादि
प्रतियोगित्वेपि न हेतुत्वमिति द्विः अवच्छेदकत्वं तु धर्मानवच्छिन्नं समवायसंबंधावच्छिन्नं च ग्राह्यमतो न
ततदोषतादवस्थ्यं गगगगनादौ व्यभिचार। वारणार्थमाह समवेतत्वेनेति साध्यादेश साध्यतापागवेततास
मवेतमात्रस्यैव समवायेपि न हेतुत्वसमवायादाह अवितंचेति नत्वितितत्तु ननुदं नतगोहेत्रित्वविशेषितमि
त्यर्थः अशक्यत्वादिति तन्न च्छन्तित्वे नानत्वगोव्यक्तीनामेकदानुपस्थितेरिति भावः नैपायिकं शं
कतेसादेतहूषणस्यादित्यर्थः समानेतिरजतत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनत्वज्ञानत्वेन समवायप्रत्या
सत्त्वा रजतत्वप्रकारकेच्छप्रतिप्रयोजकत्वरत्यर्थः रजतत्वप्रकारकेच्छासामान्यप्रतितत्प्रकारकज्ञान
त्वेन हेतुतायां मानाभावेन पश्चात्कृतासगातेः रजतानयनत्वादिप्रकारकप्रवृत्तिं प्रत्येव रजतत्वादिप्र
प्रकारेणोपादानप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादितिध्येपरजतत्वादिपदं हेतुत्वादेरुपलक्षणगस्तु त्वादेः स्वतः प्रयोज
नतया समानप्रकारत्वेनैव तत्र ज्ञानेच्छयोः कार्यकारणत्वसंभवादित्यपि कश्चित्तु वस्तुतोपइष्टमिकेष्टसा
धनतीज्ञाने तत्रैव यद्भावेद्वेषसत्त्वापीकालापतदिति सर्वत्र फलात्र्यगोचरेत्तापानेष्टसाधनत्वाज्ञानातीनि
नापेक्षेति स्वयमेव वोद्धव्याधिकारेय्यवस्थापि सैतपत्रे विनश्यदवस्थे नैवरजनताभावधर्मिकद्विष्टसाधनना

राम०

ज्ञाने तरजताभावे हि घोज्ञनितमस्त त्रओन्नर कालमत्तातेपि रततेर तत्वप्रकारेणेच्छापत्तिरतः सा सौ सान्यतो रजतत्वप्र
कारकेच्छायां रजतत्वप्रकारकज्ञानत्वेनापि हेतुत्वात्तरमावश्यके अतः समानप्रकारकतामात्रेणोत्पादिकं पथा
श्रुतमेव सम्पाणोति प्रतीमः कश्चिदोवेति रजतत्वव ज्ञपानिष्प्रिते धर्मिणो त्यर्थः क्वचिद्दृहीत रजतत्वासंसर्गके
घटादौ ननु तत्तु हृषीपर जततत्वप्रकारकेच्छासामान्यप्रत्येतत्तु हृषीपर जततत्वावच्छिन्नधर्मिके इष्टसाधनताज्ञा
नत्वेन हेतुत्वं तत्र कार्य्यसविशेष्यत्वे कारणस्येतत्वप्रकारीभूतरजतत्वाश्रयत्वे प्रत्यासत्तिरतो घटादौ न रजत
त्वतत्वप्रकारकेच्छात्पत्तेराहतादृशप्रकारेति कथमितितत् यामुक्तेत्यादिधर्मिकरजततत्वप्रकारकेच्छायामिति
चाण्डत्वेन संभवतीति भावः ननु तद्धर्मिकरजततत्वप्रकारकेच्छायां तद्धर्मिकत्वरजततत्वासंसर्गग्रहस्यापि
पि हेतुत्वाच्चेत्तो ज्ञापनविशेष्यानियमः न च गुरुत्वात्स्वारजतनधर्मिकरजतत्वासंसर्गाग्रहस्यानामिच्छारजत्व
प्रकारता तत्र ज्ञानस्यात्कारणबाधादित्तिवाच्यं रजतत्वान्यधर्मिकेच्छायामेवोक्तेऽभेदणाहेतुत्वोपगमात तस
त्वासंसर्गग्रहाकोध्न तत्र तद्धर्मिकताभावस्यैवावाहेतुत्वादत आह तानुपस्थितं इमितेषा चपत्र घटादौ र
जतत्वस्यासंसर्गग्रहस्तत्र रजतत्वप्रकारकेच्छानुत्पादेष्वनुपस्थितपावहत्तपु तादृशोच्छाडवीराने छुरज
तत्वासंसर्गज्ञानाविरहस्यात्व सः संबादिति भावः एकधर्मिकरजतत्वप्रकारकज्ञानदशायां पत्रय ननरजतत्वा
संसर्गज्ञानस्य विरहस्तेच्छुभाविवाज्ञाते छापिज्ञापनए व रजततत्वप्रकारकेच्छेतिपदिस्वपान्तदाह व स्तत इतिनि
पामकत्वमिति कारणतावच्छेदकोन्नपेत्यादिः रज्ञायाधर्मिनियमार्थं तत्तत्धर्मिविशेष्यकरजततत्वप्रकारके

च्छायां तत्तद्धर्मिकरततत्वासंसर्गज्ञानाभावत्वेन कारणत्वमपेक्ष्यत तत्तद्धर्मिकेच्छायां तत्तद्धर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनै
वलाघवाद्धेतुत्वमुक्तमित्यर्थः तथा च भाविरजतधर्मिकेच्छाजननार्थमवश्यापेक्षणीयस्याभाविरजतधर्मि
ज्ञानस्य प्रा॰कारांतरेणासंभवादवश्यं सामान्यलक्षणावाच्येति निगार्वनत्वे चेद्द्रव्यत्वेन रजतधर्मिकेष्टसाध
नताज्ञानादपि रजतत्वप्रकारेण तत्रेच्छासादत आह सामानातस्त्वेति यथा च रजतत्वप्रकारेण तत्तद्धर्मिकेष्ट
साधनताज्ञानत्वेन रजतत्वप्रकारकतत्तद्धर्मिकेच्छां प्रति हेतुत्वान्नातिप्रसंग इति भावः न चैवं च संवादीच्छास्थ
ल एव तत्तदनंतरतत्तद्धर्मितर्भावेनानंतकार्यकारणभावापत्तिरतः सामान्यतो रजतज्ञानधर्मिकरजतत्वप्रका
केच्छायां रजतत्वप्रकारेण रजतधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु मध्यावातीतरजतगोचरज्ञाना
देव भाविरजतव्यक्तीच्छासंभवात् कृतं मात्पलक्षणापाचि संवादीच्छास्थले तत्तद्धर्मितर्भावेनानंतकार्य्य
कारणभावः अनन्यगत्यैव सर्वैरभ्युपेतव्य इत्यस्वरसादाहत्कचेति तथा च धर्मिमात्रस्याप्रवेशे नातिलाघ
वात्तत्तत्स्वरूपोपरजतत्वप्रकारकेच्छायां नदीपरजतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनत्वेन हे
तुत्वमस्तु समानविशेष्यताया प्रत्यासत्तित्वादेवैकधर्मिकेज्ञानादन्यधर्मिकेच्छानुत्पत्तेः संभवादत्पकामे
नापि सामान्यलक्षणांगीकार्या तां विना भाविज्ञानासंभवेन तत्रेच्छानुत्पत्तिप्रसंगादित्याशयः न चात्राप्यनंत
पुरूपांतर्भावादनंतकार्य्यकारणभावतादवस्थ्यमिति वाच्यं रजतत्वप्रकारेण तत्तत्स्वरूपोपधर्मिकविसंवादी समं०
च्छानुरोधेनाविषयविधया पुरूपव्यक्तीनां निवेशसपूर्वकल्प्यावश्यकत्वादिति भावः सामानाधिकर

णपमितिप्रमते दृष्टान्तः तथा च समानप्रकारतामात्रेण हेतुतावादिभिः परैरपि पक्षस्य पुंसो ज्ञानादन्यस्येच्छोत्पाद
वारणार्थं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिरुच्यते तथैवास्मोभिरप्येकधर्मिकज्ञानादन्यधर्मिकेच्छोत्पत्तिवारणा
र्थं समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्तिः स्वीकृतेति भावः प्राचस्तु रञ्जनत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्येवच्छिन्नप्रत्यापुद्धर्मिकेष्ट
साधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तत्र चैकस्य पुंसो रञ्जनत्वप्रकारेण ज्ञानादन्यस्य तादृशेच्छायत्यापत्त्या समानाधिकरण्य
प्रत्यासत्तिस्तथैकधर्मिकेष्टसाधनत्वज्ञानादन्यधर्मिकेच्छोत्पत्तिप्रसङ्गेन समानविशेष्यत्वमपि तद्घटेति यथाश्रु
तमेव ग्रन्थार्थमाहुस्तत्र समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुतायां न तु तृतीयत्वस्यावश्यनिवेशनीयत्वादन्यथा
रञ्जनत्वेन रञ्जनीयाश्रयत्वधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानवतोऽपि स्वरञ्जिधर्मिकरञ्जनत्वप्रकारकेच्छाया उत्प
त्तिप्रसङ्गात् पुरुषान्तरीयरञ्जनत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतासंबन्धेन शुक्तौ सत्त्वादिति दिक् स्वस्यानुगतत्वे रञ्ज
नत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रति स्वसमानविशेष्यकरञ्जनत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वं प्राचामपि तस्याविशेष्य
नियमार्थमसंसर्गाग्रहादेः कारणान्तरकल्पनामपेक्ष्य लाघवादित्याहासंसर्गाग्रहादेरिति आदिना भेदाग्रह
व्यावर्त्तकधर्मेग्रहादेः परिग्रहः समानविषयत्वस्य स्वसमानविशेष्यकत्वस्य निवेशोऽपीत्यनुगतानतिप्रसक्तं
त्वत्वमेवऽर्वेचमितंत्यस्वरसः सूचितः ननु यथार्थरञ्जनत्वप्रकारेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति दोषाभावविशि
ष्टस्य रञ्जनत्वासंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वाद्रञ्जनत्वप्रकारकेच्छासामान्यं प्रत्यपि रञ्जनत्वासंसर्गाग्रहो हेतुपद्विशे
षयोरिति न्यायान्नल्कुतः कारणतामपेक्ष्योक्तमत आह कारणे इति कार्यस्येच्छादेस्तथा च यथार्थेच्छा

ज॰ श्री॰ दिकं प्रत्यपि यथार्थज्ञानादेरेव समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वाद्विशेषतोऽप्यसंसर्गाग्रहसहेतुत्वमसिद्धमि
ति भावः एतेन समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्यैवातिप्रसंगभंगेन निरस्तमित्यग्रिमेणान्वयः तत्प्रकारकज्ञानमिति तत्प्र
कारेच्छेष्टसाधनत्वज्ञानमित्यर्थः हेतुरिति परेणान्वयः तस्यामिच्छायाः इदं रजतमिति भ्रमाच्छुक्त्यादौ यथा
र्थेच्छाप्रसंगमाराह दोषाभावसहितमिति शुक्त्यादेरजतभेदाग्रहे तद्धर्मिकाविसंवादीच्छान्तु तन्नेत्याह विसंवादिनी
विति तस्यामित्यनुषज्यते उपस्थितपदे रजततद्धर्मिकरजतभेदाग्रहसहितमित्यर्थः न च रंगे रजतभेदाग्रह
दशायां शुक्तौ विसंवादीच्छा न स्यादिति वाच्यं विसंवादिनि रजतत्वप्रकारकेच्छात्वेन जन्यतारजतभेदप्रका
रत्वानिरूपितारजतधर्मिताकज्ञानत्वेन हेतुत्वं समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्येति तत्र तात्पर्यं च यथास्य या
त्वादिति मनसि कुर्वतामस्माकं तु द्वलिंगज्ञानितादिदं रजतमित्याकारकज्ञानहृद्यादपि यथार्थे रजते च्छोत्पा
दात्तत्र यथार्थरजतज्ञानत्वमहेतुत्वं तु घटमतत्त्वाहत्वादिशापीति उपस्थितपदे रजते तद्धर्मिकरजतभेद
स्यासंसर्गग्रहाभावस्येत्यर्थः न चैवमेकत्र रजतभेदग्रहेपि नतान्तरे संवादिनीच्छा न स्याद्रजतधर्मिकभे
दग्रहसत्त्वादिति वाच्यं संवादिरजतत्वप्रकारकेच्छात्वेन कार्यतारजतभेदप्रकारकत्वानिरूपितरजतधर्मि
ताकज्ञानत्वेन रजतभेदानिराकोद्वरजतधर्मिकज्ञानत्वेन रजतत्वसाकोद्वरजतधर्मिताकज्ञानत्वेन वा हेतु
त्वं समानविशेष्यतावप्रत्यासत्त्येत्यपि त्यत्र तात्पर्यात् अथाकाङ्क्षादपरे षापदार्थान्तरकाचित्तज्ञानहृदयस्यले एम॰
पितेन रजतएवनेदं रजतमिति भ्रमात्मकज्ञानहृद्यादपि न विसंवादिनीच्छा न वा कूटलिंगापरामर्शो

न्तरेष्टत्वस्य प्रमस्यानभिज्ञस्योदंरजतमितिज्ञानद्वयस्योत्तरसंवादी छान्तु स्यन्निरिति चेये हेतुत्वेतिप्र
योतकत्वेतार्थस्तेनभेदाग्रहस्य कारणतावच्छेदकत्वेपिन क्षतिः। औचित्यादिति अन्यथाख्यातिवादिनापु
नरस्माकंतावापवादिशिष्टज्ञानमेवहेतुरित्याशयः। औचित्येहेतुमाह दोषाणामिति अभावमपेक्ष्य
तिनचभेदग्रहस्येवभेदव्याप्यवत्त्वग्रहाणांभेदावच्छेदकधर्मवत्त्वग्रहाणांचाभावस्यहेतुतायांके
ल्पनीयत्वात्तथापि गौरवसामानमितिवाच्यं संवादिरजते प्रतिरजतछात्वसाकांक्षारजतधर्मिताकत्वा
नत्वेनहेतुःत्वमिष्टक्वचरमकत्वेभेदव्याप्यवत्ताग्रहस्यहेतुत्वाभावेपिसत्याभावादितिभावः। सिद्धमिति ग्रस्यन्तरस्यार्थः
इष्टत्वेदावच्छान्तस्यादितिमूले अवधारणादास्तुविरतितनू सत्वस्युत्वेसित्वनिर्णयेनप्रतिबुधात्कथमिच्छोत्पत्ति
तामतआहेत्वाघवादितितत्तद्धर्मिकेच्छायांतत्तद्धर्मिकासिद्धत्वावच्छेदेनसिद्धत्वातिश्चयत्वेनप्रतिबंधकत्वेधर्मि
भेदेनगौरवादित्यर्थः तत्प्रकारकेच्छायामितितत्तद्धर्मविशिष्टदेशपताकेच्छायामित्यर्थः जेनस्वेवसात्वच्छेदेनासिद्धत्वय
हपिइष्टत्वेहेतुः प्रयोजनायतामित्यादेः इष्टत्वेत्यादिप्रकारकेच्छायाउत्पादमत्रेच्छायांताहशप्रदत्वविशिष्टस्यैवोद्देश्यत
याविषयत्वात् उद्देश्यत्वञ्चनीरेच्छानुभवसाक्षिकोविषयताविशेषमुख्यविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारकेच्छायामित्यर्थः
कारणान्तरेच्छेदोषइतिनपुनरिष्टत्वत्वावच्छेदेनसिद्धत्वग्रहेपिइष्टत्वेस्माभिरित्याकारकेच्छाप्रसङ्गात् आत्मत्वावच्छे
देनसिद्धतानिश्चयदशायामहेसुखीस्यामितीच्छानुत्पादप्रसंगाच्चेति ध्येयं तत्प्रकारकासिद्धतानिश्चयमात्रस्यविरो
धित्वेप्रायसिद्धेः इष्टत्वत्ववाच्यगुणरत्वादिसम्हाल्लवनस्थलेपिइष्टत्वेजायतामितीच्छानस्यात् इत्यत उक्तंतदवच्छे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ज:

नेतितद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतावेत्यर्थः अवच्छेदकत्वं तु विशेष्यकोटिनिविष्टतामात्रेणाग्राह्यं तेन तस्य त्वं सिद्धमित्याका
रकस्यैव भोजनस्य त्वं सिद्धमित्याकारकस्यापि निश्चयसत्त्वे तस्य त्वं जायतामितीच्छाया नोत्पादः अत एव प्रीत्या धान्तला
भे धनमात्रार्थिनो नेच्छा किन्तु प्रतिग्रहाद्यधीनधनार्थिन एव यत्किंचिद्विशेषासिद्धेवसामान्येच्छाविच्छेदात् हि मि
शब्दः मणावप्युक्तेः न चैवं तस्य त्वं सामान्यं सिद्धमित्यत्र तस्य त्वत्वादेरवच्छेदकत्वादेरवच्छेदकत्वमतभेदव्यानिराशयेपि भोज
नस्य त्वं जायतामितीच्छाप्रसंगस्तावत् शस्य त्वत्वाद्यवच्छिन्ने सिद्धत्वान्निर्णयादिति वाच्यं तस्यापि स्यात्तन्त्रेणता
हो च्छाविरोधित्वादिति भावः तेनमितीति निश्चयमित्यर्थः न चेत्यादि न तस्य त्वत्वावच्छेदेन सिद्धत्वं तेन प्रकृते तस्
त्वत्वप्रकारकेच्छास्थलेनेत्यर्थः तत्रात्र तस्य त्वेष्टुतत्त्वव्यक्तित्वेनैव सिद्धत्वनिश्चयात्तस्य त्वत्वमनर्भमतस्य त्वं सि
द्धमित्याकारनिश्चयसत्त्वेन तस्य त्वोत्तरत्वप्रकारेणैव तत्रेच्छेति भावः नन्विच्छासामान्यप्रत्येव समानविशेष्यत्वप्र
त्यासत्त्यासिद्धत्वनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वं तत्तद्देनतद्धर्मितावच्छेदकोतर्भावेनतथात्वे गौरवात्तत्तत् कुतः सिद्धस्य
त्वादाविच्छेत्यत आह कथमिति अन्यथा तत्तद्धर्मान्तर्भावेणैव विरोधित्वलाघवादिति नैयायिकः शंकते
अथेति यद्यपि तत्तद्दप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टसिद्धत्वनिश्चयाभावत्वेनैकहेतुत्वमपेक्ष्यासिद्धत्वज्ञानस्य तत्तद्ध
र्मिकतत्तद्दप्रामाण्यनिश्चयाभावकूटस्य च प्रत्येकरूपेणहेतुतापामेव गौरवं तथापि सिद्धत्वस्य ज्ञाणवत्त्वस्य त
दकधर्मवत्वस्य वत्तानेप्रतिबंधकत्वाकल्पनादेव लाघवं सिद्धत्वज्ञानीयतत्तद्दप्रामाण्यसंशयमत्कीनाप्रा १५०
तिस्विकरूपेणाभावकूटस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकीभूतस्य विशेष्यविशेषणभावेनानंत्यकार्यकारणभाव

कल्पनामपेक्ष्य लाघवं ग्राह्यं सिद्धत्वसाज्ञानानंतरमप्युक्तेत्यादि अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टसिद्धत्वानिष्पाभाव
वत्त्वेरखंडतद्धत्वेनैव हेतुत्वोक्तेर्गौरवानवकाशः प्रतियोग्यविशेषिताभावस्य हेतुत्वे तादृशानिष्प्याभावसहव
तस्यानतिप्रसक्ताभावस्यापित्तत्तद्व्यक्तित्वेन हेन हेतुतापत्तेः विशिष्टाभावस्य विशेष्यविशेषणाभावनातिरेके
तत्त्वेनाभावव्यक्तित्वासंभवाच्चेत्याशयः असिद्धत्वज्ञाननाश्यमित्यस्य कोऽर्थः किं ह्रदत्वादावसिद्धत्वप्रकारकज्ञा
नार्थं अत्र असिद्धत्वविषयकज्ञानार्थं वा नाद्यः परत्वाहाविशेषेत्यादि तत्त्वात्रलविषेव तत्तच्छक्तित्वेनासिद्धत्वनिरूप्य
येपिष्टत्वेनासिद्धत्वज्ञाने बाधकाभावादिति भावः ननु विशेषतः सिद्धत्वज्ञानदशायांप सामान्यतोऽसि
द्धत्वज्ञानं तन्न विशिष्टधीरन्यथा स्यात्त्वनंगाकाणादित्यत आह तत्तादिति एकमिति स्वमते हृदये वेति परेषां मते अ
सिद्धत्वसाकास्तधर्मज्ञानस्यैवेच्छाजनकतया ज्ञानहृदयेपि तत्संभवादिति भावः द्वितीये त्वाह सामान्ये तिष्ट
खत्वादिसामान्यलक्षणया प्रत्रासामथ्यादिति भावः न चैवमिच्छायामनागतविषयत्वसंभवादे आह मेतेत्यत
आह वस्तुतस्त्विति वर्त्तमानकालस्य स्पष्टत्वप्रागभावाघन्तुम्नित्नौ वर्त्तमानकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वादिल
क्षणमसिद्धत्वबाच्यमतस्तद्रूहार्थेमाध्यान्नरमाह ष्टावोत्यादेत्वादि महाप्रलयमंगीकृत्याह कालत्वादितित द
गीकारे त्वाह तादृशेति सृष्टिकालत्वादित्यर्थः अनुमानादिति प्रयोजकत्वे पंचमीते नोक्तानुमतेः साक्षादसिद्धत्वा
तवगादितितदंगीकारे त्वाह तादृशेति सृष्टिकालत्वादित्यर्थः अनुमानादिति प्रयोजकत्वे पंचमीते नोक्तानुमि
तेः साक्षादसिद्धत्वानवगाहित्वेपि न क्षतिः तत्सहकारेण मनसैवोत्तरकालमनुक्तस्याप्यसिद्धत्वस्य ग्रहसंभवादिति

ज:

घ्रेपं मिश्रास्तु वर्त्तमानवह्निप्रागभावप्रतियोगित्वं नासिद्धत्वं विरोधस्तन्नप्रामाण्यादौ तदभावनिश्चयेपि इच्छानुभवात् किं
तु वर्त्तमानकालावच्छेदेनाविवक्षितत्वमेव तथा च स्वबाधिधर्मिकत्वह्नित्वप्रकारकतत्कालीनेच्छाप्रतिस्वबो
दिधर्मिकत्वकालावच्छिन्नत्वाद्यन्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वादत एव स्तुत्वमेवाप्ततामित्याकारोपीच्छायाः
सर्वजनासिद्धः स्यादतोऽसिद्धत्वज्ञानजन्यतावच्छेदकतयैव सर्वत्रेच्छायामदशोपगातत्त्ववह्नित्वलौ
लिखादोस्तत्समवेतत्वप्रकारकादोस्त्वक्रतिविषयत्वप्रामाण्यादौ स्वव्यापकत्वादिरूपव्याप्यानुभवमहिमनीयमसिद्धत्वसा
तस्याविरोधित्वपक्षे च तत्तत्कालावच्छेदेन स्वहान्नित्वमेवासिद्धत्वग्राह्यमिरत्याऊनन्तुमाविरुद्धत्वप्रागभावादि
व्यक्तेः पूर्वमज्ञानात् कथं तत्साध्यकानुमितिरत आह निपुणेत्यादि साध्यतावच्छेदकरूपेणोक्तव्यक्तिसत्ताना
वयस्तव्यमेवं तावतात् तद्रूपेण साध्यानुमितेः संपादयितुमशक्यत्वादित्यभावः अत्र ज्ञाततमत्वप्रकारेणैव
हेतूपनयदशायां वह्नित्वेन तत्सोपनीतप्रत्यक्षासंभवादयात् वह्नित्वेन च तत्त्वज्ञानोपनीतभानं प्रतियवह्नित्वेन तत्ते
हृद्गिज्ञानमवश्यं हेतुत्वेन तथा च तत्र वह्निमत्त्वेन ज्ञानाच्छिन्नोनाविशेष्योपादानेपि वह्निःस्यात् वह्नित्वेन पास
कस्यापि ज्ञानमेव वह्नित्वेन वह्न्युपनीतप्रत्यक्षे हेतुत्वात् तथा च हेतुप्रतिहेतुः कल्पनेतत्रच्छेद्यत्वनेतरभावेन लाघवा
दिति वह्नित्वेनैकस्यापि ज्ञानसत्त्वे वह्नित्वेन सकलवह्निप्रत्यक्षे ईश्वरादिमित्यर्थः एवमन्यत्रमेव सामान्यलक्ष
णीयोपस्थितासत्तित्वेन चैवं वह्नित्वेन तत्र हेतुज्ञानोपनीतभानं प्रत्यापि वह्नित्वप्रकारकेतत्त्वेऽहेतुज्ञाततज्ञानत्वेन हेतुत्वापत्त्या तत्र०
ज्ञातेसामान्यतेवह्नित्वप्रकारकगुरुज्ञानोपनीतप्रत्यक्षसंप्रत्येव वह्नित्वप्रकारकगुरुज्ञानत्वेन हेतुत्वे कल्पनेलाघ

नुसृतिप्रत्ययाभ्यामनुत्पन्निद्वयोपस्थापनात् घटो भविष्यतीत्यादौ विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकोत्पत्तिमानित्सत्त्वघबोधे
नुभवविरोध इत्यत आह। तत्र चेति गगने इत्थं भवतीत्यादौ इत्यात्मकविशेषणस्य बाधस्यानुभवात् तद्वःशाकेसमभिव्याहृ
तद्व्याहृतपदसत्त्वे तदर्थतात्पर्यग्राहकत्वाद्वेतादात्म्यमात्रस्य भुवः शाक्यत्वेनार्थस्य इद्व्यादेर्धातुप्रस्थाप्यतत्तद्भेदाचपा
नुपपत्ते। हृत्स्वरूपसत्त्वमेव भूकशक्यं न तु स्वकीयौगिरिवादितौ शक्येनोच्यत इत्यपहायप्रत्ययार्थस्य वा ऽप्रतीतिःकालस्य
प्रसंभवतीति भावः। ताहृशानि विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वोभिमतर्थः स्वप्रागभावाधिकरणदाहृतताहृशोविवर्तमानका
लोत्तरकालीनत्वं चेत्यर्थः। प्रत्याप्यत इत्यनुषज्यते। प्राचस्तु इत्यपामितिशादिकस्त्वतेरिहापि घटो भविष्यतीत्यादौ धातोः
कलसंबंधरूपं स्वरूपसत्तामात्रमर्थः तदुत्तरप्रत्ययस्य तु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं कालादिबोधकाख्यादिपद
स्य। समस्यास्तु ताक्रिरर्थः शरदि प्रुष्यातिसमच्छेदा इत्यादौ समस्यात्तदर्थकत्वमुत्पादिनादेवं च तत्र तद्देशोत्पत्तिकेतत्का
लोत्पत्तिका च या विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिनी स्वरूपसत्ता तदाश्रयो घट इत्यपलापाकार इत्याहुः। तत्तस्त्वेवमिहापि घटो भवि
ष्यतीत्यादावन्वयबोधस्य सहृदयेरोत्पत्तिविषयकत्वानुभवात् स्वरूपसत्तानानुभवाच्च दीधितिकृतोपेक्षितमिति स्मर्तव्यं।
ननु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रस्यैव प्रत्ययार्थत्वे सत्यहित्यादेर्भविष्यत्त्वापाणमनुशासनविरोधः स्यादतो नशा
दिधातूत्तरस्यैव स्यतेर्भविष्यत्ताबोधकत्वमुपपादयति नेत्यतीति। नन्वधातूत्तरप्रत्ययस्योत्पत्त्यर्थकत्वे न कुत्रापि हृष्टं च
रमतः सहृष्टान्तमाह। नश्यति नष्ट इत्यादौ चोत्तरत्याख्यातादृते तूभेदे न हृष्टान्तद्वयोपन्यासः। पर्यायश्च प्रथमाकेयमनुत्पत्ति
रिति प्रत्याप्यत इत्यनुषज्यते। अत्र च वर्तमानत्वादौ लक्षणाशक्तिकानां प्रत्ययानामनुत्ता चौ लक्षणाशाकालस्यात्तत्तु परस्य

ना०श्रो: मन्वयाद्विशिष्टलाभ इत्यवधातव्यं यद्यपि कारकविभक्त्यर्थस्य धात्वर्थे च पित्वानुरोधेन धातुनैवोत्पत्तिर्लभ्यत इत्येव वक्तुं क्तु
मुचितं तथापि प्रत्ययविनाकृतात्केवलनश्धातोरुत्पत्तिविशिष्टनाशस्याप्रतीतेः प्रत्ययसत्त्वे च प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्र
त्ययस्यैवोत्पत्तिरर्थः स्वभाववैचित्र्याच्च प्रत्ययार्थे नापि क्वाचित्कारकसमभिव्याहारस्यान्वयपरत्वाशयः एवं च नश्यतीत्यस्य वर्त्तमान
प्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकोत्पन्नो नाशस्तत्प्रतियोगितावानित्यर्थो नश्यतीत्यादौ च वर्त्तमानोत्पत्तिकोत्पन्नो नाशः तत्प्रतियोगि
तावानित्यर्थो नष्ट इत्यादौ च वर्त्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकोत्पन्नो नाशस्तत्प्रतियोगीत्यर्थ इति ध्येयं तस्मामेवेति प्रत्ययोपस्था
प्यो स्यत्रावेव तल् प्रकृत्यर्थनाश इत्यर्थमनु भविष्यतीत्यादौ पत्रस्यानिप्रसज्यते ननु नाशसमनं तत्रविद्यमानप्रागभावप्रति
योगित्वादिपरमेवास्तु भविष्यत्वादिपदमाख्यातस्तस्यार्थे कालत्वं व्यर्थमत आह। एतेनेति एतेनेति एतेन उत्पन्नावेवका
लविशेषादेर्वर्त्तमानत्वादेरन्वयेन रदे च परागमित्यन्वपि नश्यतीति व्यवहारः स्यादिति प्राञ्चः नाशो भाविनाशस्य पर
रस्यापि सत्त्वादिति भावः नष्टे चेति चिरोत्पन्ननाशस्य विद्यमानत्वादिति भावः न स्याच्चेति नष्टे चेत्यनुषज्यते इत्यादिकर्म चहा
रः आदिपदेन नष्टवानित्यादेः संग्रहः क्तप्रत्ययार्थातीतत्वस्य तत्रासंभवादिति भावः तत्र नष्ट इत्यादौ अतीतेति तस्य च ना
शस्य विद्यमानत्वेऽपि अतीतकालसंबंधित्वान्नष्ट इत्यादिव्यवहारो नानुपपन्न इति भावः लाघवादाह वर्त्तमानत्वे चेति।
प्रथमोचिरविनष्टेऽपि एवं प्रनष्ट इति स्याच्चिरोत्पन्ननाशप्राच्यक्तेरतीतकालसंबंधित्वस्य एवं दिनद्वित्वयोः सत्त्वात्। द्विती
ये त्वचिरविनष्टे प्राक्तनो न नष्ट इति स्यात्तादृशनाशस्यातादृशनाशस्य वर्त्तमानत्वात् अभ्युपेतत्वाच्चेत्याह चिरविन राम०
ष्टेऽपीत्यादि नानेननु घटो भविष्यतीति न स्यतीत्यादौ भावस्य ध्वंसत्वेन नाशादेः कथं घटादौ चवयोर्धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनान्वय

25-196 पृष्ठ २२ ४४

त्विलक्षणासंभवप्रसंगात्किंतुतादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदस्तथाचावच्छेदकगर्भापाति
रुक्तैः प्रमेयवन्हिमान्द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिरवच्छेदकतागर्भीयास्तुप्रमेयवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः प्रमे
यवन्हित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकवृत्तिप्रतियोगितार्पलाघवेनवन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेसादृत आहा प्रतियोगिताश्चेति। तादृशावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्तयोविशिष्यतत्तदव
च्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेनप्रवेशनीयानन्त्वेननुगततादृशावच्छेदकत्वेनयतोगुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वेप्यभेदैवचतेस्या
दित्यर्थः। स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगिताव्याप्तौविशेष्योपादापत्तन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेद
कूटवत्त्वंनिवेशनीयमितितत्पर्याख्यानेतन्नप्रतियोगिताविशेषितावच्छेदकत्वव्यक्तीनांवास्तविकतत्तदवच्छेदक
त्वव्यक्तिरपेक्षगुरुकत्वेनतत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदानामप्यप्रसिद्ध्याऽदुर्वचत्वतादृशव्या
घटादिचसमनियतनानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यभेदेमानाभावस्तदातत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभे
दकूटस्यप्रवेशेपिनहेतितादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यतत्तदवच्छेदकत्वसमनैयत्याभावेनगुरुत्वस्याकिंचित्क
रत्वादितिध्येयम्। संबंधभेदेति। इदंचप्रागेवनिरुक्तिव्याख्यायांप्रपंचितं। ननुप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभा
वप्रतियोगितायाः संयोगत्वावच्छेद्यत्वेपिसंयोगत्वस्यस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभा
वात्। संयोगिसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिरतआह। अभावश्चेति। निरुक्तिद्वयेपीतिशेषः। तथाचप्रतियोग्यसमानाधिक
रणस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंसंयोगत्वेप्यक्षतमितिहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाःसं

भा

तध्वंसानुयोगिकत्वयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयावस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छे
द्यत्वं निवेश्यं। अतो गगनाभावद्वारैव प्रसिद्धिरिति वाच्यं। स्वरूपसंबंधेन गगनाभावेदेहैभिन्नत्वपक्ष एव प्रतियोगिताध
र्मिकोभयाभावगर्भनिरुक्त्यादरात्तत्र गगनाभावमादाय प्रसिध्यसंभवात् कालिकविशेषणतया गगनत्वावच्छिन्नप्रति
योगिकत्वसाध्यवन्महाकालानुयोगिकत्वोभयोः सत्वादिति चेदेतदस्वरसेनैव प्रतितियोगितकोरित्यादिना प्रतियोगि
वैयधिकरण्यमुपेक्ष्य लक्षणांतरं वक्ष्यतस्तस्यैकौपरेतु। निरुक्तप्रतियो[illegible]संबंधच्छिन्नप्रकृतसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो ग्य ५
गितायां यत यद्धर्मावच्छिन्नत्वसाध्यताघटकसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यन
धिकरणप्रकृतहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये तादृशोभयाभावकूटवत्वं विवक्षितं अस्ति च समवायाद्यव
च्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितायां यत्कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्वं तदैव प्रतियोग्यनधि
करणमहाकालनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येऽपीति घटवान्महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः यद्धिति वीप्सादरात्
निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये एव गुणत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसंबंधावच्छेद्यत्वो
भयाभावसत्वेऽपि धूमवान्वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिः धूमत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वोभयाभावस्यापि
तादृशत्वे नैतस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणवन्हिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विरहात् संयोगसंबंधावच्छिन्नधू
माभावप्रतियोगितायां तदसत्वादित्याहुः॥ ॥ ननु स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रान
वच्छेदकत्वं न तादृशावच्छेदकप्रतियोगिक[illegible] भेदमात्रे धर्ममात्रे सोऽपतादृशापत्तरकिंचिदवच्छेदकभिन्नत्वेनसा

२८

ट्ट म प्प

ण्यादिति पोत्तनाघूमवानिति व्याप्त्याद्युत्तिंत याघूमलाघवच्छिन्नाभाववत्त्वपि घूमत्वाविशिष्टस्य सत्त्वादि
ति भावाननुहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं पदर्योगोलकासंयुक्तत्वं धूमत्वविशिष्टस्य तद्वच्छिन्नाभाव
द्वृत्तित्वाद्देव नातिव्याप्तिः। तत्राह। नहीति रूपेणावच्छेदकनिरुक्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रवेशयौमे
म. लोक्तहेतुसमानाधिकरणाभावेपि तद्वद्रूपे तिवेशपमन्यथाहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूत
संयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणावच्छिन्नस्याधिकरणेगुणादौ संयोगत्वादिविशिष्टस्याहेतो
त्संयोगिद्रव्यत्वादिसाध्यकाव्याप्तेरिति भावः। लाघवमभिप्रेत्याह। प्रतियोगितयेति। यो धर्मो यत्प्रतियोगितां
त्वयोरित्यर्थः। तथा च हेतुमन्निष्ठाभावीयप[illegible]त्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतकिंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वतत्सं
बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्दसंबंधत्वविशिष्टसामान्यकत्वे प्रथमस्य द्वितीयस्य तु स्वविशिष्टसंबंधिनि
ष्ठाभावीयपतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतहेतुसमानाधिकरणाभावीयपतत्संबंधावच्छि
न्नप्रतियोगितावच्छेदकधर्मकत्वमर्थः। तत्तत्संबंधावच्छिन्नत्वस्याननुगमाद्विशेषणतावच्छिन्नत्वप्रवेशावश्य
कत्वेन लाघवाच्चाह विशेषणतेति। अभावीयविशेषणतायालक्षणाघटकत्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्वेति। प्रमा
विषयत्वीयविशेषणता। तायास्तथात्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्वप्रकारकेत्यादि। साध्यवत्त्वस्यावश्योपस्थितिकत्वात्त
दघटितधर्म्मस्योपस्थितिलाघवात्तन्मात्रोपैवातिव्याप्तिवारणं सुघटमित्याशयेनाह। साध्यवत्त्वेत्यादि। नत्व
वं हेतुमन्निष्ठाभावीयविशेषणताविशेषकावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयवि

छ

ॐ

राम

९३

द्वच्छेदघत्वादिविनातिव्याप्तिरिति भावः। नन्वेवं गोमान्महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तिः गोत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावमात्रस्ये
व साध्यता घटककालिकसंबंधेन महाकाले प्रतियोगिसमानाधिकरणात् तयास्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोग्यस
मानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताप्रसिद्धेरत आह। कालिकेति। तथा च स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्य
वत्त्वं तु कालनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तत्र चाक्तित्वेन निरुक्तावच्छेदकत्वं सुलभमिति भावः। ननु हेतु
मन्निष्ठाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव घटत्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयसंयो
गसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारके
व द्वितीयनिरुक्ताभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशपतामवच्छेघताघटिततृतीयनिरुक्तावपि वह्निमन्निष्ठाभावप्रति
योगितासामान्य एव धूमत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्व
त्वाघवच्छेघत्वाभावाद्धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमभावे तद्विशेषणादीयतां प्रथमनिरुक्तौ तु प्रति
योगिवैयधिकरण्यमभावविशेषणं किमर्थमित्याशंकाते। न चेति। वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः। संयोगिद्रव्यत्वादित्या
दौ अव्याप्तिवारणं मौलस्फलमनस्योपपादयति संयोगत्वावच्छिन्नेति। हेत्वेरिति। अव्याप्यसनवकाशादित्यग्रेऽ
न्वयः। संयोगीसत्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणमिदमीयसफलमनस्याकुरुते। गुणादीति। द्रव्यत्वलेदव्यामा
समवेतत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेतत्वेतत्वेन समवायसंबंधेनाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं लाघवेन द्रव्या
मासमवेतत्वस्यैव तथात्वादित्यतः तथैवाह। द्रव्यमात्रेति। द्रव्यामात्रसमवेतत्वेत्यर्थः। अहेत्वेरिति व्याप्यसनवका

१.८

नातिव्याप्तिसंभवात्। एतेन साधनसमानाधिकरणाभावसामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावत्वं तादृशाभावप्रति
योगितासामान्ये वा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वं साधने तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्या
प्तिर्लाघवादित्यपि प्रत्युक्तमिति ध्येयं साध्यभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया प्रमेयवह्नित्वादिना गुरुधर्मेण साध्यतास्थल एव सा
गु ध्यतावच्छेदकावच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्योक्तक्रमेण व्याप्तिर्वाच्या वह्निमान् धूमादित्यादौ लघुधर्मेण साध्यतास्थले
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावघटितैव साभुक्ता। शदैकस्या
किंचित्करत्वादित्याह। यत्र स्वहेत्वविशेषण इति। नव्यमतमुपन्यस्यति गौरवेति। यादृशप्रतीत्या गुरोरवच्छेदकत्वासिद्धिः ता
दृशबुद्धौ गौरवज्ञानस्य यदि विरोधित्वं स्यात्तदा प्रमाणाभावाद्गुरोरवच्छेदकत्वं न स्यान्न चैतदत्रास्तीति भावः। यद्यपि गौ
रवस्य ज्ञानमात्रं नावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकं विशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वापेक्षया गुरुत्वग्रहेऽपि विशिष्टसत्ता नास्तीति
पि प्रमितौ स्यात् तदवच्छेदकत्वग्रहस्याप्यस्वीकारात्। न च तद्धर्मसमानाधिकरणधर्मिकस्तदपेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्ध
र्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकः। नीलधूमत्वसमानाधिकरणो धूमत्वे तदपेक्षया लघुत्वग्रहेऽपि नीलधूमो नास्तीति प्र ग्र
तीत्या नीलधूमत्वावच्छेदकत्वावगाहनस्य सर्वसम्मतत्वात्। नापि तद्धर्मसमनियतधर्मिक एव तद्धर्मापेक्षया ल
घुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधक इति सांप्रतं घटज्ञानत्वापेक्षया लघुनोऽपि ज्ञानत्वस्य घटज्ञानत्वसमनि
यतत्वाभावाद्गुरोरपि घटज्ञानत्वस्य संयोगसंबंधावच्छिन्नघटज्ञानाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेस्तथा एम०
पि संसर्गमर्यादया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य ग्रहं प्रति तादात्म्येन कंबुग्रीवादिमत्त्वरूपस्तद्गुरुधर्मः प्रतिबंधक इ

२५

शेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वोभया
भावः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नो हेतुव्यापक इत्युक्तक्रमेणात्रतीपस्यार्थः फलितः तथा च विशे
षणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्य एव साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वाभावेन तादृशो
भयाभावसत्त्वाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः न च हेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायां विशेषणताविशे
षावच्छिन्नत्वं नेदमेवेति वाच्यम्। वह्निप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनां संयोगादिसंबंधेनाभावस्य हेतुमति
सत्त्वेन वह्निमान् धूमादित्यादौ सर्वत्राव्याप्तिप्रसंगादित्यतः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वांशपरित्यागेन
त्रतीपस्यार्थं निष्कृष्य दर्शयति। तथा चेत्यादिना पद्धर्मेतियत्सदं साध्यतावच्छेदकपर्यंतसंबंधावच्छिन्नेति। वि
शेषणताविशेषावच्छिन्नेत्यर्थः। अत्र प्रतिपदव्यावृत्तिरुक्तदिशावोध्या न च निरुक्तप्रतियोगितासामान्येप
द्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वं साधनेन तद्धर्मावच्छि
न्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरुचितेति वाच्यं सामान्यपदस्य व्यापकतावाचित्वेन निरुक्तप्रतियोगि
ताव्यापकतावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नवन्निष्ठविशेषणताविशेषावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छे
द्यतात्वमित्यर्थे पर्यवसानेन प्रमेयधूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः। प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छेद्यतात्वस्य गुरुधर्मत्तपावह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितावन्निष्ठाभावप्रतियोगितानव
च्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकतावच्छेदकत्वात्। अस्माकं तु प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्र
तियोगितानवच्छेदकं पदपः। पिंडभेदत्वं तत्स्वच्छेद्यत्वाभावसैव साधनं च वन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वव्यापकताभावे

श्र

१.८

वच्छिन्नाभावप्रकारकत्वेन तादृशान्वयबोधो भ्रम इति तादृशशाब्दस्य भ्रमजनकत्वेनाप्रमाणत्वं त्वन्मतेन कंबुग्रीवादिमत्प्रतियो
गिभावकूटवत्ताया घटवत्त्वभावात्तादृशप्रतीतेर्न भ्रमत्वमिति तादृशशाब्दबोधप्रमाणां न स्यादित्यर्थः। ननु भ्रमत्वस्य प्रकारभेदे
नभिन्नत्वात्। सर्वत्र तदभाववद्विशेष्यकत्वं न भ्रमत्वघटकं समवायेन गगनादिभ्रमे तन्निवेशवैयर्थ्यात् तथा च तत्रैव प्रकृतेपि कंबु
ग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावप्रकारकतामात्रेण तादृशान्वयबोधो भ्रमो भविष्यतीत्यत आह। प्रमाणां चेति। तथा च तत्रापि कंबुग्री
वादिमान्नास्तीत्याद्यः प्रमाणां न स्यादित्यकामेनापि प्रकृते भ्रमत्वं तदभाववद्विशेष्यकत्वघटितं वाच्यमिति भावः। धूमो न वह्नि
व्याप्य इत्यादिस्थले नञो वह्निव्याप्यस्याभावकूटार्थकत्ववत् कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिस्थलेपि नञो कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिका
भावकूटबोधकत्वादेव तादृशशाब्दस्य प्रामाण्याद्युपपत्तिरन्यथा धूमालोकसाधारणानुगतव्याप्तेरभावादालोकगर्भव्याप्ति
त्वावच्छिन्नाभावस्य धूमे सत्त्वान्न मादृशपि धूमो न वह्निव्याप्य इत्यादिवाक्यस्य प्रमाणापत्तेरेवं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतापाताद
प्राधर्मावच्छिन्नस्य विशिष्टबुद्धिं प्रति तादृशधर्माश्रयप्रतियोगिकाभावकूटवत्तानिश्चयत्वेनैवानुगमाविरोधित्वकल्पना
त् कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिदशायां कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति ज्ञानप्रतिरोधोऽपि स्याद्घट इति प्राचीनमतनिष्कर्षः। गुरुधर्म
स्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेरपि दुर्वचत्वमित्याह। न चेदेवमिति लघ्विति। द्रव्यं गुणादिविशिष्टसत्त्वादित्यादौ समनियतानां गुणा
वत्त्वविशिष्टसत्त्वादीनामित्यर्थः। अव्याप्तिमुपपादयति। गुणादीति। ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्यक्तीनां
तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटवत्त्वमेव साध्यतावच्छेदकांशे निवेश्यमतो नोक्तदोष इत्यत आह। तत्तदिति। यद्यपि गुरोरवच्छेदक
त्वपक्षेऽपि स्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितव्याप्तेस्तत्तत्प्रतियोगिताव्यक्तिगर्भत्वेन दुर्ज्ञेयत्वं तथापि व्याप्यवृत्तिसाध्य

गम०

२५

तिनकदापितेष्ववच्छेदकत्वग्रहइतिप्राचांतात्पर्य्यंवस्तुतःसंसर्गविधयाकंबुग्रीवाद्यवच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञान
प्रतिसमानन्यविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्याकंबुग्रीवाद्युपेत्तयालघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वं।प्राचामभि
प्रेतंतथाचजलाह्रदौनिर्वन्हित्वस्याग्रहदशायांवन्हिमत्त्वभ्रमस्येवउक्तक्रमेणगौरवस्याग्रहदशायामपिकंबुग्रीवादिमत्त्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनापितादृशाग्रहोत्पापत्तएवान्यथातदानीमुत्पन्नस्यकंबुग्रीवादिमन्नास्तीतिप[illegible]साबाधनि
यस्य श्चयविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेःकंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नस्यविशिष्टबुद्धौतद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैवाभावनिश्चयप
स्याप्रतिबंधकत्वापत्तादितिध्येयंप्रतीतेर्वलां।अवच्छेदकतावगाहित्वंगुरुरूपीति।तथाचस्वरूपसंबंधरूपावच्छेद
कत्वघटितंमूलोक्तंयथाश्रुतमेवव्याप्तिलक्षणांसमक्प्रमेयध्वंसमत्त्वादेरपितादृशावच्छेदकत्वेन।येभिर्व्वरिरापतिव्याप्ति
विरहादितिकृतंपारिभाषिकावच्छेदकत्वनिर्वचनेनेतिभावः ननूक्तक्रमेणगौरवज्ञानस्यविरोधित्वात्तादृशप्रतीत्या
वच्छेदकत्वेनावगास्यते।यदंतुकंबुग्रीवादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावमात्रमित्याशंक्यनिषेधतिनचेति।अवलंबनां
विषयः।तथाविधेति।कंबुग्रीवादिमत्त्वाश्रयेत्यर्थः।तादृशप्रतीतेः।कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्याकारप्रतीतेः।अनुदयादिति।
तथाचतन्मतेकंबुग्रीवादिमदंतरस्याभावमादायापत्तदुदयप्रसंगइतिभावः ननुतथाविधपदंकिंविधव्यक्तिनिरासायसएव
प्रतिबंधकोऽन्यथाविशेषादर्शनदशायांतत्रापिकंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रतीतिर्जायतएवेत्यतआह।अतएवेति।गु
रुधर्मस्यावच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः।नप्रमाणमिति।कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव[illegible]स्येकंबुग्रीवादिमत्वा

१८५

द्वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको न वेति विप्रतिपत्तिर्द्रष्टव्या। यद्येवं साहित्येन वन्हित्व
स्यावच्छेदकत्वं तदैवे साहित्येनाव्याप्यस्तु यदुक्तं तदवच्छिन्नाभावस्य हेतुसमानाधिकरण्यं प्रकाशितं। विशेषाभावो
पतत्तद्वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताम्येव वन्हित्वावच्छिन्नाभिन्नत्वसामान्ये धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितांतरं सामान्याभा
वस्ववत्तत्राप्यतिरिक्तो भानाभावादित्याशयेनाह। तत्र चेति। महानसाद्यवच्छेदेन च तत्तद्वन्ह्यभावानां तत्तत्प्रतियोगि २
त्वावच्छेदकीभूततत्तद्वन्हित्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यपलत्रिरूपिकापास्तत्तद्वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगितास्तदवच्छेद
कमेव वन्हित्वमित्यर्थः। तथा च यादृशप्रतियोगिताया अवच्छेदकीभूतयत्। किंचिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणाहेत्वधि
करणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भे लक्षणसम्प्रकृते न च यादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्धर्मावच्छि
न्नानधिकरणं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतत्तद्धर्मभिन्नत्वसाध्यतावच्छेदके निवेश्यमिति वाच्यं। तथा सति हेत्वधि
करणंयद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं तद्धर्मभिन्नं साध्यतावच्छेदके सुलैरेव सम्प्रकृतेऽवच्छेदकोक्तवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः।
अव्याप्तिरिति। यद्यपि तत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावकूटस्यैव द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वात्तद्द्रव्यपृथिवी
त्वादिसाध्यकाच पूर्वोक्तलक्षणसत्त्वादसंभव एव वक्तुमुचितस्तथापि वाच्यंज्ञेयत्वादिसाध्यकावेव संभवादव्याप्तिरित्यु
क्तं। क्वचिदपि वाच्यत्वं नास्तीत्यप्रतीत्या स्वरूपसंबंधावच्छिन्नतत्तद्व्यक्तिवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावकूटस्य प्रति एम·
योगितासु वाच्यत्वत्वावच्छेद्यत्वानुपगमादिति भावः। ननु यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यानधिक
रणहेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाच्यं तथा च धूमवतस्तत्तद्वन्हित्वावच्छिन्नानधिकरणत्वेऽपि

२६

कस्थलीत्कीयव्याप्त्यभिप्रायेणेदं तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिताकाभावप्रति
योगितानवच्छेदकत्वमेव सर्वत्र व्याप्तिः प्रविष्टमित्याशयेनेदमिति विलुपरमार्थस्तेना व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेपि मामेन्नं
दुर्तेपत्वमिति ध्येयं द्रव्यत्वेति। द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाये त्वयाद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगि
तावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरिति भावः। ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किं
चिद्धर्मावच्छिन्नाभाववदसंबद्धस्वविशिष्टसामान्यकाभिन्नस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभू
तताद्दशधर्मकभिन्नत्वं यावत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र हेतुमन्निष्ठाभावीयविशेषणता
विशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयताद्दशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं नास्ति
तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र चतुर्थपत्वाभावात्तथैव व्याप्तिर्वाच्येत्यत आह। उपदर्शितेति। स्वत्वादी
ति आदिपदेन व्यापकतापर्यवसन्नस्य तत्तदवच्छेद्यत्वाभावगर्भसामान्यत्वस्योपग्रहः। अत एव गुरोरवच्छेदकत्वादेवा
संगच्छत इति। अन्यथाग्रात्यागंधत्वापेक्षया गुरुत्वेन घ्राणग्राह्यस्वगुणत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या तद्वृत्तित्वरूपं व्यभि
चारित्वं तत्र न स्यादिति भावः। अत्र यद्यपि साध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारः। स च या
स्यागंधत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वेनैव तत्र सुलभस्तथापि शुकातेवक्तुं तथापि तद्धेतोः प्रकृतसाध्यानुमितिप्रतिविरोधित
या हेत्वाभासता न स्यात्। याद्दशविशिष्टविषयकत्वेन याद्दशानुमानविरोधित्वं तेषां वतत्र तथात्वादिति भावः। ननु
यत्किंचिन्निरूपणप्रस्तावे सामान्याभावस्यैव स्थापनमर्थात्तरप्रस्तावमिस्तुपोद्घातसंगत्या तद्वक्तव्यतापत्तिः। तन्विति। अत्रेतत्

वसंशयत्वादित्तिव्यतिरेकेरनुमानमेवरूपसामान्याभावेमानमताक्रमिकतत्तद्रूपाभावनिर्णायेव्यभिचारवारणार्थं
हेतौसंशयत्वानुसरणाघटाभावधवाघटप्रकारकत्वेनयत्नविशेषणात्वाच्छिन्नतैःसिद्धसाधनमर्थांतरंवेतिभावः।
श्रयमिति।वायोरूपंनवेत्यभिलप्यमानइत्यर्थः।तस्यवायोः।प्रकृतेति।रूपधर्मिकवायुवृत्तित्वसंदेहंप्रतिवायु
धर्मिकंरूपाभाववत्तानिश्चयस्याविरोधित्वेनरूपसामान्याभावासाधकत्वादितिभावः।यद्यपिवायुवृत्तित्वसा
मान्याभावसाधकतयैवोक्तसंशयस्योपयोगित्वंसंभवतिप्रसिद्धयत्केवलेरूपंवायुवृत्तित्वरूपंतदभावेःवा
तदितियोजनयापूर्वग्रंथाविरोधात्तथापितुल्यवल्लड्याज्ञानानामेकरूपेसाधकतामनुरुध्याह।तथापीति।उ
क्तपदानांतत्रासामर्थ्यादाह।तात्पर्यमिति।नन्वेवंवायुरूपवान्नवेत्यभिमतसंशयोपौनरुक्त्यमतआह।अंततत्सिय ७
ति।तथावेति।कंषुधर्मिकरूपाभावनिश्चयस्यकपुरूपोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वानवच्छिन्नप्रत्येवविरोधि
तयाप्रकृतोपयोगित्वसंभवादितिभावः।प्रकृतोपयोगार्थमाह।अधिकरणाइति।तदिति।दृष्टांतार्थे।तत्रेति।स
त्वमर्थो।विशेष्यत्वंतथावायुधर्मिकरूपवत्तानिश्चयस्यैवतद्धर्मिकरूपाभावनिश्चयस्यापिरूपधर्मिकवा
युवृत्तित्वसंशयप्रतिबंधकत्वात्।प्रकृतोपयोगइतिभावः।प्रसिद्धरूपाणांपंचरूपाणामित्यवधारणाद्दृष्टांतसे
वविशेषदर्शनतयाप्रसिद्धरूपाभावेषुयावद्रूपाभावव्याप्यतानिश्चयसंभवात्तद्धेतुकएवयावद्रूपाभावनि एम·
श्चयःस्यादितिभावः।तेषामिति।अनिर्णीयइत्यर्थैश्चयः।एवमग्रेऽपि।यावत्वेनतेषामिति।यावत्वप्रकारेणरू
पाभावानामित्यर्थः।यावद्रूपत्वेन।यावद्रूपप्रतियोगिकत्वेन।तथेति।एवंतोरूपाभावास्तेषांयावंतिरूपाणितद्भा

वन्हित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वान्नाव्याप्तिरित्याशंक्य निराचष्टे। नचेति एवं विशेषावच्छिन्नाप्रतियोगित्वस्यैव सामान्य
धर्मावच्छिन्नत्वे। तद्वन्नित्वात् तद्धर्मवद्वन्नित्वात् न तथात्वं न तत्तद्घटाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वादृष्टेति। हृद
वृत्तिर्यस्तद्धूमाभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं यत् हृदत्वहृदत्वनित्वं तदवच्छिन्नस्य तृणादेरित्यर्थः। अतिव्याप्तीति पघ
विशेषागुक्तं क्रमेण प्रतियोगि व्यधिकरणाभावस्यैव प्रसिद्ध्या धूमवान्वन्हेरित्यादौ नातिव्याप्तिरभावमात्रस्यैव
तत्तदधिकरणावृत्तित्वरूपस्वप्रतियोगितावच्छेदकाधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वात् तथापि तत्तदभावप्रति
योगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणस्यापि तादृशावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वाद्यन्निरूमोऽतिप्रसंग एवातिव्याप्तिपदेन विव
क्षितं तस्य यावत्प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या द्रव्यवान्वन्हेरित्यादावव्याप्तिरिति भावः प्रकृते। अर्थेति। तथा
च प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्धिनिबंधनाव्याप्तिरिति भावः। प्राचीनास्त्विति अनवच्छेदकमेवेति। अनुगतत्त्व
पं प्रतियोगितामात्रस्यैवतत्त्वेनावच्छेदकमित्यर्थः। ननु विशेषाभावीयप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्याप्यतिरिक्तसामा
न्याभावस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकोऽनुगतधर्मः स्यादित्यत आह। अभावान्तरेति। हृदेवन्हिर्नास्तीत्यादिप्रतीतेर्वन्हि
प्रतियोगिताकाभावकूटमात्रावगाहित्वे नाप्युपपन्नेरिति भावः ननु सामान्यतदनुगतधर्मः प्रतियोगितामात्रसाव
च्छेदकस्तत् किमत आह। तथा चेति। तद्रूपेति अनुगतधर्मत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकेवन्ह्याद्यावित्यर्थः। प्रत्यक्षत्ववि
धस्य प्रमाणत्वे संशयत्वपर्यन्तस्य विशेषाभावनिर्णायकस्य चानुसरणं चैव पर्याप्तेनेत्याह संशयान्यथेति। तथा च
वाह्नरूपवान्नवेत्याकारकः संदेहस्तत्तद्रूपाभावातिरिक्ताभावप्रकारकस्तत्तद्रूपाभावनिश्चयोत्तरकालीनाभा

कत्वस्याप्रकारत्वेन न वृत्तिः। तथा सामान्याभाववादिनः अतिप्रसंगादिति अभाववत्त्वादिप्रकारेणापि सामान्याभावस्य नि
श्चये तादृशसंशयानुत्पत्तिप्रसंगादित्यर्थः सत्त्वेति तादृशनिश्चयेन संशयस्यलद्रत्यर्थः तत्सत्त्वे संशयस्य केनाप्य रू
नंगीकारादिति भावः ननु विशेषाभावस्यैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेप्येतस्यापि रूपं नास्तीति प्रामाण्या
पत्तिस्तत्रापि यत्किंद्रूपाभावसत्त्वादत आह। अभावस्य चेति। ननु विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तद्दोषतादव
स्थ्यं अधिकरणभेदेनाभावभेदानभ्युपगमादत आह। तदवच्छेदेनेति। यद्वद्विशेषाभावाधिकरणवृत्तित्वा
या वच्छेदेत्यर्थः तथा च रूपवतोर्विशेषाभावानधिकरणत्वादेव न तत्र रूपं नास्तीतिति प्रत्ययः नन्विदमसंभवदु
क्तिकं तत्तद्रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वाद्रूपवदवच्छेदेनापि तत्तद्रूपाभावस्य रूप
सा त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादन्यथा तत्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि तदवच्छेदेन न स्यादत आह। संभवतीत्ये
द्मिति। रूपवद्विशेषाभावाधिकरणावच्छेदेनैव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं। तादृशेति सामान्यावच्छिन्न
या प्रतियोगितायां विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितातिरिक्तत्वादित्यर्थः। घसामान्यविशेषावच्छिन्नयोः प्रतियोगित्वयोरैक्ये घापि
पि न क्षतिः सामान्यावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगिताकत्वं विशेषवत्सत्त्वादेवातिप्रसंगाभंगादन्यथा गुणान्यत्ववि
शिष्टत्वस्कगत्वापत्सत्त्वे तस्यैव गुणोपि सत्त्वात्तत्रापि विशिष्टसत्त्वाप्रतीत्यापत्तेस्तथापि अनुगतप्रतीतिबलात्सा
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरतिरिक्तत्वसिद्धौ तत एवातिप्रसंगाद्युदासः संभवतीत्याशयेनेदमभिहितमितिध् एम·
ष्वं सामान्याभाववत्त्वं नीरूपमित्यादिप्रमाविशेष्यत्वंमिश्रमतमाशंकते तत्तच्चेति वाच्यमिति परेणान्वयः अभाव

रि ४ वच्छिन्नस्य

नांचवह्नुगत्यानिर्णीतत्वादित्यर्थः। तस्येति। प्रतियोग्यभावे वा यावत्त्वोल्लेखस्य प्रतिबंधतायामनुपयुक्तत्वादित्यर्थः
नचेति। वाच्यमित्यन्वयः। तत्प्रतिबंधकः। तस्य संशयस्य प्रतिबंधकस्तथाच प्रकृते संभावनासत्त्वादेव तन्नद्रूपाभा
वनिश्चयः संदेहे न प्रतिबध्नीयादिति भावः। ननु पार्थिवाद्यतिरिक्तं रूपमस्ति न वेत्याकारिकैव संभावना वाच्या
सा च तादृशरूपाप्रसिध्या दुर्घटेत्यत आह। संभावना चेति। ननु सर्वत्रैवोक्तसंभावनायाः सामग्र्याः संभवाद्रूपं
नास्तीति निर्णयस्य प्रतिबध्य एव संशयो न स्यादत आह निवर्त्तते चेति। गौरवादिति। रूपाभावनिर्णयाभावत्वा
पेक्षया संभावनाविरहविशिष्टतादृशनिश्चयाभावत्वेन हेतुतायां गौरवादित्यर्थः। ननु रूपाभावनिश्चया यावन्त
स्तत्तत्स्वैकप्रतियोगिकाभावत्वेनैव तादृशसंशयहेतुत्वं वाच्यं न तु तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावत्वेन सामान्याभा
वानभ्युपगमात् ध्वंसादिभिरनंताभावस्य विरोधाच्च तथाच संभावनाकालीनरूपाभावनिश्चयानामप्रवेशेन
संभावनाविरहविशिष्टे रूपाभावनिश्चयास्तत्तत्स्वैकाभावत्वेन हेतुतायामेव विपरीतलाघवमत आह विनापीति
। यद्रूपसंभावनादिविरहविशिष्टरूपाभावनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्याखंडस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे गौरवानवका
शादुक्तं विनापीत्यादि। तत्तुच्छं। सामान्याभावानभ्युपगंतॄणामनुगतरूपावच्छिन्नस्याखंडाभावस्य शंकितुम
प्यशक्यत्वात्। विशेषाभावानिश्चयेति। विशेषाभावत्वप्रकारकनिश्चयेत्यर्थः। यत्त यत्तूपाध्यायमतमुत्थापय
ति अथेति सामान्येत्यादिः सामान्यपदमवच्छिन्ने प्रतियोगितायां चान्वितं। तथा च सामान्यावच्छिन्नस्य स्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणाभाववन्निर्णय एव विरोधीत्यर्थस्तेन रूपं नास्तीत्यादिप्रतीतौ रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता

११२

यत्रतत्रतदभाववद्वृत्तित्वविशिष्टस्तदभावभेदस्तस्यैवंव्याप्तिर्वाच्येतितत्रैववैयधिकरण्यापंदुष्टमितिभ्रमेयं। अ
तएव। उक्तक्रमेणवैयधिकरण्यादेव। ननुयत्रसत्ताभावेयद्धर्मावच्छिन्नाभावाभेदस्तत्रावश्यंतदन्यधर्मा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमस्तुकौनवैयधिकरण्यावकाशइत्यतआह। अभेदेपीति। सामान्याभाववि
शेषाभावयोरभेदेप्युक्तनियमस्याप्यविरुद्धत्वादित्यर्थः तथाचाभावभेदासाधकत्वेनोक्तव्यापकत्वम
र्थान्तरग्रस्तमितिभावः। नचेत्यादि घटत्वेतरसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकेघटत्वावच्छिन्नाभावेव्य
भिचारस्यवारणायप्रथमधर्मेयद्विशेषणविधयावच्छेदकस्यप्रापकंसमवायसंबंधेतरघटत्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकेसमवायसंबंधावच्छिन्नघटाभावेतद्वारणायद्वितीयंधर्मेपदं। नचगुरुधर्मावच्छिन्नाभा
वाप्रसिद्धेर्व्याप्यत्वासिद्धिस्तदितरेत्यनेनतद्धर्मानवच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वस्यविवक्षितत्वात्तस्यदेनाखंड
धर्मस्यावच्छेदकीभूतधर्मस्यवाविवक्षणात् गुरोरवच्छेदकत्वोपगमान्नोक्तदोषइत्यपिवदंति। सामान्याभावा
दिति। तथाचतत्तद्रूपत्वावच्छिन्नाभावोरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यःरूपत्वेतरधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वादित्याद्यनुमानमप्रयोजकमितिभावः। अतएवेति। उक्तव्याप्तौसामान्याभावादेवेत्यर्थः। हेतुःस्वदी
त्यादिनाधर्माधर्मौहेतुःपरिग्रहः नचात्मत्वापेक्षयागुरुत्वेनस्वस्वघटत्वादेरवच्छेदकत्वासंभवस्तस्येश्वरादृ
ष्टितयातिप्रसक्तत्वेनैवचवस्याकिंचित्करत्वादितिभावः ननुस्वरूपावच्छिन्नस्यचैत्रादेःसत्वेपिभूतलेघटोहा
विद्यानीकुः स्वविशिष्टोनास्तीतिप्रत्ययादिदमसंगतमतआह। तत्रेत्यस्यैवेति। इदमत्वापेक्षयागुरुणाःसंख्या

दे
क
ला
राम·
ला२
२९

भेदेत्वस्य संबंधत्वे त्वादिः। नियामकत्वादिति। अन्यथा घटपटयोर्घटाभावयोरपि भेदो न सिध्येदिति भावः। भेदसिद्धिरिति।
सामान्याभावविशेषाभावयोरित्यादिः। अवच्छेदकीभूतयोः सामान्यविशेषधर्मयोर्भेदादिति भावः। ननु प्रतियोगिभेदस्यै
वाभावभेदनियामकत्वात् घटपटाभावयोरस्तु भेदो न तु सामान्यविशेषाभावयोरभिन्नप्रतियोगिकत्वादत
आह। प्रतियोगीति तत्त्वे। भावभेदकत्वे प्रागभावादीत्यादिना ध्वंसात्यन्तान्योन्याभावानां परिग्रहः। अभेदप्रसंगा
भेदासिद्धिप्रसंगात्। नन्ववच्छेदकभेदस्य नियामकत्वेप्युक्तदोषवारणं स्वस्थं घटत्वादिलक्षणावच्छेदकस्यैकत्वा
दत आह अवच्छेदकं त्विति। क्वचिद् घटस्यान्योन्याभावस्थले तादात्म्यस्य तथात्वादित्यन्वयः। अवच्छेदकत्वादि
तितदर्थः। एवमग्रेपि। क्वचित्। घटस्यात्यन्ताभावस्थले। संसर्गस्य संयोगादेः। क्वचिदिति ध्वंसस्थले पूर्वकालीन
तद्घटत्वस्य। प्रागभावस्थले चोत्तरकालीनतद्घटत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यर्थः। पूर्वत्वादिति। तथा च
चाननुगमात्। कथं नियामकमिति भावः। ननु संसर्गविधया विशेषणविधया वा अवच्छेदकयोरन्यतरभेदस्यैव
नियामको वक्तव्य इति नाननुगम इत्यत आह। पूर्वेति। मानाभावाच्चेति। तथा च सर्वसाधारण्याभावादिति भाव
ः ननूक्तरूपभेदावच्छेदकभेदो नित्याभावभेदे कोवक्ता अद इत्यत आह। किंचेति। एकाभावनिष्ठस्यापराभावभेद
साधिकरणस्य तद्रूपत्वमतेऽतिरिक्तत्वे वा तंसनिमत्वादिति भावः। वैयधिकरण्यादिति। यद्यपि तद्रूपाभावी
यावच्छेदकतद्रूपत्वभेदस्य तद्रूपाभावभेदेन सामानाधिकरण्यं रूपत्वघटत्वादावेव स्फुटमेव तथापि यथाश्रु
तस्य तद्रूपाभावे सत्त्वे तव्यभिचारित्वाद् घटाभावप्रतियोगितावच्छेदकनिष्ठोपदाभावप्रतियोगितावच्छेदकभेदो

न्यथा सामग्र्यभेदे कार्य्यस्वरूपादेर्मिथो भेद इत्यत उक्तं संततिर्वा घट इति भेच नित्यानामिव जन्यानामपि स्वरूपादि
वत्तु धर्मो विरुद्धधर्माध्यासादेव भेदोपपत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदाप्रयोजकत्वं सामग्रीभेदस्य कार्य्यभेदाप्रयो
जकत्वे सामग्रीविशेषस्य कार्य्यविशेषनियामकत्वस्याप्युपेक्षापत्तेः कार्य्याणां कालान्तरानुत्पादस्यापि विरुद्ध
धर्माध्यासादेवोपपत्तेरित्याहुः। प्रतियोगिता इति वहुत्वं प्रतियोगिभेदेन स्वरूपसंबंधरूपायाः प्रतियोगिता
या नानात्वमभिप्रेत्य। वस्तुतस्तत्तद्धर्मानधिकरणोपि सर्वं घटवत्तत्तद्धर्मावच्छिन्नैकप्रतियोगिताश्वीकारे घटनि
ष्ठपटत्वावच्छेद्यप्रतियोगिताया एकैव घटनिष्ठघटत्वावच्छिन्नैकप्रतियोगितात्वाद्घटवत्यपि घटत्वेन घटो ना
स्तीत्यादिव्यवहारस्य प्रामाण्यापत्तिरतो अतिरिक्तापि प्रतियोगिता अत्राप भेदाद्भानेनैवेति ध्येयं। सर्वेष्वेति। स
मानाधिकरणो व्यधिकरणोऽप्यर्थे इत्यर्थश्च प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्येव प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्यापि
अभावभेदनियामकत्वे व्यभिचारो दर्शितः यथा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकः संबंधावच्छिन्नत्वेन तया
विवेचितमधस्तात्। लाघवादाह। आकाशाभाव एवेति। एतन्नये कालाद्यभावस्यापि आकाशाभावत्वान्नैव का
रासंगतिः। एवमिति तत्तदधिकरणानंतर्भावविशेषाभावैरेव सामान्याभावस्यान्यथासिद्धावित्यर्थः। देश
कालेष्वव्याप्यवृत्तीनां च घटादीनामभावस्य तत्तदधिकरणात्यन्ताभावमात्रे [illegible] कहेतुमूशकात्वादाह। तत्तद्देश
कालावच्छिन्नेति प्रतियोग्यनवच्छेदकीभूततद्देशकालावच्छिन्नेत्यर्थः। अन्यथा कीटाभावस्य मध्ये पिठरटहेह घ
टो नास्ति तदानीमिवेदानीमपि पिटरे हे घटो नास्तीत्यादिप्रसंगो घवच्छेदकदेशकालावच्छिन्नत्वेन प्रवेशे पूर्वमिसा

धा ३

एम.

मात्रोरश्च न्यथासिद्धिसंभवात्तत्तद्देशकालावच्छिन्नत्वं न प्रवे[घटा]श्यमित्याशयेनाह अनवच्छिन्नेति। देश १
[illegible] अनवच्छिन्नेत्यर्थः तत्तदधिकरणेति प्रतियोगिशून्ये सति

१ देशादित्या तु तदधिकरणवृत्त्यभावस्य घट
१ प्रतियोगिकत्वनियमादिति भावः व्याप्यवृत्तीनां
१ गोत्वादीनामभावस्य गोर्दि भून्य तत्तदधिकरणावृ

२

वत्वादिरवच्छेकत्वायोगादुक्तं । तन्नदिति । नानाधर्मावच्छिन्नइति नानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यर्थः नन्वेकव्यामेरसत्वे घटपटाद्यभावानामपि भेदो न सिध्येदत आह भेदसिद्धिस्त्विति । तथा च घटत्वह्रदत्वादिविरुद्धधर्म्मवत्वादेव घटाद्यभावभेदः पटाभावादौ साध्य इति भावः । अत एव विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदसाधकत्वदेवा अवृत्तीनामिति येन संबंधेन यान्यवृत्तीति तेन संबंधेन तेषामेक एवाभाव इत्यर्थः । तेन वृत्तिमतो विरूपादेः संयोगादिसंबंधेनाभाववत्त्वोपग्रहः । समनियतानामिति परिमाणादिव्यक्तीनामित्यर्थः युगपद्विनष्टानामेक एव ध्वंसो युगपदुत्पन्नानां चैक एव प्रागभाव इत्यर्थः समदेशावच्छिन्नयोरपि विभिन्नकालोत्पन्नविनष्टयोरप प्रागभावध्वंसनानात्वायुगपदित्युक्तं व्यधिकरणयोः समानाधिकरणयोरपि न्यूनाधिकदेशवृत्तिकयोः । युगपदुत्पादविनाशशालिनो रूपसंयोगयोः प्रागभावस्य ध्वंसस्य च विभिन्नत्वात् । समनियतदेशानामिति सुक्तं मूलावच्छिन्नवृत्तिकयोर्युगपदुत्पन्नविनष्टयोरपि संयोगयोर्ध्वंसप्रागभावनानात्वादाह । असतीति । तत्र ध्वंसादेरेकत्वे मूलावच्छिन्नसंयोगो येन नष्टस्तादृशप्रतीत्यापत्तिरेव बाधिकेति भावः । यत्तु युगपदुत्पन्नविनष्टानामपि समनियतरूपरसादीनां न ध्वंसादैक्यं तथा सति तद्रूपं नष्टमिति वत् तद्रसो नष्ट इत्यपि चानुपायत्ते रूपध्वंसस्यैव रसध्वंसत्वे च तद्धेतुर्योग्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादतउक्तं महतीति बाधक इति तत्तुच्छं । रसध्वंसस्यकैश्चित्तु योग्यत्वेपि रसप्रतियोगिकध्वंसत्वेन योग्यत्वासंभवात्प्रतियोगिविशेषमंतर्भाव्यैवाभावस्य तत्तदिंद्रिययोग्यतायानिर्वाच्यत्वादिति । प्रांचस्तु । युगपदुत्पन्नस्यैव पाकजातरूपादिचतुष्टयस्य विभिन्न एव प्रागभावः । कथम

व्यक्तिस्वरूपं किंतु सामान्यावच्छिन्नत्ववदिति क्रमेव वाच्यमिति घटादिष्वनंततत्तदधिकरणावच्छेदेनैकस्यैवाति
रिक्ताभावस्य घटपटादिप्रतियोगिकत्वं स्याद्बाधकाभावान्नव्याच। घटपटाभावानामपि मिथो भेदो विलुलुप्येते
ति पूर्वमेवानुवर्त्तत इति भावः। ननु घटपटयोश्च तदुभयाभावयोरपि मिथो भेदस्यानुभवसिद्धत्वान्न तद्विलो
पप्रसंगः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यातिरिक्तस्य व्यासज्यवृत्तितायां बाधकः प्रतिवध्नुत्तरं चेत्यत आ
ह। किंचेति। व्यासज्यवृत्तिपृसत्त्वं त्रसैकाधिकरणापन्नयावद्राश्रयाणां सन्निकर्षस्य हेतुत्वेन सामान्यातिप्रसं
गासंभवान्नयाहेतुतायां व्यभिचारं दर्शयन्नाह। अधिकरणयोरितींद्रियसन्निकर्ष इत्यस्य विशेषणवदधिक
रणावृत्त्यादिमात्रावच्छेदेनेत्यादिः। प्रत्ययः सान्योलाकारः। तथाच घटपटमात्रसन्निकर्षेऽपि रूपेनास्तीति प्रत्यक्षत्वं स्या
द्रूपाभावकटस्यैवोभयत्रसन्निकर्षादिति भावः। ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मांतरप्रत्यक्षत्वं प्रत्यैकाधिकरणापन्नयाव
द्राश्रयसन्निकर्षस्य व्यभिचारेणाहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रत्यक्षत्वे प्रतित
थाविधसन्निकर्षत्वेन हेतुत्वे बाधकाभावान्नोक्तदोष इत्यत आह। अपि चेति रूपांतरेणेति। व्यासज्यवृत्तित्वानि
रूपकेन गुणत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः। प्रकृतमभिप्रेत्याह संबंधविधयावेति। मानाभावादिति। द्रव्यांतरसन्निक
र्षदशायां घटो गुणवानित्यादिप्रत्यक्षेण गुणत्वादिप्रकारेणाछिन्वाहेर्घटे रूपप्रतियोगिकोऽभाव इत्या
दिप्रत्यक्षेणाव रूपप्रतियोगितात्वप्रकारेण रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेर्विषयीकरणोत्तत्पभावादिति भा
कः। सामान्याभावेति। स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेण रूपत्वादिसामान्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यभावप्रत्य

एम.

२ दाहतत्तद्वच्छेदेनवोतिः देशाकालावच्छिन्नानवच्छिन्नत्तदधिकरणत्वमितित्वा
२ भेदोपीत्यर्थः सामान्याभावस्य लइव पुकेस्तोल्पादिति भावः शंकते तत्प्रतियो। गिकत्वमिति तत्त्वभावः
शयेनाह। अनवच्छिन्नेति देशकालानवच्छिन्नेत्यर्थः तत्तदधिकरणेति। प्रतियोगिमत्वादिः। विशिष्टस्यानतिरि
क्तत्वेवच्छेदेनवेत्यर्थः तथ्येदेपीति। घटपटाघभावे भेदे~~नापि स्यात्तदधिकरणत्वस्य भावस्य घटप्रतियोगिकत्व~~
विरमादिति भावः। आपद्यतेति नां गोत्वादीनामभावस्य गोत्वादिमत्तत्तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टाभावमात्रे
सौख्यान्यथासिद्धिसंभवात्तत्रदेशकालाभ्यस्तत्तदभावस्वरूपः। नचेतितादृशस्वभावलक्षणेतत्प्रतियोगिकत्वे
धिकरणविशेषवृत्तित्वस्यातभावो घटकत्वमवच्छेदकत्वंवानयुक्तं तदभावस्वरूपस्य सर्वत्राविशेषात्तथा च घटा
भावस्यैघपटाभावत्वेपटवत्यपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्त्यातयोर्भेदइति भावः। शंकानिरस्यति। इतिकुसमा
नमिति भेदोपीत्यर्थः। सामान्याभावस्य लरवपुक्तेस्तोल्पादिति भावः शंकते। तत्प्रतियोगिकत्वमिति तत्स्वभाव
सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि तत्तद्विशेषाभावस्वरूपमेवेति तत्रपावच्छिन्नविशेषाभावाधिकरणवृत्तित्व
स्यानंतर्भावात्तदनवच्छेदकत्वस्वरूपवत्सपि स्वरूपं नास्तीति प्रतीत्यापत्त्या सामान्यविशेषाभावयोरपृथक्त्वरूपं भेद इत्यर्थः।
अन एव प्रतियोगिकत्वस्य तत्स्वभावलक्षणत्वादेवेत्यर्थमास्तइत्यहनीति। तथा च तत्सम्पर्कस्याधिकरणस्य वि
शेषाभावकूटस्य विरहादेव स्वरूपवति स्वरूपं नास्तीति न मत्तपरइति भावः। तत्स्वभावस्यात्तत्तदभावपर्यवसिततसा
मान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्वरूपस्य। तत्त्वं। व्याप्तत्वस्पष्टत्वंत्वं। ननु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
तत्तदभावस्वरूपं किंत्वतिरिक्तमेवेति तस्य व्याप्तत्वस्पष्टत्वकत्वमनेवाधकाभावरमत आह। अतिरिक्तकल्पेने
चेति। अतिरिक्तेति। प्रागुक्तघटपटादिप्रतियोगिकेकाभावेनेत्यर्थः घटपटादिप्रतियोगिकत्वमपि न तदभाव

११५

यत्पर्याप्तिसंबंधेन सत्त्वे बाधकाभावात् तत्तद्व्यक्तिधर्मिकपर्याप्तवृत्तिकस्वत्वात्मकप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वसमन्त
मात्मकमेव प्रत्यक्षं दोषः समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुर्वक्तव्य इत्यत्राप्यभेदत्वप्रकारकद्वित्वादिभ्रमो नानुपपन्न इति
वदंति अपेक्षायामन्वयव्यतिरेकौ दृष्टोपपत्ति। तद्ज्ञाने इत्यादिना। यावद्दोषापगमसज्ज्ञाने परस्परभेदज्ञाने वा
व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य द्वित्वादेः प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। अत एव द्वित्वादिदोषात्मकमापन्नवृत्तिज्ञाने भेदभ्रमे तत्र सतोपि हू
द्वित्वादेर्न साक्षात्कार इति भावः। तद्धर्मेति। अत एव [illegible]व्याख्यादिति केचिद्दृढ एव भेदभ्रमात् द्वंद्वपीठबुद्धिरिति भावः। म
अत्र सामान्यावच्छिन्नत्वस्थले। यावद्विशेषाभावानामिति। यावतामाश्रयाणां पे विशेषाभावाः परस्परभेदकूपा
भावास्तेषामित्यर्थः प्रथमं सामान्यावच्छिन्नत्वग्रहात् पूर्वं तत्प्रतियोगिनामिति। तस्या परस्परभेदस्यापि प्रतियो
त गिनो विशेषाभावास्तेषां विशेषैस्तदभावव्यक्तित्वेनानुपस्थितेरित्यर्थः। तथा च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वे कारणबाधात् प्रत्यक्षमेव न स्यादिति भावः। केचित्तु वह्न्यादिकार्यजनकत्वेनोत्तेज
काभावविशिष्टमण्यादिसामान्याभावा। अवश्यकोनहि तत्तन्मण्यभावत्वेन हेतुत्वम् अनंतकार्यकारणभा एप
वापत्तेः नोत्तेजकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनानुगतधर्मेण विशेषाभावानामेव तत्र
हेतुत्वे अवच्छेदकगौरवापत्तेरस्माकं तु स्वं उत्तादृशमण्यभावव्यक्तित्वेनैव हेतुतायामवच्छेदकलाघवात् न चोत्ते
जकाभावविशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन मणितदभावत्वेनैव हेतुत्वं तादृशप्रतियोगिकत्व राम:
स्य भावांशे मणित्वावैशिष्ट्य~~सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेपर्याप्तिलक्षणसामान्य[illegible]त्वस्य चैतत्पर्ये। न तु तदवच्छिन्न~~

एप२

३२

२दाश्रयसन्निकर्षे समहेतुत्वान्नोक्तदोषः। नन्वथास्तित्वमनं तत्सामान्यं तन्निर्भावेनत्वमनं तत्कार्यकारणाभावकल्प

त्वप्रसंगादस्यार्थः नच संसर्गोप्रकारताभावरणासामान्याभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं लौकिकप्रत्यक्षमात्रं प्रत्येव निरुक्तपावंतामपेक्षत्वालाघवादतिरिक्तसामान्याभावकल्पने सैव गुरुत्वादिति भावः नन्वपत्र किंचिद्रूपसन्निकर्षदशायां रूपसामान्याभावप्रत्यक्षेत्वापत्तएव तन्मतेपि घटत्वादौ रूपसामान्याभावस्यसन्निकृष्टतया घटत्वे रूपं नास्तीति प्रत्यक्षस्य तदानीं दुर्वारत्वादिति वाच्यं घटरूपसन्निकर्षदशायां रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणेष्वभावेषु घटवृत्तित्वावगाहि नो घटे रूपं नास्तीत्याकारप्रमात्मकप्रत्यक्षस्यापाद्यत्वात घटादीनां रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वपर्याप्त्यधिकरणाभाववत्त्वविरहेपि तादृशाभाववद्भावस्य घटवृत्तित्वात् [illegible] ग्राहि घटवृत्तित्वप्रमाया एकव्यक्तिमात्रविशेष्यकत्वे नैकव्यक्तिनिरूपिताधेयत्वाप्रकारकत्वेन वा समनियम्यो मानाभावाद्रूपत्वेन घटवृत्तित्वधीत्यादिप्रमायां व्यभिचाराच्चेति भावः सामान्याभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य सामस्त्यवृत्तित्वे सामान्याभावप्रतीतेरतिप्रसक्तिमभिधायाप्रसंगमप्याह। यादृशेत्यादिना। तस्य। व्याप्यवृत्तिधर्मस्य। तेषां। यावदाश्रयाणां ज्ञानमप्यपेक्षतइति योजना विषयतासंबंधेन पर्याप्तवृत्तिकस्य चाक्षुषादिकं प्रति स्वविषयपर्याप्तिसंबंधेन चाक्षुषत्वादिना हेतुत्वादिति भावः तद्भेदस्येति। तेषामाश्रयाणां मिथोभेदस्य च ज्ञानमप्यपेक्षतइति पूर्वेणान्वयः तन्न व्यक्तिधर्मिके पर्याप्तवृत्तिकप्रत्यक्षं प्रति तत्तद्व्यक्तिभिन्नत्वप्रकारकप्रत्यक्षप्रमात्वेन हेतुत्वं तत्र च कोर्पस्य तत्तद्व्यक्तिवृत्तिविशेष्यत्वं कारणस्य तद्विशेष्यतामात्रेण सत्त्वात्सन्निकर्षविशेषाभावानामेकप्रमदशायां हेतुपर्याप्तिसंबंधेन हितत्वादित्यप्रसक्तानुरूपेण तदंतर्भावेनाप्युक्तकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्। अभावाहेतेसंबंधः समवायेनासत्त्वेपि

१२६

योगिताकत्वस्यातिरिक्तः पर्य्याप्त्याख्य एव संबंधो वाच्यो न तु स्वरूपसंबंधोपीति विशेषाभावकूटेपि सामान्या
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य पर्य्याप्तिमात्रकल्पनायां न गौरवमत आह विनिगमनाविरहेपीति। विवादास्प
दयोनर्थयोनेकमात्रे प्रमाणस्य सत्त्वाद्वा विनिगमना तद्विरहस्थले च यत्रोभयत्रैव प्रमाणाविरहस्तत्रोभयमे
वनास्ति ध्याति यथा चक्रविशिष्टदंडत्वेनेव दंडविशिष्टचक्रत्वेनापि न च घटं प्रति जनकत्वं लाघवसहकृत
मत्पूर्वेहि प्रमाणेन दंडत्वचक्रत्वाभ्यामेव तदवधारणात। प वोभयत्रैव प्रमाणस्यावतारस्तत्र द्वयमेस्ति व
ध्यतीति प्रकृते सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य पर्य्याप्त्याख्यसंबंध एव तस्याश्रयेप्यतिरिक्तोरूपं नास्तीति
प्रत्यक्षप्रमाणस्यतौल्यादेव स्वरूपमतिरिक्तः सामान्याभावो वाच्य इति भावः ननूभयत्रप्रमाणसद्भावेपि धर्मिक
ल्पनातो धर्मिकल्पनायां गुरुत्वमिति तत्फलमुखमेव गौरवं सामान्याभावे धर्मिणि बाधके — भविष्यतीत्यत आ
ह। धर्मेति। कल्पनीयेति। तथा चानेकस्याकल्पनया सामान्याभावधर्म्मिणः कल्पने बाधकाभाव इति भा
वः। सामान्याभावधर्म्मिणः कल्पनेतत्स्वयुक्तमनेकं कल्प्यमेवेत्याशंक्य निराचष्टे तच्चेति। वाच्यमिति परेणा
न्वयः। बाधादीति रूपाद्यभावाभिप्रायेण। एवं सतीति धर्म्मिकल्पनोत्तरकल्पनागौरवस्यापि धर्म्मिकल्पनावि
रोधित्वे इत्यर्थः। ~~अभावमात्रेति। तत्र रूपादिप्रतियोगिताकत्वेनातिरिक्ताभावाभिप्रायेण। एवं सतीति।~~ धर्म्मिकल्पनोत्त एम.
~~रकल्पनागौरवस्यापि धर्मिकल्पनाविरोधित्वे इत्यर्थः~~। अभावमात्रेति। तत्तद्रूपादिप्रतियोगिताकत्वेनातिरिक्ता
भावस्यानंतभूतलाद्यधिकरणे तत्संबंधस्य च कल्पनामपेक्ष्य एकमानेनभूतलाद्यधिकरणाद्यनेकेषु तत्तद्भूतल

१२

न्नप्रतियोगिताकत्वे २

म
तियोगिताकत्वसंबंधेन यो मणिमान् सावस्तस्य तत्र सत्वात् तत एव घटत्वावच्छिन्नोपसंसर्गत्वाविरहात् अन्यथा मणिमत्य
पि देशे मणिर्नास्तीति प्रत्ययापत्तेर्विशिष्टमणित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे घटत्वविशिष्टस्यैव संसर्गी सन्न तु द्रव्यत्व से
प्रमेयत्वादिविशिष्टस्येति निर्घटे घटो नास्तीत्येव प्रत्ययो न तु द्रव्यं प्रमेयं वा नास्तीत्याकारक इति सिद्धान्तः । नवप्रति
योग्यविशेषितस्यास्वेऽभावस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायामन्यथासिद्धिरन्यथा मणौ तत्तद्घटादीनां वान्यतमत्वाव
च्छिन्नाभावस्याप्यस्वं तस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन दाहजनकत्वापत्तेरिति वाच्यं तन्मतेऽप्येतद्दोषस्य तुल्यत्वात् घटधर्मावच्छिन्ना
भावत्वापेक्षया पटधर्मावच्छिन्नाभावत्वे गुरुत्वेऽपि तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यक्तौ च तद्धर्मावच्छिन्नाभावव्यक्तेरन्यथासि
द्धेः सूचत्वाच्चेति वदंति । यत्तु विशेषाभावकूटस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमे प्रमेयं नास्ति प्रमेयाद्भेद
इत्यादिप्रतीतेः प्रामाण्यापत्तिस्तत्प्रमेयात्यन्ताभावकूटस्य तत्तत्प्रमेयभेदकूटस्य च प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वसंभवादिति तन्न प्रतियोगितावच्छेदकीभूतं यत्सामान्यं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव विशेषाभावकूटेषु
स्वीकर्तव्यत्वादन्यथा सामान्याभावस्वीकारेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यादिति संक्षेपः । तद्धालसज्येति सामान्यावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वेतराश्रयोभयोः कल्पनावन्ममापि सामान्यावच्छिन्नत्वेतरदासम्पद्धतितोभयोः कल्पनात् । कुत ए
कत्र लाघवमत आह । कल्पनीयेति एतदतिरिक्ताभावे सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तत्संख्यासंभवद्धि सामा
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य गुरुत्वादिति पर्य्याप्तेः संबंधांतरनियतत्वेन बहुविधाभावेषु कल्पनीयस्वरूपसं
बंधकत्वेन गुरुत्वादित्यर्थः । ननु पर्य्याप्तेः संबंधांतरनियतत्वे मानाभावाद्विशेषाभावेषु सामान्यावच्छिन्नप्रति
पर्य्याप्तिलक्षणव्यासज्यवृत्तित्वस्य चेत्यर्थः ननु तव सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकेष

११७

मनुमितिसविधेयत्वं न ननूक्तव्याप्तिज्ञानाद्रूपत्वादिसाध्यकैवानुमितिर्भ्यास्तं तरज्ञानादेव रूपादिसाध्यकानुमितेः
संभवात्। स्ववृत्तिरूपत्वावच्छिन्नवत्त्वसंबंधेन रूपादेः साध्यतायामुक्तव्याप्तिज्ञानादपि रूपादिसाध्यकानु
मित्युत्पादे बाधकाभावाच्चेतत आह द्रव्यान्यत्वेति अव्याप्तिरिति माप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियोगिवैयधि
करण्यस्यानुपादेयत्वात्तत्रस्यलक्षणास्याव्याप्तिरित्यर्थः ननु तत्र हेतुमन्नि[illegible]भावप्रतियोगित्वं वैशिष्ट्या
नवच्छिन्नत्वं वाच्यमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति ननु विशेष्यवृत्तिविशिष्टाभावो विशेषणाभावस्वैवेति द्र
व्यनिष्ठस्य द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगित्वं द्रव्यान्यावच्छेदे विशेषणएव न तु विशेष्ये सत्तायामतो
नाव्याप्तिरत आह। व्युत्पादयिष्यत इति विशिष्टाभावस्तावदवृत्तिरिष्यतां मा वा द्रव्ये तदन्यत्वविशिष्टसत्ता नास्ती
ति प्रतीतिवलात् द्रव्यनिष्ठाभावस्य वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वं पुनः सत्ताया भावरूपकमन्यथाविशिष्टसत्ता
वज्ज्ञातेरित्ताद्वावृत्तिव्याप्तापत्तेरिति भावः। केचित्तु। ननु विशेषणविशेष्ययोः संबंधाभावपर्यवसन्नस्य विशिष्टा
भावस्य प्रतियोगित्वं न तूभयोः संबंधस्यैव न तु विशेष्यस्येति नाव्याप्त्यवकाश इत्यत आह। अन्यथेति विशेषणस्यावि
शिष्टाभावप्रतियोगित्व इत्यर्थः। ननु लक्षणातिप्रसंगवारणमन्यथानुपपत्तिर्न वस्तुसाधिका इत्यत आह। व्युत्पा
दयिष्यत इत्याहुः। ननु साध्यतावच्छेदकवह्निर्भावे न वैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतियोगित्वं न तदन्यत्वेन हेतुमन्निष्ठा
भावप्रतियोगित्वं विशेषणीयमतो नोक्तयाप्रसक्तिव्याप्तीरित्यत आह। वह्नित्वादीति। तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यत्रा रामः०
व्याप्तिः। न च साध्यतावच्छेदकभिन्नोपि साध्यनिष्ठधर्मस्तदनवच्छिन्नैव हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितानिवेशनीये

३५

त्वादिधर्मेषु तत्तद्रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनायामेव लाघवस्य सुवचत्वात्। तत्तद्रूपादिविशेषाभावेप्य
तिरिक्तो न सिद्ध्येत् तत्तद्रूपं नास्तीत्यनुगतप्रतीत्यातिरिक्तविशेषाभावसिद्धौ सत्यां तत्रानेकाधिकरणसंबंधकल्पना
गौरवस्य फलमुखत्वाददोषत्वं तु प्रकृतेपि सामान्याभावेतरस्त्वचमितिः अत्र प्रतिबंद्यैव नैमित्यस्वरसः। केचित्तु उत्तरह
हुरित्याभ्यामरुचितः। द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्यसंभवादाह। नानाव्यक्तीति। जातित्वेन शब्दत्वेन वा नानाव्यक्तेः
साध्यतायामव्याप्यस्य भावाद्रूपादीत्युक्तं रूपवात्रसादित्यादौ यद्रूपव्यक्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणयद्रूपवत्तन्निष्ठाभाव
प्रतियोगित्वं तद्रूपसामानाधिकरण्य[illegible]स्य तद्रूपव्यक्तौ व्याप्तित्वसंभवादाह। एकव्यक्तीति। रूपवान्तद्रसादि
त्यादावेकव्यक्तिहेतावव्याप्तिः। विरहात् पृथिवीत्वादित्युक्ते अव्याप्तिरिति। रूपमात्रस्यैव चालनीन्यायेन तत्तत्पृ
थिवीनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वादिति भावः। न चेति। वाच्यमित्यस्य वपप्रवत्वं रूपाधिकरणत्वं रूप
तदप्यधिकरणाभेदाभिन्नमेवेत्युक्तदोषतादवस्थ्यादाह। तद्वेति। रूपत्वपृथिवीत्वयोः सामानाधिकरण्या
भावात् कथं तयोर्व्याप्तिरित्यत आह परस्पर[illegible]पेति। स्वाश्रयाधिकरणत्वपरंपरासंबंधेनेत्यर्थः। ननु पृथिवीत्वव
ति समवाये न रूपत्वस्याभावसत्वात् कथं तन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वमत आह। तेन चेति। स्वाश्रयाधिकरणत्वप
रंपरासंबंधेन [illegible] ~~प्रतियोगित्वमत आ~~
[illegible] तदभावो रूपत्वादेरभावः। प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिताश्रयानधिकरणीभूतहेतुम
न्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वादिति भावः। असाध्यत्वं।

११८

ननत्तुपटत्वादिनेत्यादि प्रतीत्यादूरूपत्वाद्यवच्छेदेन दंडाद्यो घटजनकत्वाच्च भावः पटत्वाद्यवच्छेदेन घटाभावप्रतियो
गित्वाभावस्य घटाद्यो सिद्धेरिति भावः प्रतिवंदेन तुत्तनत्वाद्याह प्रमेयेति स्ववचत्वाच्चेति। तथा च प्रमेयपक्षमवान्
वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। अथेति। तथा च साधननिष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकपदधर्माव
च्छेदे न हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावस्तद्धर्मावलीढसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः अत्र साधननिष्ठसा
मानाधिकरण्यनिरूपकताया अवच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टं स्वरूपसंबंधः। स्वरूपसंबंधमात्रं वा
प्रथमे। असमानेति। असमानाधिकरणो धूमोपि तप्तायःपिंडस्य वन्हेस्तद्वृत्तितया न तदवच्छेदकं। न धूम
निष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकतानतिरिक्तवृत्ति तथा च वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। द्वितीये
ताहकंबुग्रीवेत्यादि। असाध्यत्वामव्यापकत्वं। घटत्वाद्यपेक्षया गुरुतरकंबुग्रीवादिमत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणा
त्वाप्रसिध्या तस्य सामानाधिकरण्यनिरूपकतानवच्छेदकत्वादिति भावः। अत एव लघुसमनियतगुरुरू
पेणासाध्यतायामव्याप्तेरेव। न निस्तार इति धूमसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेर्निरासेपि तत्साध्यकसद्धेता
वव्याप्तिताद्वस्थ्यादिति भावः। न च पूर्वलक्षण एवात्रापि साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकंपदधर्म
विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकं तद्भिन्नधर्मवत्तासामानाधिकरण्यं व्याप्तिरस्तु को
निस्तार इति पाश्चंताहशप्रतियोगित्वाभावस्यात्र विशिष्यतत्तत्प्रतियोगित्वाभावकूटत्वेन निवेश्योऽन्यथा
गुरोरवच्छेदकत्वं विनाडवेंचत्वापत्तेस्तथा च वन्हिमान्धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिर्धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता

एम०

३५

सुक्याः व्याप्यसाहित्युदासक्तयापि प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्यापत्तेर्घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य तादृशधर्मा
वच्छिन्नत्वात् प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावस्य वाप्रसिद्धत्वादिति भावः। सार्वभौममपि तन्मुख्याप्यपत्ति। अथ्येति। अप्रतियोगि
त्वं मूलोक्ताप्रतियोगित्वं तस्यार्थः प्रतियोगित्वाभावो हेतुमन्निष्ठाभावः प्रतियोगित्वाभावः न त्वेवं तद्रूपवान् पृथि
व्यादित्यादावतिव्याप्तिस्तद्रूपेपि रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताभावसत्त्वात् इतो धर्मविशेषमंतर्भावपणीमवेति।
तथा च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकोयो धर्मस्तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्ति
रिति भावः। रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिमुद्धरति। अस्ति चेति। अयं रूपत्वाद्यवच्छेद्यः पृथिवीत्वादिमन्निष्ठाभावप्र
तियोगित्वाभावो रूपादावस्तीत्यर्थः। प्रमाणमाह। रूपत्वादिनेति। प्रतियोगितायाऽइति। पृथिवीनिष्ठाभाव। प्रतियोगिता
याऽइत्यर्थः। अवच्छेदकत्वाभाव इति। पात्यक्षिकप्रतीत्यभिप्रायेण। तथाविधशब्दस्य तादृशप्रतियोगित्वेन रूपत्वावच्छे
द्यमित्यर्थो ग्राह्यः। तदभावेति तादृशप्रतियोगिताभावेत्यर्थः। तथा चोक्तलक्षणाप्रसिद्धिरिति भावः। रूपत्वाद्यवच्छेदेन ताद
प्रतियोगित्वाभावे बाधकमाह। सर्वत्रेति। नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वाग्रणाहिरूपत्वावच्छेदेन प्रतियोगित्वाव प
गाहिज्ञानेन स्वरूपसंबंधरूपतदवच्छेदकत्वावगाहिप्रतियोगित्वाभाववत्ताज्ञानविरोधीत्यत आह। न कुत्रापीति।
तथा च सामानाधिकरण्येन बाधज्ञानसत्त्वान्न रूपत्वावच्छेदेन प्रतियोगितावत्ताज्ञानं संभवतीति भाव। ननु तादृशप्र
तियोगित्वमिव तदभावोप्यप्रसिद्धिरिति तैद्रूपत्वाद्यवच्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावस्याप्यभावसत्त्वाद्बाधितापि
तादृशप्रतीतिर्नबाधिकेत्यत आह। अन्यथेति। घटजनकत्वं दंडत्वेन न तु द्रव्यत्वादिना घटाभावप्रतियोगित्वं घटत्वे

ते २

टा

यमस्तीति तथा च साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगित्वाश्रयकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपस्य प्रथमलक्षणा-
र्थस्य साध्याधिकरणताद्रूप्यनिवेशे न गुरुतया तद्रूपे ह्मलाघवादेव साधनवन्निष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसा-
ध्यवत्त्ववृत्तित्वपर्यवसितं द्वितीयलक्षणमुक्तमित्यर्थः। तद्रूपवानतद्वासाहित्याद्येकव्यक्तिसाध्यकस्थले
न्याभावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वविवक्षयाप्यव्याप्तिवारणासंभवादाह नानाव्यक्तीति। नानैव व्यक्तिराश्रयो यस्य
तादृशसाध्यक इत्यर्थः।। तथा च तत्तद्द्रव्यभेदमादाय वह्निमान्धूमात् तद्द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भा-
वः। ननु हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्त्वविवक्षणान्नैव दोष इत्यत आह त-
त्तत्साध्यवत्त्वस्य चेति तदवच्छेदकत्वादित्यन्वयः। तथा च वह्निमान्धूमात्। रूपत्वाव्याप्यकजातिमान् रूपत्वादि-
त्यादौ तत्तद्वह्निमत्त्वावच्छिन्नभेदं नीलपीतत्वावच्छिन्नभेदं चादायाव्याप्तिरिति भावः। यद्रूपेति। अधिकरण-
भेदेनाधिकरणत्वस्य भेदेऽप्येकधर्मावच्छिन्नाधिकरणस्वरूपैक्यमते नेदमन्यथा वह्नित्वावच्छिन्नवत्त्वस्यापि प-
र्वतादौ नानात्वेन दोषतादवस्थ्यापत्तेरिति हेतुमन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्यं यद्रूपानवच्छिन्नं
तद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्ये वा तात्पर्यं। ननु यद्रूपावच्छिन्नत्वमित्यत्र यत्पदस्याखण्डधर्मपरत्वे वह्निमान्-
धूमादित्यादावव्याप्तिर्वह्नित्वादेः सखण्डत्वात् सखण्डधर्मपरत्वे च वह्निसंयोगवह्न्यादिसाधारणेन तथेत्यत आह। वह्नी-
द्वाविति। तद्धेतौ वह्निसंयोगवद्धेतौ वह्नित्वादिकमेवेति। तथा च सर्वत्रैव यत्पदेनाखण्डधर्मो धर्त्तव्य इति भा-
वः। तादृशेति हेतुसामानाधिकरण्येनेत्यर्थः। नन्वेवं वह्निसंयोगित्वानुमितिर्न स्यात्तादृशसंयोगत्वस्य व्यापकत्व-

एम-

वच्छेदकीभूतस्य घटत्वादेः स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठपटाद्यभावीयप्रतियोगित्वाभावानवच्छेदकत्वेन पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेर्घटादौ पटाद्यभावप्रतियोगित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकानपेक्षणात् तच्च तादृशपदं किंचित्प्रतियोगित्वाभावस्यैवावच्छेदकत्वं निवेश्यतया च घटत्वादेः स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्य तत्र घटाद्यभावस्य प्रतियोगितात्वाभावावच्छेदकत्वेपि वा पारिभाषिकावच्छेदकत्वमिति वाच्यं तथा सति धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य घटत्वादेर्वह्नित्वादेरि। विशिष्टसंबंधिनिष्ठतत्तद्घटाभावप्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नित्वादेरपि पारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः। वस्तुतस्तु प्रकृते न साध्यवत्तानिरूपितविशेषणताविशेषसंबंधेन यदभावप्रतियोग्यधिकरणत्वसामान्याभाववत्त्वं हेतुमत्तदभावाप्रतियोगित्वमिति साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र मूलेनास्यपौन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ तत्तद्रूपाभावमादाय नाव्याप्तिः न वा सत्तावान् जातेरित्यादौ विशिष्टसत्ताभावमादाय अव्याप्तिः। साध्यवत्त्वनिरूपितविशेपरमनापिज्ञोवेण विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगिव्यधिकरणत्वस्य गुणादावपि सत्त्वात् विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ च विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगिमत्तो भिन्नगुणादेः विशिष्टसत्ताधिकरणतानिरूपितस्वरूपसंबंधेन न हेतुत्वं नेति न तत्राव्याप्तिरित्युक्तमुपसम्पामतादृशोऽपि हेतुसामानाधिकरण्याभावीयेत्यर्थः। पौनरुक्त्यमपाकर्तुमाह। अत्यंताभावगर्भो नि सामान्यविशेषेति। स्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वं सामान्यं तत्र तत्साधननिष्ठतादृशसाध्यसामानाधिकरण्यं विशेषः। लाघवमपि प्रेत्य द्वितीयमवतारयति। प्र

त्तमणौ संयोगिभेदस्यापि अव्याप्यवृत्तित्वोपगमात्। वृत्ते संयोगित्वावच्छिन्नभेदसत्वेपि न हानिः। तत्संतताभावगर्भायां प्रतियोग्यनधिकरणत्वेनान्योन्याभावगर्भायामपि व्याप्तौ स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नभिन्नत्वेन हेत्वधिकरण्याविशेषणादेव कपिसंयोगितत्त्वादितादात्म्यासंभवात् न चैवं नचान्योन्याभावस्येतादृशमूलासंगतिः कपिसंयोगित्वावच्छिन्नभेदस्यैव कपिसंयोगिभेदप्रतियोगित्वावच्छिन्नभेदस्यापि मूलावच्छेदेन वृत्तेः सत्त्वमाशंक्यैव तद्दत्तत्वात्। अभेदस्येत्यादिमूलस्यापि कपिसंयोगिभेदप्रतियोगितावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थकत्वादित्यस्मद्गुरुचरणाः। ननु भेदस्यासंतताभावो न प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगादिरूपो येनाव्याप्यवृत्तेस्तस्य भेदेन समं विरोधो न स्यात् किंत्वतिरिक्त एवेति तद्विरोधो दुर्वार इत्यत आह यथा चेति। ननु पदत्वज्ञाने पदसंताभावाग्रहस्तस्यैव तत्संतताभावविरहत्वे प्रतियोग्यभावस्यापि तथात्वापत्तिरत आह। अभावेति भावत्वेनाव्यवहितप्रमाणतया तत्तत्स्वरूपासिद्धिमाह अभावव्यवहाराच्चेति क्वचिच्चोच्चारणोत्तरसंतताभावस्याभावव्यवहाराच्चेत्यर्थः। स एव प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न एवाननुवृत्तो नो संयोगाद्या। त्कीनां संयोगिभेदाभावत्वकसमनेनोरवाद्भावत्वप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधाच्चातिरिक्त एव संयोगिभेदाभावः कस्मान्नाहेरत्यत आह। आधिक्येपीति। अव्याप्यवृत्तित्वादिति तथाचैकत्र भेदतदभावयोः संभवाभियोवाधकत्वमिति भावः। अत एवं भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वादेवातथा। भेदस्वाधकं असंभवादिति। कपिसंयोगाद्यात्मकस्यातिरिक्तस्य वा संयोगिभेदाभावस्य मूलाद्यवच्छेद्यत्वासंभवादित्यर्थः। तथा चोक्तप्रतीते विषयवाधः। स्वरूपवाधमप्याह। असिद्धेश्चेति। मूलावच्छेदेन भेदस्यैव प्रसपान्मूले वृक्षः कपिसंयोगभिन्न इति ज्ञानस्यैवा

राम

नवच्छेदकत्वेनानुमितिस्तदवच्छिन्नविधेयताकत्वासंभवात् ततः साध्यसाधनभेदे नव्याप्तेर्ज्ञानाद ननु अत्रैव वाच्ये सा
हा। यद्यित्यादिर्नापदिति। द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ पत्नाद्यं तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति एवं वक्तव्यम
त एवेदं द्रव्यमित्यनुमितौ निरवच्छिन्नद्रव्यत्वनिष्ठविधेयताकत्वमपि सर्वैःसिद्धं संगच्छते। निरुक्तव्याप्तेस्तादृशानुमितावे
वप्रयोजकत्वादिति भावः। वह्निमान्धूमादित्यादिकमभिप्रेत्याह। यद्रूपावच्छिन्नमिति। अधिकरणत्वमिति शेषः। तेन न
प्रागुक्तदोषः। एवमग्रेपि। वह्निसंयोगवानित्यादिकमभिप्रेत्याह। यादृशेति। उक्तनीत्येति। रूपादिसाध्यकपृथिवीत्वा
घव्याप्तिमभिप्रेत्यर्थः। अकिंचित्करं अधिकरणयोर्व्याप्त्यभावाप्रयोजकौ तावप्यामिति। तथा चासामानाधिकरण्योक्त्या
पकत्वेनैव तादृशप्रतियोगित्वोपन्यास इति भावः। अधिकरणयोर्द्वित्रिके व्याप्त्यसंभवात्। तादृशव्याप्तेर्युगपद्वृत्त्या द
विनाशयोरकिंचित्करत्वात्। आह। व्याप्तिरेवेत्यस्येति। अर्थान्तरत्वभयाकर्तुमवतारयति। अन्योन्येत्यादिलक्षणा
स्येत्येकत्वमभिहितं। ननु भेदस्यापि प्रत्यभिज्ञानात्तत्र का गतिरत आह। तथा चेति। अभेदस्याबाधितत्वे चेत्यर्थः।
भे अनुयमानेति। अनुव्यवसीयमानसंयोगभेदविषयताकापाद इत्यर्थः पृथ्वाछिखिनो धर्मिणश्च सत्वेपि शिखीवि
नष्ट इति प्रतीत्या विशेषणीभूतशिखाया एव ध्वंसरूपोऽभावोऽवगम्यते। तथा संयोगभेदेपि न संयोगीति प्रतीत्या
विशेषणस्य संयोगस्यैवाभावोऽवगम्यत इत्यर्थः। नन्वेवं गुणो न संयोगीति प्रतीतेरपि संयोगाभाव एव विषयोऽस्तु ननु सं
योगिभेदः तथा च संयोगिसत्वादित्यादौ निरुक्तलक्षणातिव्याप्तिरत आह यत्र चेति। भेदे च संयोगिभेदवत्त्वात्। तदभा
वस्य। संयोगिभेदाभावस्य तदुपपत्तेरिति। एकत्र धर्मिणि संयोगिभेदतदभेदयोर्निर्बाधोपपत्तेरित्यर्थः। वस्तुतः प्रत्य

प्रवृत्तित्वं संबंधस्य तत्राह । स्वतंत्राभावेति । अबाधितेति । विभिन्नावच्छेदेनेत्यादिः तथा च संयोगिभेदोऽवच्छिन्नवृत्ति
कत्वेन समीपमायातत्वादिरूपेण प्रतिबंधात् अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वाद्यभावकत्वेनमेवेत्युः शाकमिति भावः । मूले
वृक्षो न संयोगीति प्रतीतेः । शिखी विनष्ट इति प्रतीत्या समानविशेषणाभावविषयत्वं प्रयुक्तं तत्र दृष्टान्तवैषम्यमाह ।
किं चेति । विशेष्ये शिखिनि तद्बाधात् तस्मात् तद्ध्वंसबाधाद्वा तद्विशेषणध्वंस इति तथा च शिखी विनष्ट इत्यत्र स्वशि
खानिष्ठप्रतियोगिताकत्वरूपपरंपरासंबंधेन शिखिनो ध्वंसे प्रकारत्वमिति भावः । न च ध्वंसस्यापि पुरुषे शिखी विन
ष्ट इतिवत् पुरुषो विनष्ट इत्यपि प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं तत्तद्विशेषणध्वंसादेस्तत्तद्विशेषणाद्यवच्छिन्नस्यैव नि
रूपकत्वं पदार्थानां संसर्गत्वात् तत एव घटः श्यामो भविष्यतीत्यादौ श्यामरूपनिष्ठप्रतियोगिताकः प्रागभावे श्यामरू
पावच्छिन्नस्य संसर्गत्वेऽपि न घटत्वविशिष्टस्य संसर्गत्वे तत्त्वैव घटो भविष्यतीत्यादिको न प्रसंग इति ध्येयं । विशि म
ष्टभेदादित्यस्य भेदत्वेनेति शेषः । कथमिति । तादृशप्रतीतावस्वतंत्राभावत्वानुल्लेखादिति भावः । एकोऽल्येरिपसंसप
न्या र्शावगाहित्वोपगमे भ्रममात्रस्योच्छेदस्तत्राह । न खल्विति । बाधकैः । कारणाबाधादित्रिः शक्तेरसमन्यथाख्याते
रजतत्वादि । प्रतीत्यापलापादेवान्यथाख्यातिनिरसनेऽजितं प्राभाकरैरिति भावः । न स्येन संयोगीति प्रतीतेर्विषय
रति । स्वसंयोगनिष्ठप्रतियोगितासंबंधेनैव संयोगिनो भेदे प्रकारत्वादिति भावः । अग्र इति । न च संयोगाभेदपर्य्य
वसन्नसोक्तपरंपरासंयोगिभेदस्य च वृत्तेमत्वेऽपि तस्य व्याप्यवृत्तित्वे नानवच्छेद्यत्वादेव न तादृशप्रत्ययप्रसंग इति वाच्यं णम॰
तथा सत्युक्तक्रमेण संयोगिभेदस्य मूलानवच्छेदत्वात् । मूलेन संयोगित्वस्यापि प्रसक्ताभावापत्तेरिति भावः । शाब्दविशेषाणां

सिद्धेरित्यर्थः । ज्ञानमिति । यथेति पूर्वेणान्वयः । एवमग्रेपि । तद्वृत्तित्वस्यैव तद्वृत्तवृत्तित्वस्यैव तज्ज्ञानौ किंपि संयोगिभिन्नभेद
ज्ञाने । असिद्धेरिति । मूलावच्छेदेन भेदस्यैव प्रत्यक्षत्वादाह शभिन्नभेदज्ञानस्यैवासिद्धेरित्यर्थः । तथाच स्वरूपबाधः विषय
बाधमाह । तद्वन्मैवदित्यादि । ननु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य भिन्नभेदत्वेन दृष्टचरमत आह नहीति । सर्वत्रेति न च घ
टत्वस्यैकत्वेन घटभिन्नभेदत्वोपगमेपि संयोगत्वस्य की नामनेकत्वात् । तेषु संयोगिभिन्नभेदत्वोपेक्षया लाघवादिति रि
क्त एव संयोगिभेदोपयुक्त इति वाच्यं तथात्वेपि तस्याव्याप्यवृत्तित्वादग्रमथ्यामूले वृक्षः संयोगिभिन्नो नेति प्रमापत्तेरिति
भावः । अत एवेति । परास्तमित्यर्थेन्वयः । अद्ययोरसंत्ताभावप्रतियोगितोः विरोधः संकोच्यतां । अंशतो भ्रमविषयत्वेनक
ल्प्यतां । ननु मूले वृक्षे न संयोग इति प्रतीतेः संयोगवद्भेदविषयकत्वमेव कल्प्यतामित्याद्ययोरपि संकोचे मानाभाव इ
त्यत आह प्रतीतेर्न संयोगिभेदावगाहित्वमिति भावः । अनुभवबाधमप्याह प्रतियोगीति । अभावांशेऽप्रमात्वात्परं परपौंप्रकावा
रत्वेन संयोगवतोऽनुभवमापेनाग्रहणाच्चेत्यर्थः । भासमानं । प्रागुपस्थितं यद्विशेषणं संयोगस्तदभावविषयत्वेनेत्य
र्थः । अंतिमयोरन्योन्याभावमाह । नहीति । संयोगस्यैव तद्वृत्तोपि किंचिदुपस्थितिसंभवाद्विपतरस्युक्तं । अनुपस्थितेरिति । त
था च कारणाबाधादेव वादिशेषप्रतियोगितावच्छेदकयोः ससंकोच्यतामिति पूर्वेणान्वयः । विशेष एव इति घटभेदघट
त्वादीनां विरोधसमत्वेपि संयोगतद्वद्भेदयोस्तथात्वे मानाभावाद्व्याप्यवृत्तित्वे बाधकाभाव इति भावः । ननु संयोगिभेदे
नावच्छिन्नवृत्तिकः अग्रे मूलाभावात्तच्च २ भेदवत्तर इत्यनुमानात् संयोगिभेदस्याव्याप्यवृत्तित्वसिद्धावर्थवशात्संपन्न एव
संयोगेन समं तस्य विरोधः संयोगिभेदो न संयोगवद्वृत्ति संयोगिभेदत्वात् घटत्वाद्यभाववत् इति व्यतिरेकिणावात्तस्याव्या

ने सा

वातंत्र्ये अन्यथा दंडिहदंड इस्यस्य नेसतोपि दंडात्संतताभावप्रतीत्यापत्तेरतश्चैत्रोत दंडीत्यादौ दंडपदस्य प्रथमासाकां प्रथमांत
होत्वस्य वा भावान्तरे संतताभावबोधो न जायते दंडः चैत्रमैत्रयोर्दंड घटौ नेत्याहिपयासंलब्धस्थले चैत्रधर्मिक स्य १
दंडसंतताभावबोधे प्रथमांतत्वस्य व्यभिचारेपि । प्रथमाकांक्षत्वमस्त्येव दंडोत्तरप्रथमायाः सकलप्रकृत्य
र्थान्वयित्वादित्यादिकाप्ते नेति चैत्रो न दंडीत्यादौ दंडसंतताभावाप्रत्ययेनेत्यर्थः । विनेवेति । पत्राधिकरणा
भावयोराधाराधेयभावे संसर्गस्तत्रैव सप्तम्यपेक्षणाच्चैत्रो न दंडीत्यत्र च दंडाभाववतस्तादात्म्यस्यैव चैत्रे संसर्गा
त्वाद्बुद्धौ सप्तम्यपेक्षेति भावः । ननु चैत्रो न पचतीत्यादौ पाककर्तृत्वे रिव चैत्रो न दंडीत्यत्रापि दंडसंतताभावः स
प्तमीं विनापि प्रतीयतामत आह । एवं चेति चैत्रो न दंडीत्यादौ संसर्गाभावप्रतीतिमिपा सप्तम्यपेक्षणे चेत्यर्थः
। आक्षेपेति प्राचीनानां मतेन । न्यायमतेनाह । लक्षणापावेति । भेदे भासत इत्यथा चरिष्यतामसिद्धिरिति भावः । न
न्वेवं अनुभवसिद्धस्य दंडसंतताभावबोधस्यापलापस्स्यादत आह । वस्तुतस्त्वादि । स्यादिभेदेन विभक्तेर्द्वैविध्या
उदाहरणद्वयं । प्रातिपदिकार्थेसेति । अभावत्वप्रबोधने रसमनुभूयते । त्रिपुरारातरमिति । पत्राद्युपयोगिनि प्रतियो
गन्वये सप्तम्यपेक्षणात्तत्रैव न जा असंतताभावबोधने सप्तम्यपेक्षणात्तेन तु सर्वत्रैति नत्वाहवस्यमारणत्वादिति भावः । भेदस्य
व्याप्यवृत्तित्ववादिप्राचामते रक्तो नादशायां न श्याम इत्यादिव्यवहारमुपपादयति नजेत्यादिना ननुवैषष्ठीमपि भेदस्यैवप्रति
तद्वत्वतत्वबाधिते आह एव धर्म्य चेतितन्निष्ठशिष्टस्य कालावच्छेदेन तद्वृत्तिवर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वतद्वत् । प्रविशिष्टस्यैव धर्म्य
त्वेतभावात्को न श्याम इत्यत्र श्यामत्वविशिष्टावच्छेदेन श्याममहत्वाभावप्रतियोगिधर्मवान् रक्त इत्याकारकस्तत्र बोधः । ननु ए

८

प्रामाण्यानुरोधादपि भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वं वा ध्येयं रहस्याह। पुष्पते चेति पीठरूपाकानुपगमे रक्तघटस्वरूपाभावमत्वंव्या
प्यवृत्त्येवात उक्तं। इत्यादीति। श्यामपदस्य गुणोपि शक्तत्वात्तदसंताभाववोधने धर्म्म्युपसर्जनत्वानिवंधननिरा
कांक्षत्वासंभवात आह इत्यादीति लक्षितता। व्यवहाराः प्रमाणमिति विशेषः। तत्र घटो न रूपामरत्नादौ। विशे
षणसंसर्गरूपाभावत्वं इत्यंगीकृते लुपोगानीति तेन नञ्समासे संसर्गाभाववोधने तदर्थकपदे नैरसत्तमप्राप्तं त्रत्वादिति भावः।
तदैव घटपटिति नञ्सविकल्पितिनञ्लक स्थले संसर्गाभाववोधने काहेतिरत आह तथात्वे चेति प्रसंगादिति घटेपि घटा
संताभावस्य सत्वादिति भावः। ननु पत्र नञ्रहितयोः प्रतियोग्यनुयोगिनोः साकांक्षत्वं तत्रैव नञाऽभावबोध यो
तेप्रकृते च घटो घट इत्यस्य निराकांक्षतयानन्वयापि घटे घटस्य भेद इव संसर्गाभावोपि न वोध्यते कथं त्रीवादि
मानं घट इत्यादिकं तु भूतले न घट इत्यादिभिः समानं इत्यत आह। अपि चेति। विशिष्टवाचकेपि वैयाकरण
मते नञ् इदंपदं हावाकार्थमप्यार्थरूपाविशिष्टवोधके तदर्थः इंगीतादेर्वाकत्वेन वाचकत्वासंभवात धर्मीति। महत्
वर्थसंबंधिनि विशेषणात्तयोपस्थितस्पृष्टस्य सर्थः उपस्थिते समस्पहत्तिशब्दादित्यादिः तेन नीलो घटः पटश्चेत्यादौ घ
टविशेषणात्तयोपस्थितस्यापि नीलादेः पटे। न त्वयो नीलघटः पटश्चेत्यादौ लहत्तिशब्दादेव नीलस्यतथोपस्थ
तिश्चतः पटे तस्यानन्वयः विशेषणामात्रेतित पाव्येत्रो नदंगीसत्रमनुपः साधुतामात्रं फलं नतु शाब्दे तत्त्वं प्रवेश
इति भावः। दुर्वीरत्वादिति। पघापि भूतले न घट इत्यत्रेव चैत्रो न इंगीरत्या साधुवपि पूर्व्ववहिरणादौ संसर्गाभावबुद्धा
विषयपत्तिः के तु शक्यत एकत्वापितत्रो मार्थ्यस्य नञा असंताभाववोधने तत्त्वाश्रमः प्रथमान्तत्वे प्रथमासाकांक्षत्वं

यरतित्वहानी संशयानुमानादस्य प्रमत्वे सिद्धत्वात् शङ्काहानिरित्युक्तं ननु घटपटौ न स्त इत्यादितो द्वित्वाश्रयपद्धत्वविघटत्वादिरू
पेणोभयाभावस्य निर्णयान्नेदानीं भूतले घटो न वेत्यादिसंशये बाधकाभावः। शुद्धं घटत्वप्रकारिकाभावनिश्चयस्य
वत्तद्विरोधित्वादत आह। विषयेति। घटपटप्रत्येकाभावस्यानुगतत्वादिति भावः। विशेषणतावच्छेदकानुगमा
देव घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतपस्यानुगताकारत्वमिति अभिप्रायेणाशंकते। न चेति। द्वित्वाधिकरणेति तथा च घट
पटपर्याप्तद्वित्वाश्रयप्रतियोगिकाभावत्वेनैव घटादिप्रत्येकाभावस्यानुगमः ननु घटपटौ न स्त इति प्रतीतेः कु
त्रचित्तद्द्वित्वमेऽवच्छेदकत्वावगाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वान्नोक्तक्रमेण तन्निर्वाह इत्यत आह। द्वित्वसमानेति मा
त्रपदेन द्वित्वस्यावच्छेदकत्वमुदासद्वयमितसमघटपटेत्यादिः प्रांकां निरस्यति तादृशेति। तथा च यत्र किंचिद्घटपटोभय
शून्ये घटपटोभयवान्। तत्रापि घटपटौ न स्त इत्यादिप्रतीत्यापत्तिरिति भावः। ननु घटत्वपटत्वाभ्यामितरानिरूपितसमवाये
नैव घटपटौ न स्त इत्यत्र धर्म्मे सद्वित्वसमानाधिकरण्यं निवेऽपि एवं कुय कुम्रालौ न स्त इत्यादावपि यथायोगं त
द्धांत्व अतो द्वितापकल्पे नायं दोष इत्यत आह। द्वित्वसामानेति अत एवेति। यदनुपास्थितिरित्यापापादशप्रती
तिस्तादवगाहित्वस्य तादृशप्रतीतावसंभवादेवेत्यर्थः। पपरेति। स्वपर्याप्त्यधिकरणावच्छिन्ना संबंधेनेत्यर्थः तादृशा
द्वित्वेति। घटपटवृत्तिद्वित्वेत्यर्थः। द्वावित्यस्य घटपटावित्यादिः। द्वयोः प्रतियोगित्वाल्लेखे विप्रतिपत्तेरत आह। द्विसा
देरिति घटपटयोर्द्वित्ववत्त्वप्रत्ययहेतुत्वविशिष्टे च तथा द्वित्वे घटपटवृत्तित्वावगाहनेऽपि नीपंद्धितविषये शाब्दस्थ
ले संभवादस्माकं तु नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलत्वघटत्वाभ्यामिव घटपटौ न स्त इत्यादिशाब्दस्थले घटत्वपर

पकं।नत्वभिन्नः।ननुविशिष्टधीजनकत्वादिगर्भस्यसंबंधत्वस्यप्रवेशेप्यात्माश्रयापादिरेवेत्यत आह निरूपितेति।साध्य
वान्यपस्येतिसाध्यवत्त्वस्येवसाधनसंबंधोऽन्वेष्टव्यः सचाधिकरणत्वेनहेतुव्याप्तेस्तत्रप्रवेशइतिप्रागेवोक्तमितिभावः।मूले
कस्येतिकुत्वेत्यादितथाचकिंसाध्यकानुमितिजनकतावच्छेदिकाकाव्याप्तिरित्यर्थः।ननुतद्धेतुसाध्यकानुमितिंप्र
त्यपितद्धेतुसाध्यकानांनानाविधव्याप्तिज्ञानानांहेतुत्वात्तथमप्यननुगमएववरत्यत आह।दीधितावित्थंचेति।इत्थमपी
त्यर्थः।वक्ष्यतइतितद्धेतुसाध्यकव्यभिचारधीविरोधिवोविषयत्वेनतद्धेतुसाध्यकानुमितिंप्रतितद्धेतुसाध्यकनिस्मिन
व्यासीः अननुगमश्चतत्प्रत्येकचरतानत्वेनैवतद्धेतुसाध्यकानुमितिंप्रतिहेतुत्वंव्याप्तिग्रहोपायेचववक्ष्यतेइत्यर्थः।लक्षणाचप
स्यैवपर्याप्तसाध्यव्याप्तिसंभवादेतेइत्यनेनलक्षणादुपाभिधानमसंगतमतोव्याचष्टे।एतेइति।तथाचाव्यसंतान्योन्याभाव
गर्भत्वेनहृदपीरैक्यादेवह्निवचनोपपत्तिरितिभावः।धर्मिताः।सिद्धासिद्धिपराहततत्वादतिरिक्तवह्नित्वावच्छिन्नाभावस्या
सत्वेपिशं किंतुप्रप्रकाशत्वात्।अन्यथावितर्कपतितनन्विसादिनाननभवतीत्यस्याभिप्रायइत्यग्रेन्वयः।संवह्नित्वादित्यमाना
धिकरणपघटत्वपटत्वादिनवच्छिन्नाभावानामित्यर्थः।ह्यावितत्यसघंटपटावित्यादि।तथाचघटोनास्तीत्यादिप्रत
पातघटपटौनस्तइत्यादिप्रतपस्यवैलक्षण्यंविषयभेदंविनाऽनुपपद्यमानंवह्नित्वस्यावच्छेदकत्वंसाधयतीतिभावः
।ननुवह्नित्वविशिष्टाद्यधिकावगाहित्वेपिवैलक्षण्यस्यवचमत आह।शुद्धेति।तथाचभूतलेघटपटौनस्त इतिप्र
तीतेर्घटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावगोचरत्वेभूतलेघटोनवेतिसंशयोनस्यात्।बाधनिश्चयसत्वादित्यर्थः
इंद्रियेणवह्नित्वावच्छिन्नाभावस्यनिर्णोपदृश्यापांसन्निकृष्टत्वेनघटत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्यवश्यप्रतीतेरा

१२५

टितोभयस्य प्रतियोगित्वे सुतरां साध्यस्यापि तथात्वात् तदुभयमित्यादिमूलासंगतिरतो माष्टे तदुभयमिति। तथा च भावप्रत्य-
यो निर्दिष्टः। ननु तथाप्यप्रतियोगित्वाभावांशेऽपव्याप्तलक्षणप्राप्तिः अव्याप्त्यामेवेति अत आह अभावमात्रेति। तथैव
ति। अप्रतियोगिपदस्य प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मपरत्वादिति भावः केचित्तु प्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भेषु सम-
स्तलक्षणेषु प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरूपं स्वतन्त्रं वच्छेदकत्वमभिप्रेत्याहुः किन्तु मूले अथो ति। स्वरूपसंबंधविशे-
ष एवावच्छेदकत्वं निविष्टमित्याशयेनैवं परिष्कृतं अभ्युपगमे वेति तदुभयमित्यादौ तु सर्वत्र धर्मपरो निर्देश-
इत्याहुः। स्वपदस्य साध्यपरत्वे व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेराह स्वमिति। यथाश्रुतार्थत्यागे बीजमाह एतेनेति। प्रस्तुतविम-
र्शेन्वयः। तथा च यावत्त्वेनावच्छेदकविशेषणमिति भावः। तादृशावच्छेदकावच्छिन्नस्यापि यावत्त्वं न विशेषणमित्या-
ह। तादृशावच्छिन्नयावदिति। प्रतियोगिकस्येति। अत्राप्यप्रसिद्धिरित्यन्वयः। ननु तादृशयावत्प्रतियोगिकोयावद-
च्छिन्नत्वाद्यवच्छिन्नाभाव एव प्रसिद्ध इत्यत आह अतिप्रसंजकादिति तथा च यावत्त्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावमादाय पक्ष-
मवान्वा न्हेरित्यत्रातिव्याप्तिर्भिन्नयावत्त्वाद्यनवच्छिन्नाभाव एव लक्षणे निवेश्य इति तदि प्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमा-
दित्यादावसंभव इति भावः। ननु द्वितीयासंताभाव एव यावत्त्वे नाविवक्षितः। समासनिविष्टेनापि तेन स्तु सन्निवे-
विशाद्यावत्पदस्याभेदान्वयबोधकत्वसंभवादित्यत आह। तादृशावच्छिन्नेति। तथाऽप्रसिद्धिस्तथा च तन्न सर्वत्रा-
घमाःत्वाभावकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाषक्तिसाधनके द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। या-
वंगगनत्वादिसाद्यावेकव्यक्तिवृत्तिसाधनतादृशयावदभाववत्त्वस्य नवयेवप्रसिद्धमतः प्रापश इत्युक्तं। ननु

एम०

४१

त्वद्वित्वेस्वछिन्नप्रतियोगिताकस्यातिरिक्ताभावस्यबोधनान्नानुपपत्तिः अवछेदकत्वस्यात्रितएववपर्य्याप्तत्वादिति
भावः। अतएववैशिष्ट्यानुपस्थितावप्युक्तप्रतीतेरेवनन्वेकविशिष्टपरत्वमेवोभयत्वमिति वैशिष्ट्यानुपस्थितौ घटप
टोभयेतास्त्रीतरस्मिप्रतीतिवेति अतआह वितद्रूपोरिति। उक्तत्वात् उक्तप्रायत्वात्। तेनघटत्वपटत्वयोर्वद्वित्वेनाभाव
स्यप्रतीतेः सिद्धांतानिरुक्तावुक्तत्वेपिनहानिः कमस्यघटत्वाद्यवछिन्नाभावस्यैवप्रतियोगितावछेदकद्वित्वंरत्संतक
त्वमिनस्यति। गांतरति। तथात्वेपिद्वित्वादेः ङ्कमप्रत्येकाभावप्रतियोगितावछेदकत्वेपितादृशाभावेति। साधनवत्त्रि
ष्ठसंत्वान्योन्याभावेसर्थः। ननुतद्दोषभियाषंसाध्यतावछेदकातिरिक्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवछिन्नत्वेनप्रतियोगित्वं
विस्वतीतावत्ताप्यनुपगमेचेतियंथेनातिरिक्ताभावमंगीकृत्मासिद्धांतो। नोचितइत्यततस्तमपिव्यवस्थापयति। अंतरे
णाचेति। अभावांतरमितिघटद्वयत्वाद्यवछिन्नप्रतियोगिताकमित्यादिः एकैकेति तथाचनघटत्वावछिन्नावेनतदस्म
थासिद्धिः। घटद्वयेति। तन्नघटत्वावछिन्नाभावेनाभिनदस्मथासिद्धिरिति भावः। यघापियावंतौघटाः प्रत्येकंतन्नघ
टास्मघटत्वावछिन्नाभावेषेवङ्कमेषुघटद्वयत्वावछिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनेघटद्वयवतिघटोनस्त्वरत्सस्यन
प्रसंगः नवाएकघटवतितादृशाभावस्यापप्रसंगः। तथाप्यनंतेषभावेषुतादृशप्रतियोगिताकत्वकल्पनामपेक्ष्यतथावि
धप्रतियोगिताकत्वेनातिरिक्ताभावकल्पनैवलघीयसीसामान्याभावस्थलइवयुक्तेसौत्यादिति भावः। ननुसाध्यव

१२५

वयोस्तत्प्रतियोगिकासंताभावाभावत्वानभ्युपगमेप्येतद्धिकक्षणात्पक्षापक्षधर्मावच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्न
त्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नाभावे एव भावभिन्नो ग्राह्यः घटत्वस्य तात्पर्यं नच रूप
सामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वं रूप एव व्यभिचारात् तत्र तत एव रूपसामान्याभावसामान्याभा
वावच्छिन्नाभावस्वरूपानेकरूपप्रागभावानपादाय न दोषोपतादृशरूपप्रागभावसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावत्वा
वच्छेदेन प्राचां मते भावभिन्नत्वविरहाद्रूपसंज्ञापितथात्वादिति भावः ननु घटध्वंसत्ववान् ध्वंसत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः घ
टध्वंसत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि तद्रूपच्छिन्नाभावत्वावच्छेदेन भावभिन्नत्वविरहेण घटध्वं
सत्वसामान्याभावस्य लक्षणघटकत्वात् जन्याभावत्वलक्षणध्वंसत्वस्य जन्यतासमानाधिकरणाभावभिन्नस्वरू
पत्वात् भावप्रतियोगिकाभावमात्रस्यैवाधिकरणस्वरूपोपगमात भूतलादिनिष्ठस्य घटध्वंसत्वाभावस्य भूतलादि
भावेपर्यवसानात् घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य च तादृशापावदन्तर्गतस्य साध्यसामानाधिकरण्यादित्यत आह। घटध्वंस
इति भावाभाववृत्तिरिति तथा चाभावनिष्ठत्वमभावप्रतियोगिवृत्वं वानाधिकरणस्वरूपत्वे तेन प्रपितन्त्रे दभावसा
त्रनिष्ठत्वं स्वेनैव तादात्म्ये तस्य मात्रवृत्तसभावस्य विशिष्टवुद्ध्युपपत्तौ तत्तदभावभिन्नत्वाद्यभावस्यातिरिक्तस्य क
ल्पने मानाभावादिति भावः। स्नेहवत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तेजस्त्वाभावसत्वाभान्य
तरत्वावच्छिन्नभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकोपोनिरुक्तान्यतररूपोभावाभिन्नोऽभावस्तेजस्त्वाभावः सत्वाभा
वस्त्वतपोऽस्त्वनसाध्यसामानाधिकरण्यं सत्वाभावस्य जतन्वविरुद्धत्वादिसादिक्रमेण जले स्नेहवत्वाद्धि माम्भा

राम०

५२

तादृशयावदभावानां प्रत्येकाधिकरणावृत्तित्वं साध्ये वाच्यं अतो नोक्ताप्रसिद्धिरत आह। रूपादीति। तादृशेति। तन्न घटान्यत्वाभावकूटस्यापि निरुक्ताभाववत्तया तत्प्रत्येकसमानाधिकरणस्य कुत्रापि रूपे सत्वात्। नच तादृशयावदभावानां प्रत्येकासमानाधिकरणावृत्तित्वं साध्यतावच्छेदके वाच्यं अतो नोक्तदोषः। दंडिमान् दंडिसंयोगादित्यादावेवमप्यव्याप्तेरिति भावः। यद्यपि तादृशयावदभावानां प्रत्येकाधिकरणं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणं हेतौ तदवच्छिन्नस्य समानाधिकरणपविवक्षायां न कोपि विशेषः तथापि एतस्यैव फलितकल्पांतरेणाग्रे वक्ष्यमाणत्वान्नाशंकितमिति भावः। ननु यावंतः साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगिनो यत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगिनस्तस्यैव सम्यक्त्वे अवच्छेदकदूषणोपादानमर्थ्यं अपःपिंडभेदस्यैव साधनाव्यापकस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविरहात् धूमवान्वन्हेरित्यादिसोपाधावतिव्याप्तस्तभावात्तत आह। सर्वत्रेति। धर्मांतरेति साध्यशून्यवृत्ति घटत्वादिविशिष्टत्वेनेत्यर्थः। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे शुद्धापःपिंडभेदस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावत्त्वं वात्राह। आदिनेति। तेन द्वित्वाद्यवच्छिन्नतदभावसंग्रहः। तत्र साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायावत्त्वः साध्यवन्निष्ठावैभावप्रतियोगिता स्वरूपा इत्युक्तौ नैष दोषः तथापःपिंडभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावत्कैर्धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानात्मकत्वादतिव्याप्तेः संभवादित्यभिप्रेयं। मतांतरमाह। साधनसमानेत्यादिना। अभावाद्धर्मावच्छिन्नेति तथा च तत्तादृशप्रतियोगिताकास्ते ताभावाः समानाधिकरणा यस्येति बहुव्रीहिः। नाव्याप्तिरिति नच रूसामान्याभावाभावभाववत्त्वस्वरूपत्वरूपध्वंसप्रागभावयोर्भिन्नारपि प्राचीनमते तत्रान्योन्याभावभिन्नयोरपि निखिलपोतेतलान्वसामानाधिकरणप्रभावद्वेवमप्युक्तव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यं नाममते ध्वंसप्रागभा

१२५

रहेणालक्षणाघटकत्वात् जन्यत्वे सति भावभिन्नत्वपर्य्यवसन्नस्य ध्वंसत्वस्याभावत्ववत्वविरहात् घटत्वंताभावा
देस्तादृशस्य च साध्यसमानाधिकरणत्वात् तत्र आह घटध्वंसे यदि भावभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वमेव ध्वंसत्वं अखंडधर्मां
तरमेव वा तत् तथा च घटध्वंसत्वाभावस्यैव मात्रप्रतियोगिकत्वात्तेनैवानतोतिव्याप्तिनिवारणासंभवतीत्याशये
नाह घटध्वंसत्वादेरिति आदिना घटप्रागभावः प्रागभावत्वादिस्तादृशो घटप्रागभावत्वादेः परिग्रहः जन्यत्वे सति
भावभिन्नत्वं ध्वंसत्वमित्युक्तावपि न क्षतिः अभावांतरमादायैवातिव्याप्तेर्निरासंभवादित्याशयेनाह तत्प्रकारके
तिभावावहत्तिरित्यनेनानुगतप्रतीतिप्रमाणकत्वं तादृशाभावस्याविष्कृतं अतिरिक्तो भावः भावमात्रप्रतियो
करस्यार्थः। इति प्राहुः॥ ननु यावंतः स्वस्वव्यभिचारिणास्तद्व्यभिचारिसाध्यकेतरार्थैव वन्हिमान्कमादित्यादौ सर्वे
त्रासंभवः साधनव्यभिचारिणां प्रमेयत्वद्रव्यत्वादेर्व्यभिचारस्य साध्येऽविरहात् तत्र आह। स्वभिन्नेतितपदस्य साध
नपरत्वे सोपाधावतिप्रसंगादाह साध्यत्वेति साध्यव्यापकप्रतियोगिकस्य तन्नद्विपक्षाभ्यामत्याद्यभावकूटस्याधि
करणाप्रसिध्या वन्हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेराह। लक्ष्मसमभीकस्येति। तथा च यावति यद्व्यापकस्याभावे य
स्यासामानाधिकरण्यं तस्य तत्समव्याप्तिरिति भावः विशेषणामभेदान्वयसाकांक्षा। तेन पदस्य विशेषणा
भावेऽपि न क्षतिर्वस्तुमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वे न तद्प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धिर्व्यापकत्वातिरिक्तं
यावत्त्वं चऽर्वं च भिसतो निष्कर्षमाह तथा चेति एतस्यार्थः प्रागेव प्रपंचितः ननु एकव्यक्तिहेतन्नयो यावंतः साध्य
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभावास्तेषामसामानाधिकरण्यमेवार्थः कुतो न कृतः तद्विपक्षाभ्यामत्वाद्यभाव

एम०

४२

द्विमाद्यभावमात्रिरिश्वरसेनचर्द्दंतीमुक्तं स्यात्प्रद्यापिकास्तु भावभिन्नत्वस्य वास्तवात्यंताभावोग्रास्वच्छस्तत्वर्थः तेन रू
पस्याऽभावात्यंताभावत्वावच्छिन्नाभावानां रूपप्रागभावध्वंसात्मकानां भावभिन्नानां ज्ञत्वसामानाधिकरण्याभावे
पि जले स्नेहवत्वादित्यात्र नाव्याप्तिता इत्यस्य ननु घटध्वंसो ध्वंसत्वादित्यात्रातिव्याप्तिरिभावप्रतियोगिकाभावभा
त्रस्याधिकरणस्वरूपतया घटात्यंताभावादिवृत्तेर्घटध्वंसत्वात्यंताभावस्य घटात्यंताभावादिस्वरूपस्य घटध्वंस
त्वसामानाधिकरण्यात् पटध्वंसादिनिष्ठस्य च घटध्वंसत्वाभावस्य पटध्वंसात्मकस्य वास्तवात्यंताभावत्वविरहे
णालक्षणघटकत्वात् इह घटध्वंसत्वादौ तादृशं तन्नैवं अभावप्रतियोगिकाभावानां अधिकरणस्वरूपतामाभ्युं
का घटध्वंसेत्यादेरवधारणोद्यमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटध्वंसत्वावच्छिन्नाभावस्य द्रव्यत्वाभावनिष्ठ
स्यापि तत्त्वपुरस्काराद्द्रव्यत्वाद्यभावात्मकस्य वह्निसामानाधिकरण्याभावात् वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरेव सं
भवे घटध्वंसत्वादित्यादावतिव्याप्तिपर्यंतानुसरणस्य संदर्भविरोधापत्तेः नन्वास्तु भावभिन्नत्वस्य च भावेन भि
न्नः प्रतियोगिविधया सीभिन्नो भावमात्रप्रतियोगिकरतिपावृत्तेर्न स्नेहवत्त्वसमानाधिकरणस्य हि माष्टत्रिस्य
रूपस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं यद्धि भावेतरभावत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभाववह्निमात्त्वस्य तद्गत
स्य जलत्वाभावस्य साध्याभावसामानाधिककरणे पि जले स्नेहवत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः हि माद्रत्वस्याभावत्वस्य भाव
द्वाभावेपि सत्त्वात्तदवच्छिन्नाभावभावमात्रप्रतियोगिकत्वाभावात् नन्वेवं घटध्वंसो ध्वंसत्वाभादित्यादाव
तिव्याप्तिर्व्यभिचाररतिरूपकाधिकरणपटध्वंसात्मत्वाभावदेर्घटध्वंसत्वाभावादेर्वाभावप्रतियोगिकत्ववि

च्छेदकायावतोधर्माःपक्षधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकास्तद्धर्मवत्त्वमेवानौपाधिकत्वंप्रागेवपूर्वेत्तेविवक्षितमि
तिध्येपंलक्षणयोःपौनरुक्त्यमपाकर्तुंवितर्कयति।अवच्छिन्नमित्यादिनाननुव्याप्यवच्छेदकस्यधूमत्वादेःसा
मानाधिकरण्यावच्छेदकधर्मरूपव्याप्तित्वानुपपत्तिःविभिन्नयोरेवावच्छेद्यावच्छेदकभावादतआहस्वस्यैवे
ति।इदंउत्वादेरिति।तथाचोक्तनियमोव्यभिचारीतिभावःमनुरतोपिबाधकाकरकारणात्वमतिरिक्तःपदार्थइ
तिइदंउत्वादेस्तदवच्छेदकत्वस्यघटमेवेत्यतआहानुपहितेतिसमर्थनीयंइतिधूमत्वादेर्व्याप्यवच्छेदकत्वमितिह
वैणावपः।तथाचधूमत्वंव्याप्यवच्छेदकंसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वोपपहितंचैतत्तदवच्छेदकमतःकेव
लविशिष्टभेदोपगमान्नानंगतिरितिभावः।तत्रुतयौमसेसनेनअवच्छेदकपर्यामर्षेद्वितीयलक्षणाभेदप्रसंगादस्म
तोव्याचष्टेसाध्यसंबंधितेतिएवंचमूलेपस्याःसंबंधितायाःअवच्छेदकरूपवत्त्वंपचरस्त्येवमन्वयोबोध्यःजनकत्वा
दिरूपायाःसंबंधितायाव्याप्तित्वविरहादितआहसामानेतिजनकत्वादिरूपाणांहिसदादिनाजन्यत्वादेःपरिग्रहः।विशि
ष्टेतिविशिष्टसत्त्वाद्यवच्छिन्नेपद्गुणादिसामानाधिकरण्यंतद्वतःसत्त्वादेर्विसर्थः।गुणाद्यनुमितिसापत्तिरितिस
त्तापागुणाव्यभिचारित्वज्ञानेपीत्यादिकर्मादाविसनुषज्जनेनगुणाव्याप्तिमतःसत्त्वस्यकर्मणोपिपक्षधर्मतानपापा
दिभातिभावः।ननुव्याप्यवच्छिन्नस्यहेतोःपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिहेतुरतःसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टसत्त
त्त्वादेःकर्मणिपरामर्षेप्यभिचारधीदशायामप्यनुमितिरिष्यतएवेत्यतआहसाध्यसमानेतिप्रागितियावत्पक्षेसाध्य
निर्णयध्रौव्येविनानुमितसाध्यकविद्दष्ट्यनुमितिर्नस्यादितिभावःननुधूमत्वादितत्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकर

ाम०

कूटस्यैकस्मिन्वह्निमत्त्वाभावाद्देव तेषां अधिकरणाप्रसिद्धावपि वह्निमान्धूमादित्यादौ तादृशाव्याप्त्या ऽसंभवादत आ
हा। केवलान्वयिनि चेति। तथाविधः। साध्यव्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकः। तथा
च तदधिकरणाप्रसिध्या प्रमेयं वाच्यत्वादित्यादौ तादृशाव्याप्तिप्रसिध्यापि च तादृशार्थस्यासङ्गतेरिति भावः। अत्र वह्निमान्धू
मादित्यादावव्याप्तिर्वह्निव्यापकस्य हृदत्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावस्याभावो द्रव्यत्वादिस्तत्र धूमादिसामानाधि
करणस्यैव सत्वादभावविरहात्मकत्वेन तत्प्रतियोगित्वासिध्यानुपपत्तेर्द्रव्यत्वस्यैव विशिष्टद्रव्यत्वाभावाभाव
त्वादन्यथा गगनस्यापि स्वाभावाभावत्वेनाभावात्केवलान्वयिन्यव्याप्त्यापत्तेरित्यस्वरसः संप्रदायपरस्तेनेन सूचितः
। अत एवैतद्दोषं निरस्यतां मतमुपन्यस्यति। केचित्त्विति। तादृशेति। साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावत्वेन यदधिकरणतायां व्यापकं तत्त्वमित्यर्थः। सामान्याभावत्वाभावेऽपि यावत्त्वोपादानात्
तेन तादृशाभावानां यावत्त्वावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वेऽपि न धूमवान्वह्नेरित्यादावतिप्रसंगः। न चेति वाच्य
मित्यत्वपः। तादृशेति। साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। अन्यथेति। साध्यव्यापकानां याव
त्त्वेनाप्रवेशाद्धेतुपर्याप्त्यसंभवात् इति भावः। एकाधिकरणस्येति। तेषां प्रत्येकव्यापकत्वस्य प्रवेशे तु तादृशतत्तद्वह्निम
त्त्वस्य धूमाधिकरणताव्यापकत्वादव्याप्तिरसंभवो वेति भावः। रूपीत्यत्रेण किंचिद्विशिष्टत्वादिना तथा च तादृशाप्र
तियोग्यप्रसिद्ध्यैवावच्छेदकांशो निवेशित इति भावः। अत्र गगनस्य स्वाभावविरहत्वे मानाभावः। स्वरूपसंबन्धः। वि
शेषस्यैव प्रतियोगित्वादतः केवलान्वयिन्यव्याप्तिरित्यस्वरसः। केचिदित्यनेन सूचितः। स्वमते तु साध्यव्यापकता

५१४१-१६

णपं व्याप्तिस्तद्धर्म्मप्रकारिकापक्षधर्मतानिश्चयोऽनुमितौ हेतुर्वाच्यः। तथा च कर्मणि तादृशविशिष्टसत्त्वत्वरूपेणाप
क्षधर्मताऽनिर्णयात्। नोक्तानुमितिः संभवतीत्यत आह। अयमित्यादि। अयं पक्षवृत्तिः विशिष्येति। तथा च धूमसम
ति प्रकारेण पक्षधर्मतासन्देहे हेत्वंशपाठोक्तप्रकारासंभवादिदानीं मुख्यथमविद्धितीयकल्पमनुसरणमिति भावः। नुमि
सामान्यतः साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वप्रकारेण। इदं च स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वमिमारूपेण प्रकारान्तरेणा
वच्छेदकत्वोक्तौ तद्धर्मनिवेशस्यावश्यकत्वादिति दिक्। आद्ये दूषणमाह। प्रमेयत्वादाविति तथा च वह्निमान्
प्रमेयादित्यादौ व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः। द्रव्यत्वे वन्तसैन्धूमत्वादाविति च द्रव्ये सत्त्वाद्धेतुत्वानुपपत्तेः तथा च वह्नि
मान् धूमादित्यत्र व्याप्तिलक्षणाव्याप्तिरिति भावः। कर्मादिवृत्तित्वेति कर्मादिसमवेतत्वाद्यवच्छेदेनेत्यर्थः। कर्मावच्छेदेनेत्युक्तौ क
र्मणि सत्तायां न गुणसामानाधिकरण्यमिति वदितुं न सत्तासेन गुणरूपसामानाधिकरण्यमित्यपि प्रतीतिः स्यात्तु कर्मण एव सतो
कालत्वाद् तो वृत्तिविशेषत्वेऽपाद्धूनातेन कालिकसंबंधेन पक्षकर्मवृत्तित्वे इतद्वच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्यसंभवात्तो
क्तप्रतीत्यापत्तिरिति भावः। न तत्र सत्तात्वात् गुणसंबंधिताभाववद्वृत्ति विशिष्टेत्यतः कर्माद्यवच्छेदेन गुणसमानाधि
करणाभाववत्त्वात्सत्तायां वर्तमानत्वात्तथावच्छेदकं न स्यात्तथा च गुणवान् विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिरिति भावः। ननु स
मानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात् कुर्वत सार्वभौममते विशिष्टस्यापि तत्त्वान्नैष दोष इत्यत आह प्रागिति तथा च स्यात् पर्वते धू
मेन वह्निसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेर्धूमेऽपि वह्निसामानाधिकरण्याभावात्तद्धूमत्वमवच्छेदकं न स्यादित्यर्थः। न च हेतुता
घटकसंबंधेन पक्षवृत्तित्वाधिकरणतदवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यानिवेशात्त्वान्नैष दोष न तथा सति गोत्ववानश्व

५५

मे.
१२८

त्वादित्यादौ महाकालनिरूपितविशेषणतातपाहेतुतायामव्याप्यापत्तेः हेतुमन्महाकालावच्छेदेन तत्तादृशसंबंधेन वृत्त्यभावस्य
अप्रसिद्धेरिति भावः अतिरिक्तेत्यस्य साध्यसमानाधिकरणेत्यादि ननु धूमसमानाधिकरणस्य घटत्वादेर्वह्नित्वविशिष्टाधिक
रणीभूतवृत्तित्वात्तधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरत आहः साध्यसमानेति स्वपदं साधनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिपरं व
ह्नित्वविशिष्टाधिकरणीभूतपर्वतवृत्तित्वे साधूमासमानाधिकरणवृत्तित्वादिति व्याप्तिरतः एरमाम्पेतित तथा च वह्निम
द्ध्येयोगोलकवृत्तित्वस्यैव धूमासमानाधिकरणवृत्तित्वान्नातिप्रसंग इति भावः वृत्तिद्वपानंतर्भावेन पूर्वीये रूपालघुतरम
हत्त्वविशिष्टेति गुणावत्सत्त्वादित्येवं प्रागुक्तमतिव्याप्तिमुद्धरति सत्तात्वेत्यादिनातथोच गुणावच्छिन्नसत्ताहितत्वादित्यत्रोक्ताम
व्याप्तिरिनिरस्यति कर्मान्यत्वेति पक्षाप्रतसत्त्वावच्छेदकत्वस्यैव रूपांचीनं तामथाह एवं चेति उपपत्तिरिति अन्यथा वाच्य
त्वसमानाधिकरणाभाववत्तिगगनादौ प्रमेयत्वादेः सत्त्वाद्व्यापकप्रमेयादित्यादावव्याप्तिरवस्यादिति भावः मिश्रमतेन निरसित्व
गुणान्यस्येति पलितमिति ननु प्रमेयत्वे पदित्तत्र न व्याप्तिस्तदोदाहरणादौ तत्तद्ध्येणाहेतोरूपन्यासो नुचित तत्तस्य व्यापयस्थितिमात्रप
नेकत्वादेन आहतदयहेत्विति तथा च व्याप्यत्तरवादिनामिवप्रमेयत्वविच्छिन्नविशेष्यक व्याप्तिग्रहार्थमेव हेतोः प्रमेयत्वोने
दाहरणादावुपन्यासइति भावः यदि व्याप्तिविरहि वृत्तित्वं रूपे योग्य उदाहरणादित्तो व्याप्तिग्रहः प्रमाणियकत्तदापोद्धव्यायन सवह्नि
मानित्यपूदाहरणस्यातद्व्यवत्वस्यापि वह्निव्याप्तिविरहिवृत्तित्वाविशेषादत्यभिप्रेत्याह व्याप्तिविरहीत्यादित्वमते प्रमेयत्व
स्यापितव्याप्तिविरहिवृत्तित्वमतो गत्यभावानन्तु तर्कव्याप्तिग्रहेत्यस्योदाहरणादित्यादेः अत्रोदाहरणस्य व्याप्तिविरहिवृत्तित्व
यतो व्याप्तिग्राहकत्वोपनेतो व्यभिचारि वृत्ति स्वरूपापयस्य ग्राहकत्वान्न यमार्देवपापोद्भव्यचानेस वह्निमानित्यादिवाक्य

राम०

स्येसाहराणात्वासंभवादितिचिंत्यं यत्तु॰ ध्वंसेयत्वप्रकारेणागगनादौनिरुक्तव्याप्यभावनिरूपद्दशायांतादृप्येणसाध्यमादौव्याप्तिग्रहोनस्यात्
समानत्वेपरणविशेषविनिरूपस्येवविशिष्टधीविरोधित्वात् हन्वेधावह्निर्नधूमव्याप्यइतिनिर्णयेपिवह्निर्धूमव्याप्यइतिज्ञानापत्तेरित्यमाङ्गः
तन्मेदृक्ष्मेपत्वावच्छेदेवबाधनिरूपस्यविरोधितपात्तत्सामानाधिकरण्येपिनबाधेपितादृप्येणाव्याप्तिग्रहसंभवात् अन्यथाव्याप्यान्यस्म
येनित्यमितिधीदशायांधूमेयंजन्यमितिग्रहस्यानुपपत्तेरितिदिक् साध्यतेतिनातः समवायेपिनचाक्तेः साध्यत्वेसंयोगेनधूमादिहेतावतिव्याप्तिः
ऽमपचैवहेतुतावच्छेदकंसंबंधेनावर्तमानत्वोक्ताविदमतद्रूपभिन्नगुणत्वादिसत्त्वादावतिव्याप्तिः येनयेनेति यथाश्रुतेसद्धेतावसत्त्वा
द्दित्वावतिव्याप्तेरितिभावः हेतुतेति॰ नयोगेनवह्निमतिसमवायेनावर्तमानस्यधूमावयवत्वादेः समवायेनधूमवति अवयवेवर्त
र्तमानत्वेपिवह्निमान्धूमादित्यादौमाव्याप्तिरितिभावइदमापाततः वस्तुतोलाघवादावश्यकत्वाच्चसाध्यसाधनयोरधिकरणावि
शेषणताविशेषेणतावर्तमानत्वंप्रागुक्तमिहाप्यनुसंधेयं वारणीयत्वेत्विति वस्तुतः स्वमतेनेनीलधूमत्वमपिव्याप्तिरेवतादृश्याहे
तुप्रयोगेलघ्वधिकेनैवानिग्रहस्थानेनपुरुषोनिगृह्यतइतिभावः स्वेति स्वसमानाधिकरणांपत्तादृशसाध्यसंबंधितावच्छेदकीभूत
धर्मांतरंतद्घटितत्वेनेत्यर्थः तथाचनीलधूमत्वस्यतादृशधूमत्वघटितत्वादेवव्युदासः इत्थंगुणान्यत्वेसतिसत्त्वादित्या
दौविशिष्टसत्तात्वस्यस्वसमानाधिकरणांपद्गुणान्यत्वधर्मांतरंतद्घटितत्वादव्याप्तिस्तत्तादृशेतितथाचगुणान्यावसत्त्व
साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वात्तत्घटितत्वेपिदोषः नचमहाकालनिरूपितविशेषणतयादिक्कृतविशेषणतयावागुणान्यत्व
स्यापिद्रव्यत्वसंबंधितावच्छेदकत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यप्रकृतहेतुतावच्छेदकसंबंधेनयत्साध्यसंबंधित्वंतदवच्छेदकधर्मांतरघ
टितत्वस्यैवप्रवेश्यत्वात् धूमत्वात् धूमत्वादौपिहितेनैवसाध्यसंबंधितावच्छेदकधर्मेणाघटितत्वादवच्छेदकत्वंनस्यादित्यं

२

ग
१२८

नरूपेद्दे न चैवं नीलधूमत्वं धूमत्वविशिष्टधूमत्वं चावच्छेदकं स्याद्धूमत्वस्य विशिष्टधूमत्वाभिन्नतया धर्मान्तराघटितत्वादिति भावः ध्वंस्वान
वह्नित्वप्रकारतावच्छेदकत्वस्य धर्मान्तरापेक्षेन विवक्षितत्वादिति भावः । धूमप्रागभाववत्त्वेति ननु धूमत्वस्य साध्यसंबंधितावच्छेदक
त्वेऽपि हेतुतावच्छेदकत्वरूपसंबंधेन पक्षसाध्यसंबंधित्वं तेन वच्छेदकत्वेन धूमप्रागभावत्वस्य तद्घटितत्वेऽपि न क्षतिरत आह अत्रेति । त
न्न धूमविशिष्टधूमत्वादेः परिग्रहः । अत्र धर्मस्य तत्समानाधिकरणपदेन तु तावच्छेदकताघटकसंबंधेन पक्षत्वाधिकरणेन तत्साध्यसं
बंधितावच्छेदकताघटकसंबंधेन वर्त्तमानत्वरूपग्राह्यं तेन पर्याकर्षेचित्तसंबंधेन धूमत्वधूमप्रागभाववत्त्वापेक्षार्थः । सामानाधिक
रण्येऽपि न क्षतिः हेतुतावच्छेदकताघटकसंबंधेन स्वाधिकरणेन नैवसंबंधेन वर्त्तमानत्वेऽनन्याप्यत्वात् धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्य
त्वादेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वापत्तेः ननु तद्घटितत्वेन तद्विषयकप्रतीत्याविषयत्वेन तद्व्याप्यत्वे च तद्घटितत्वाभिप्रायभावरूपप्रवेशो मा
वा इह तद्घटितत्वं चेति । भिन्नस्य मतान्तरमुपन्यस्यति स्वरूपेत्यादिना । अन एवेति अतिप्रसक्तत्वाद्विशेषपि स्वरूपसंबंधेन धूमत्वावच्छे
दकत्वधीसंभवेन तत्पर्यवसितेऽप्रतिपत्त्यस्यामिवक्तुं पावकतारादिति भावः । अन्यथेति पदघन तिरिक्त ह्वित्वमवावच्छेदकत्वपदार्थ
ते त्वदेत्यर्थः । अप्रसक्तेरैक्यत्वाद्वह्नित्वेऽप्यनतिप्रसक्तत्वस्यानतिप्रसक्तत्वज्ञानस्यापेक्षत्वेनानाहार्यज्ञानासंभवेन तन्नि
कारणयोगात् आहार्यस्य तस्य निराकरणायोगाहनुचितत्वादित्यर्थः । गुणवत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्वेः साध्यसंबंधितवच्छेदक
त्वमपाकर्त्तुं भूमिकामाह विरुद्धयोरित्यादि एकस्य एकरूपावच्छिन्नस्यान्न धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निवाल्लीनानात्वेऽपि वह्नित्वस्य ना
धूमसंबंधितानवच्छेदकत्वसंपत्तिः नन्वेकत्र मात्रावच्छेदकेऽपेक्षामेव ज्ञापकमपि हेतूत्तरूपत्वात् अत एवेति विरोधादिति एकस्या राम०
वच्छेदकत्वकल्पने विनिगमकप्रमाणाभावाद्भिकावादिति भावः विरुद्धयोरित्युक्तेः फलमाह अव्याप्यवृत्तेरिति तत्र

रु

भावस्य संयोगाद्यभावस्य चावि[illegible]द्धत्वात् हेतुहेत्वादोर्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वविरोध इत्यग्रिमाभ्यामन्वयः । अत्रैवं सति संयो
गि सत्त्वादित्यादावपि वह्निहेत्वोः संयोगतदभावयोः सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे सत्तात्वस्य दुर्वारमिति चिन्त्यमेतन्नु लीलावती कृन्मनेसं
योगस्य व्याप्यवृत्तित्वात्तदभावेन हेतुतादात्वतः स्यनोनतरविरुद्धयोरित्यस्य फलमाह संयोगेन चेति तदभावस्य वह्न्यभावस्य रकेन संबधे
त्वस्य फलमाह वह्निमतीति ननु कृत्स्नव्याप्तेरनुभूयमुपपुक्तत्वे साध्यवदन्यवृत्तित्वादिलक्षणाव्यभिचारस्य तज्ज्ञानाविषयित्वाद्धेत्वाभासत्वे
न स्यादत आह व्यभिचारेतिग्रहायोगात्त ग्रहानुत्पन्नेपुत्तथा चानुभववलोद्भवविषयकमपि ज्ञानं न पतितं यथकमिति भावः । समानविषयक
मेव विरोधीति न व्यानानामतमनुसत्याह अन्यत्वेति साक्षात्तदग्राह्यत्वाभावनिर्णयविषया न त्वेवं व्याप्तिग्रहप्रतिबंधापकथकानां व्यभिचारांत
त स्यापन्यासो न स्यादत आह व्यभिचारां[illegible]तिपरंपरयेति तथा च पक्षकृतव्याप्यभावावच्छेदकधर्मविधेयोपाधेरिव व्यभिचारांतरस्याप्यु
पन्यासः कथायामिति भावः । स्वसमानाधिकरणधर्मत्वादिविशेषणोपक्षेपणपूर्वकल्पादृष्टा घटमाविष्करोतीति नीलधूमत्वेतिगौरवा
दितिलघुतमेमवहितसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य तत्रैवावस्थितिस्वाभाव्यादिति भावः । ननु गुरोरप्यवच्छेदकत्वे वृत्ति इत्यत आह कंबुग्रीवादि
मतत्त्वस्यापि कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छेदेनापि व्याप्तिर्न स्यादवधृतत्वस्य वलघोभत्त्याला त्वसंभवादत्तत्त्वनेष्टापत्तिमाह एवं चेति । ननु गुरुधर्मस्या
नवच्छेदकत्वे तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहो भ्रमः स्यादेवं गुरुणा व्यभिचारिसाधारणेनापि पक्षधर्मेणाकथापाहेतोरुपन्यासः स्याद्घटपटावच्छे न
दकत्वे स्याविशिष्टत्वादित्यत आह तेन चेति कंबुग्रीवादिमत्त्वादिना चेत्यर्थः । तदवच्छिन्नविशेष्यकस्य व्याप्तिग्रहो न नु तस्य साध्यसं
बंधितावच्छेदकत्वाद्यग्राहीत्युक्तानभ्रमत्वानुयोगः संभवतीत्यत आह कथायामित्युक्तोऽपि कांततेर्ति व्यापकसामानाधिकरण्यादिव्याप्ति
चादिनामपि त्वद्रूपत्वं वधातीति कस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वस्य इदं वत्त्वादादिति भावः । समाप्तमिति यदि च व्याप्तिनिवेशेऽपि घटितेन व्याप्तिनि

गे
१३०

न

यत्तु रूपेणैव हेतूपन्यासः सोत्रापि करूपत्वमुच्यते तदासमापितद्रूपमिति भावः ननु शरीरगौरवस्येवाश्रुपगौरवस्यापि कल्पनापरिपंथित्वात्त
द्रव्यत्वादेः साध्ये रूपत्वसत्त्वादीनामुक्तानामप्यवच्छेदकत्वे[illegible]स्यो लाघवेन गुणत्वस्यैकस्यैव तथात्वादित्यतस्तत्रेष्टापत्तिमाह एवमि
ति ननु रूपत्वादिकमिव गुणत्वमपि न सर्वसंबंधिसाधारणमत आह इच्छादीत्यादि इच्छादिपदेन गुणकर्मघटत्वपटत्वादीनामुपग्र
हः द्रव्यसमवेतत्वस्य साध्यत्वात्तदभावसहचरितसत्तावृत्तित्वे न पसत्तात्वस्यैव साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वायोगादाह गुणसमवेतत्वे सती
ति न च रूपरसादीनां प्रत्येकासमवेतत्वे सती तुत्त्वापि सत्तावानगतासंभवाद्विनिगमकाभावात्तेषामनेकानामवच्छेदकत्वप्रसक्तौ त
दपेक्षया लघुशरीराणां रूपत्वरसत्वादीनामेव च लघूनां तेषां तत्त्वौचित्यमिति वाच्यं गुरुशरीराणामपि रूपरसादिप्रत्येकासमवेतत्वस
त्ति द्रव्यसमवेतत्वानां सर्वेषामेव घटरूपादिद्रव्यघटत्वपटत्वादिजातिविशेषपदार्थसाधारण्यानुरोधाद्विनिगमनाविरहेणावच्छे
दकत्वस्य प्रामाणिकत्वात् रूपत्वरसत्वगुणत्वादीनामवघनाममपि द्रव्यान्यत्वादिसाधारण्यविरहेणावच्छेदकत्वाकल्प
नादिति भावः न तत्त्वमावच्छेदकत्वे चात्र द्रव्यत्वे साध्ये रूपरसादिप्रत्येकासमवेतत्वे गुणसमवेतत्वे वा सति द्रव्यासमवेतत्वं न सा
ध्यसंबंधितावच्छेदकं किंतु द्रव्यान्यसमवेतत्वमात्रं लाघवात् तावतैव घटादिद्रव्यगुणकर्मघटत्वादिजातिविशेषपदार्थानामु
पग्रहसंभवात् गुणत्वान्नसत्त्वादिष्यादिति तु चिंत्यमतमिदं हघपतिविहृइत्यादिना कथं विरोध इति तथा च सत्तात्वावच्छेदेन गुणतदभा
वयोः सामानाधिकरण्यसंभवात् गुणवान् सत्त्वादित्यादिव्याप्तिरिति भावः नन्वेकावच्छेदेन विरुद्धभावाभावयोः सामानाधिकरण्याव
तीत्वे च विरोधः कस्यतदृत्यत आह कथंचेति साध्यसंबंधितानवच्छेदकप्रकारेणापि हेतुप्रयोगेऽव्यभिचारित्वपि प्रयोगापत्तेरिभा ११५०
वः ननु तत्त्वकारेणाहेतुप्रयोगे तद्धर्मसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वे नवेत्वंचिंत्वप्रकृतव्याप्तिनिपतधर्मानाघटितत्वे सति प्रकृतव्या

ष्विनिपतत्वं तच्च तद्रूपत्वान्हेरण्यत्वात् नत्वप्रमेयत्वादेरतोनातिप्रसंग इत्यत आह तथापरामर्शोद्वेति स्वरूपसंबंधावच्छेदकत्वाच्चगाहि
परामर्श इत्यर्थः कथमित्यनुपपत्तेः अनुमितिरिति प्रसंग इत्यत आह तथापरामर्शोद्वेति स्वरूपसंबंधावच्छेदकत्वाचगाहिपराम
र्श इत्यर्थः कथमित्यनुपपत्ते अनुमितिरितियद्धि धूमत्वादौ स्वरूपसंबंधात्मकमवच्छेदकत्वं नाभवत्तस्यानुपपत्तेरौचापि
रामर्शसंभवात्ततो नुमितिसंभवात् तवत्कतत्तत्त्वे वमानाभावो नहि धूमो वन्हिसमानाधिकरण इत्यादि प्रतीतिर्धूमो महत्त्व
वामित्यादिवीधव्याप्तेत्ते धूमत्वे सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमप्यग्नाहृत इति कस्याप्यनुभवसिद्धमिति भावः पञ्चमीविशिष्ट
हेत्वधिकरणत्वं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं ननु हेतुमत्त्वस्य साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वे धूमत्वादेर्हेतुतावच्छेदकस्यत
थात्वप्रदर्शनमसंगतमतो विरुद्धमतमाह यथेति धूमएव मात्रो धर्मो यस्येति व्युत्पत्त्या धूममात्रपदाद्धूमवतो लाभसंभवात्तत
त्परित्यज्यैव वन्हेरित्वितिपाठं व्याचष्टे वन्हिमतत्त्वाह यथेति धूममात्रवत्त्वादिति इत्यादी इत्यादिपदात् नेवन्हित्वमित्यादेः दावपि
न वन्हिमत्वमित्याद्यर्थः विरुद्धेति साध्यविरुद्धदिगवच्छिन्नवृत्तिकस्य साध्यविरुद्धसालावच्छिन्नवृत्तिकसाधनस्याधिकर
तायां स्वरूपसंबंधरूपस्य साध्याधिकरणतावच्छेदकत्वस्याभावान्नस्वावच्छेदकदिगाद्यवच्छिन्नवृत्तिकस्य तदनवच्छेदकत्वानि
मात्रेयाचमरगोलमुद्ययागिरिमद्देशाचलवत्वात् एकपालमेलद्वारवन्न घटध्वंसवत्वादित्यादावव्याप्तिरिति भावः न्यूनेति साध्यन्यू
नदेशवृत्तिकस्य साध्यन्यूनकालवृत्तिकस्य हेतोरधिकरणतायां साध्याधिकरणतावच्छेदकत्वासंभवात् तन्नन्यूनदेशादि
वृत्तिकस्य तदनवच्छेदकत्वान्नियमात्तथा च इदं पृथिवीत्वात् कालो घटत्वाद्वा तद्घटपदित्यादावव्याप्तिरिति भावः ननु कालिकसम
द्वेपमन्यप्रयोजकमत आह तत्राल्पवृत्तिकेति चकारेणान्नाल्पवृत्तिकयोः परिग्रहः ध्रुवदेशेति स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदावच्छेदक

५

ज
१३२

ध्वावस्येत्यर्थ नियतं तु आवधीरित्यमथकथात्वादिरिति तथा च तद्रूपावच्छेदेन तद्धर्मवत्त्वमित्यादिप्रतीत्यानतिरिक्तो वृत्तित्वस्यैव क्लृ
प्तस्यावगाहनात् तथा च हेतुसाध्याधिकरणयोः स्वरूपसंबन्धमात्राभावादप्रसिद्धिरेवलक्षणस्येति भावः नीयामित्यपि
नाऽत्र नानाभिलक्षितवृत्तित्वस्यापि ग्रहः अतो न धूमवान्वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्तिः ननु वाच्यज्ञेयत्वादिरूपसाध्याधिकरणा
त्वातिरिक्ताप्रसिद्धिरत आह स्वात्मनेति स्वत्वीयं तथा च स्वीयाधिकरणात्वान्यूनवृत्तितासाध्याधिकरणतावत्त्वमर्थः गोत्व
स्याप्यश्वत्वान्यूनवृत्तित्वमिति त्वादृशगोरश्वत्वादिरूपा संवत्ति व्याप्तेरा ह स्वव्यापकेत्यादि अत एवेति लाघवादन्योन्याभावग
र्भैव व्याप्तिरित्यादियं यद्रूपावच्छिन्नत्वार्थः सर्वत्र सामान्यादुपाधेरवच्छेदकत्वासंभवादाह विशेषणतेति यद्यपि समवेत्येवोपाधेः समानाधि
करणसंबन्धेन साध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वसंभवत्येव तथापि साध्यासमानाधिकरणपदेः संबन्धत्वे विवादाद्युक्तमुक्तं ननु त्पत्ती
म्नतस्याप्युपाधेर्भावेऽवच्छेदकत्वे किं लक्षणं तत्कोटिनिविष्टतामात्रमत आह उपाध्यन्वितेति उपाधेरनुप्रवेशेपक्षेति असत्त्वाद्रूपा
धिघटितत्वेनेत्यर्थः उपाधिविशिष्टत्वेतिपाठे व्यपमेवार्थः अनुप्रवेशो व्युत्पादयति वह्न्यादित्यादिना आर्द्रेन्धनप्रभवेति आर्द्रेन्ध
नप्रभववह्नित्वं अवच्छेदके आर्द्रेन्धनप्रभवत्त्वप्रकारेण तादृशवह्न्यात्मकोपाधेर्घटकत्वादिति भावः पदद्वये सोपाधि
कादौ तदवच्छिन्नस्याप्यवच्छेदकत्वप्रवेशं दर्शयति रासभेत्यादिना पक्षोभासाद्विशेषणतीभूतमुपाधिं व्युत्पा
दयति उपाधिविशेषणतीभूतं तमाह रासभेत्यादि ननु धूमवान् रासभादित्यादावार्द्रेन्धनजन्यवह्निविशिष्टरासभत्वमव्याप्यवच्छेदक
त्वं भवति तत्कुत्र परिहृतमित्यत आह रासभत्वादिकमिति नीलधूमत्वादेरवच्छेदकत्ववादिनां नव्यानां मते तन्मात्राहानिविशेषतद्वेतित्वे राम०
समानाधिकरणावच्छेदकताघटितस्यैव व्याप्यवच्छेदकत्वमिति प्राचां मते नाहन वेति अन्यदेनादीति रूपस्याप्युपाध्यनुप्र

वैशिष्ट्योक्त्यादिति भावः उपाधेरिव साधनतावच्छेदकस्याप्यवच्छेदकत्वेपि सोपाधित्वमित्यादिमूलसामंजस्यान्नैतेन व्यभिचारिवारणासं
भव इत्युपाधिनैवेति नियमे तात्पर्यं केचित्तु क्लृप्तान्निरस्यति त्रात्रेति इदं स्नेहवत् स्पर्शादित्यत्र विनाप्युपाधिं त्र वैशिष्ट्यशीतत्वेन सा-
ध्यसमानाधिकरणात्तथात्वयमनुपाधिना केवलेन साध्यसंबंधोऽवह्निघ्रातत्वान्वयः न तूपाधिनैव विशेषणीभूयावह्निघ्रात
इति नियमस्तेनोपाधिभिन्नेन विशेषणीभूतेन नावह्निघ्रात इति केवलशीतत्वेन साध्यसंबंधितावच्छेदेपि न क्षतिः न चैवं सा-
धनतावच्छेदकस्यावच्छेदकत्वेप्युक्तनियमसंभवात्प्रकृतानुपयोगः साधनतावच्छेदकभिन्नायो विशेषणतानापन्नस्तद-
स्यैव विशेषणीभूतपदेनोक्तत्वादत आह निःस्नेहमिति निःस्नेहस्पर्शादित्यत्र शीतान्यत्वेन साधनव्यापकतयात्वयमनुपाधिना
विशेषणीभूय साध्यसंबंधोऽवह्निघ्रात इत्यन्वयः शीतान्यस्पर्शत्वेन तदवच्छेद्यत्वे शीतान्यत्वस्यापि विशेषणत्वमिति भावः य
नु शीतो वायुरिति प्रतीत्या वायुस्पर्शस्यापि शीतत्वात्तत्तदवच्छेदेन स्नेहसामानाधिकरण्याभावान्न तमादाय व्यभिचारासंभ-
वदत्यत आह निःस्नेहत्वेति तन्तुच्छ एवमत्युष्णजलमिति प्रत्यक्षान्निर्लिनेत्यादिपदे संदर्भविरोधाच्च ननूपाधिना॰ल स्पर्शस्यापि शी-
तान्यस्पर्शत्वसंभवात्तदवच्छेदेन निःस्नेहसामानाधिकरण्यासंभवात्तमादायापि व्यभिचारस्योपन्यासायोगात् काव॰ विशेषणीभूयैवा-
वह्निघ्रात इति नियमस्तेन विशेषणतानापन्नेनोपाधिनानावच्छिन्नघ्रातत्वलाभादुपाधिभिन्नेन विशेषणतापावच्छेदेपि न क्षतिः न चैवं सा-
धनतावच्छेदकधर्मस्यावच्छेदकत्वेप्युक्तनियमसंभवात्प्रकृतानुपयोगः साधनतावच्छेदकभिन्नत्वे सत्युपाधिभिन्नोपपत्तदन्यस्यै-
वोपाधिपदेन विवक्षितत्वादत आह शीतान्यस्पर्शत्वेनेति यद्यपि स्नेहत्वादौ व्यभिचारान्नास्योपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वं
तथाप्युष्णस्पर्शजलान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे इष्टा न तात्पर्यमिति नन्वेवं साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वा

जे
१३२

प्राप्नेहपाधिनेति मूलोक्तिर्विफलेत्यत आह परं त्विति शुद्धस्येति तेन धूमवान्वन्हेरित्यादावार्द्रेंधनजन्यवन्हित्वेन धूमसंबंधेऽवच्छिद्यमाने वन्हित्वस्यैव विशेषेपि न क्षतिः निरुक्तमवश्यं चावच्छेदकं साधननिष्ठसाध्यसंबंधित्वावच्छेदकं अत एवेति अन्यथाप्यत्र साधनतावच्छेदकातिरिक्तं साध्यसंबंधितावच्छेदकोऽप्रसिद्ध इत्यत्र सोपाधावनुकूलस्य तावच्छेदकस्याव्याप्यत्वेनेति भावः स्नेहवत्स्पर्शादित्यादौ साध्यसंबंधितावच्छेदकविशेषवद्वृत्त्यर्थः तत्र सोपाधौ वदति प्राभाकराः ननु शब्दवानद्रव्यत्वादित्यादौ साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य देशविधयावच्छेदकरणीभूतत्वं गगनादेरव्याप्तीति तत्रातिव्याप्तिरत आह अत्रेति सामानाधिकरण्येन समानाधिकरणाविधया तत्त्वधिकरणाविधया तथा च समानाधिकरणीभूयः साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकः सदुपाधिः शब्दवानद्रव्यत्वादित्यादौ वगगनादिर्न तथेति तत्सुसासद्वृति भावः ननु साध्यसंबंधितायाः समानाधिकरण्याविधयात्रावच्छेदकत्वमत्र न त्वनुरूपसंबंधे मानाभावाच्च नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं द्रव्यमनोतोरित्यादौ घटत्वाद्यतिव्याप्तेराह तत्त्वं चेति समानाधिकरणीभूयावच्छेदकत्वं चेत्यपहाय द्रव्यं जातेरित्यादौ साध्यसमानाधिकरणीभूतस्यैव घटादेस्साधाननिष्ठसाध्यसंबंधितायाः देशविधयावच्छेदकत्वोक्तविवक्षयापि तद्वारणासंभव इत्यत आह तत्त्वं चेति ननु तद्व्यापकत्वे सतीति न समानाधिकरणत्वलक्षणस्यान्यत्रवृत्तित्वस्याविरहश्चेदन्यत्र न वृत्तित्वेन तद्धूमवान्वन्हेरित्यादौ गलत्वादावतिव्याप्तिस्तस्य समानाधिकरणाविधया साध्यसामानाधिकरण्यव्यापकत्वेपि तत्समानाधिकरणत्वाभावादेव तत्रानुवृत्तिमिलत्वादित आह व्यापकत्वमिति ननु साधननिष्ठसाध्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्यापकत्वमुपाधिताघटकसंबंधेनैव वक्तव्यमन्यथा जलेस्नेवत्त्वादित्यादौ स्वरूपसंबंधेन पृथिवीभिन्नत्वाद्युपाधेः संबंधेतरेण साधननिष्ठसाध्यसंबंधित्वाव्यापकत्वा

१५०

दव्याप्यापके एवंच तत्रैव समवायेन स्नेहाद्युपाधावव्याप्तिस्तस्य समवायेन रसावृत्तित्वादेवं मधुरत्वजातावतिव्याप्तिश्च जलवृत्तिरस
मात्रस्यैव मधुरत्वे नियमादित्यत आह तच्चेति तद्व्यापकत्वं अधिकरणेति साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूताधि
करणताकत्वमर्थः तथाच साधननिष्ठसामानाधिकरण्यावच्छेदकीभूतं यदधिकरणतातन्निष्ठसाध्याधिताघटकसंबं
धेन तत्त्वाप्रसिद्ध्याधावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वमेव प्रकृते व्यापकत्वं वाच्यमिति भावः ननु त्वन्मते सामानाधिकरण्य
स्याव्याप्यवृत्तित्वादवच्छेदकतासंबंधेन तत्त्वाप्रसिद्ध्या निरुक्तव्यापकत्वासंभवः सत्तायां द्रव्ये गुणसामानाधिकरण्यमित्या
दिप्रतीत्या सत्तायां गुणसामानाधिकरण्याद्व्यावृत्तित्वस्यैव विषयीकरणादित्यस्वारस्योद्घाटनायाह तेनेति साध्यविशिष्टेति साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ द्रव्यत्वस्य केवलसत्त्वविशिष्टजातिमत्त्वाव्यापकत्वेपि
नाव्याप्तिः गोत्ववान्पशुत्वादित्यादौ वनसास्नावत्त्वमुपाधिः परमते विरोधभंजकस्यैव लक्ष्यत्वादतः तत्र साध्याविशिष्टसाधना
प्रसिद्धावपि न क्षतिः यादृशसंबंधेन साधनतावच्छेदकता तत्संबंधेनावच्छिन्नत्वलाभार्थं साधनपदे तेन प्रत्यक्षः स्पर्शा
दित्यादौ साध्यविशिष्टस्य विषयितासंबंधेन स्पर्शत्वावच्छिन्नस्वज्ञानादेः व्यापकत्वेपि स्पर्शवत्त्वाद्युपाधौ नाव्याप्तिः नचा
धिकरणताकत्वपदं वैयर्थ्यं संबंधितापर्यंकस्य तस्य वृत्त्यनियामकसंबंधेनोपाधावव्याप्तिवारकत्वादन्यथा तत्संबंधावच्छि
न्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तेन व्यापकत्वायोगादिति भावः संबंधमात्रस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेनाह निरुक्तेति प्रकृतसाध्य
विशिष्टप्रकृतसाध्याविशिष्टप्रकृतसाधनव्यापकत्वमित्यर्थः अत्रच कालो विभुत्वादित्यादौ महाकालनिरूपितविशेषणता
वा घटादेरुपाधित्वापत्त्या निरुक्तसाधनव्यापकाधिकरणताकत्वमेवोचितमन्यथा तादृशसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्य

म.
१३३

घप्रसिध्यात्तत्राव्याप्त्यापत्तेरिति चिंतनीयं ननु साधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्य सामानाधिकरण्यसंबंधेन व्यापकत्वविव
क्षायां च जलं रसवत्त्वादित्यादौ स्नेहवत्त्वाद्यव्याप्तेर्मधुरत्वाद्यतिव्याप्तेश्च वारणसंभवादधिकरणांतर्भावेन व्यापकत्वानुसर
णाधिकरणमत आह ह्यस्य चेति चोऽवधारणोऽस्त्यमेवेत्यर्थः तत्र यथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादिवारणार्थमेव तावतः घटे
तानुसरणमिति भावः द्रव्यं जातेरित्यादौ नानाव्यक्तिसाधनस्थले घटत्वादेरपि साधनत्वात्तन्निष्ठसाध्यसामानाधिकर
ण्यप्रत्येव सामानाधिकरण्यसंबंधेन घटत्वस्य व्यापकत्वायोगादेकव्यक्तौ तूक्तसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नस्य फल
माह न चेति निःस्नेहस्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वादेः साधनाव्यापकत्वविरहेणापि वारणसंभवादाह द्रव्यं सत्त्वादित्या
दाविति शीतस्पर्शान्यत्वादेरनुपाधित्वे चिरोधाभंजकत्वमात्रं न तत्र साधनव्यापकतया व्यभिचारानुन्नायकत्वस्यापि तथा
त्वसंभवादतः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वेन व्यभिचारोन्नयनं तत्रस्य रूपमस्यापि चिरोधभंजनारूपमत्त्वमात्रे
णापरस्यानुपाधित्वे तत्रातिप्रसंगमाह द्रव्यं सत्त्वादित्यादावित्यपि केचित्तः ननु शीतस्पर्शान्यत्वमपि साधनवन्नितपातत्र
विशेषणं भवत्येवेत्यतो व्याचष्टे विशेषणमिति व्यावर्त्तकत्वं भेदानुमापकत्वं तच्च शुद्धसत्त्वापेक्षा साध्याभावविशिष्टसत्त्वाभे
दविरहेणा द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणत्वाद्युपाधावव्याप्त्यतो व्याचष्टे साध्यविशिष्टसाधन इति भेदमात्रस्यानुमापकत्वल
क्षणव्यावर्त्तकत्वे निःस्नेहस्पर्शादित्यत्र शीतत्वभेदानुमापकतया शीतस्पर्शान्यत्वादेरप्युक्तत्वमत उक्तं साध्याभावविशिष्ट
तसाधनादिति तत्सामान्यादित्यर्थस्तथा च शीतस्पर्शादिसामानाधिकरण्यसंबंधेन शीतस्पर्शान्यत्वादेः सत्त्वात्तत्र च नि
स्नेहत्वाभावविशिष्टसाधनभेदविरहादिति भावः तत्र साधनसामान्यतो व्यावर्त्तकत्वपक्षे भविष्यति किंचित्साधनव्यावर्त्त

राम०

कत्वं तन्निःस्नेहस्पर्शादित्यादौ हिमान्यत्वेऽतिप्रसक्तं तस्यापि सामानाधिकरण्यसंबंधेन हिमस्पर्शस्यैव भेदानुमापकत्वादतो
विशिष्टांतं साध्याभावविशिष्टसामान्याद्यावर्त्तकत्वोक्ताविदं गुरुत्वमादिरेतत्र तेजोन्यत्वादावव्याप्तिस्तेजोन्यत्वसमानाधि
करणस्य वायुत्वादेर्गुरुत्वाभाववविशिष्टभिन्नत्वविरहेणात तस्यानिरुक्ताव्यावर्त्तकत्वाभावादतः साधनादित्युक्तं उपाधिताघट
कसंबंधेन नव्यावर्त्तकत्वोक्तौ गन्धादव्याप्तिरित्यत्र समवेतत्वोपाधावव्याप्तिर्दोषस्तु केव्याभिचारेणात्वरूपसंबंधेन समवेतत्वस
तन्यत्वाभावविशिष्टद्रव्यभेदानुमापकत्वाभावादेव निःस्नेहस्पर्शादित्यत्र शीतस्पर्शान्यत्वेऽतिप्रसंगश्च स्याच्छीतस्पर्शान्यत्वा
वच्छेदेनैव निःस्नेहत्वाभावविशिष्टस्पर्शभेदस्य सत्वादत उक्तं सामानाधिकरण्येनेति ननु साध्याभावविशिष्टसाधनभेदस्यानु
मापकत्वेन तत्त्वोपधानं तदनुपधायकोपाधावव्याप्तिर्निःस्नेहस्पर्शादित्यादौ व्याप्तिभ्रमेणात तदनुमापके शीतान्यत्वाद
वतिप्रसंगाच्च किंतु साध्याभाववविशिष्टसाधनभेदस्याव्यापकत्वपर्यवसितं तत्तच्चरूपयोग्यत्वमेव वाच्यं तथाच द्रव्यं सत्त्वा
दित्यादौ गुणकर्मान्यत्वोपाधावव्याप्तिस्तत्समानाधिकरणस्यापि सत्त्वस्य द्रव्यत्वाभाववविशिष्टसत्ताभिन्नत्वे तयोक्तव्याप्ति
विरहादेवं साध्याविशिष्टसाधनार्थकस्य तत्रैतस्यैव पर्य्यवसानात आहुः साध्याभाववविशिष्टेत्यादिः अत्र यद्यपि साधनवति
वृत्तिरुपाधिताघटकसंबंधेनैव ग्राह्यान्यथा साध्यरूपस्य महाकालेऽवृत्तितयापाकृति द्रव्यत्वादित्यादौ गंधवत्त्वादावव्या
प्तेस्तथा च सत्तावान्मेयत्वादित्यादौ सत्तारूपान्यप्रमेयजात्यादौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या जातिमत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरेवं द्र
व्यं जातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वे विसत्तानातिरेकिणात्तस्य गुणत्वावच्छिन्नेत्तथापि साध्याभाववविशिष्टवत्त्वेन साधनाधिकरणा
वृत्तित्वोक्तावच्छिन्नाधिकरणतानां सामानाकधर्मवत्त्वविवक्षितं अत्र च पूर्वदलनिविष्टसाध्यविशिष्टसाधनव्यापकत्त्वमपितो

जै॰
१३४

दृशधर्म्मैरेव व्याप्तत्वं तेन द्रव्यत्वादिना साध्याविशिष्टसाधनव्यापकस्यापि घटादेर्गुणवत्त्वसत्त्वादिव्याप्तौ तेनोपाधित्वमिति ध्येयं सा
धनतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य फलमाहानवेति अन्यथा द्रव्यत्वाभावविशिष्टसत्त्वे वत्त्वकर्मवृत्तित्वे न तत्र व्याप्तिः स्यादिति भा
वः ननु न्यूनेनैव साधनेनैतस्य साध्यसाधनतावच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य वैफल्यमत आह द्रव्यं चेति निष्फलत्वमुक्त्वा विरुद्धफलकत्व
मप्याह द्रव्यमित्यादिना ननु द्रव्याधित्वस्य साध्यत्वे साध्यं च नोपाधिरिति प्राचीनग्रन्थावतारस्यानुपाधित्वेऽपि न क्षतिरतः साध्यान्तर
आह जन्यवेति द्रवित्वादीति द्रवित्वाद्यभावविशिष्टद्रविमत्त्व परमाणुवृत्तित्वाभावेन तत्साध्यविलक्षणत्वादिति भावः साधनता
वच्छेदकभिन्नेनेत्यस्य भिन्नान्तं सार्थकीकृत्य कल्पान्तरमाह पदेति साधनतावच्छेदकानवच्छेद्येति तथा च सर्ववाक्यानामि
तिन्यायेन भिन्नेनेति सावधारणमिति भावः ननु साध्यसंबन्धितापन्नसाधनतावच्छेदकधर्मानवच्छेद्यत्वं स्यान्नवच्छेदकीभूतसाधनता
वच्छेदकधर्मानवच्छेद्यत्वस्यानवच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकधर्मकत्वं तत्रानवच्छेदकचेत्पर्यवसितार्थकावृत्तित्वं तत्र द्रव्यं सत्त्वादि
त्यादौ गुणवत्त्वादौ व्याप्तिरत आह अनवच्छेदकत्वं चेति तत्स्य साधनावच्छेदकस्य वृत्तितयेति अत्राभेदे तृतीया एवमग्रेपि ननु द्रव्य
विशिष्टसत्त्वादित्यत्र सद्धेतौ गुणवत्त्वेऽतिव्याप्तिः द्रव्यत्वाभावविशिष्टद्रव्याणामपि सत्त्वापेक्षाविशिष्टसत्तात्वस्य वृत्तेरत आह तद्विशिष्टसा
धनस्येति तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वावच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठसाध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वं फलितमतो वि
शिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वानवच्छेदकत्वादेव नोक्तातिप्रसंग इति भावः स्वमते विशिष्टानिरूपिताधेयत्वस्यातिरिक्तस्याभा
वात्तद्घटितादृशव्याप्त्योराह साध्याभाववद्वृत्तीति तथा च साध्याभाववन्निष्ठत्वावच्छिन्नाधिकरणताकहेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसाध
ननिष्ठसाध्यसंबन्धितावच्छेदकत्वं फलितार्थः ननु स्वरूपसंबन्धरूपस्यैव साधनतावच्छेदकावच्छेद्यत्वस्याभावः कथं न निविष्टस्ताव

गप॰

तापि द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधेः संग्रहसंभवादत आह एतेनेति निरस्तमित्यन्वयः अप्रसिद्धिरिति संबंधितामात्रस्यैव यत्
किंचित्स्वमपावच्छेदघत्वात्तत्तथा चेत्तत्वाद्यन्यूनप्रमेयवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरिति भावः न च तत्तानवच्छेदकीभूतसाधनतावच्छेदक
त्वे धर्मावच्छिन्नसाधननिष्ठायाः साध्यसंबंधितापर्याप्त्यवच्छेदकत्वे विवक्षितं तथा च वन्हित्वादिप्रमेयस्यैव धूमसंबंधितानवच्छेद
कत्वप्रसिध्यानाव्याप्तिरिति वाच्यं तन्नं रूपमहत्त्वोभयवत्तद्रव्यादेस्तादात्म्येन हेतुतायां द्रव्यत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः ननु येनाह
येत्यप्रतसाधनतावच्छेदकतद्रूपविशिष्टानवच्छेदकत्वमपि क्वचिद्वाच्यं अतः प्रमेयत्वविशिष्टानवच्छेदकत्वप्रसिद्धमेवेत्यत आह गु
णवदित्यादि नित्यत्वोदेशोस्मोदिनानेकव्यक्तेः परिग्रहः गुणान्यत्वविशिष्टसमवेतत्वस्यैव लाघवेन साध्यसंबंधितावच्छेदक
त्वादिति भावः अत्रापि प्रकृतसाधननिष्ठसाध्यसंबंधितापर्याप्त्यवच्छेदकत्वेन स्वरूपसंबंधविशेषोपादानाभावात् किंत्वनूनेह
नित्वेन तद्वसाधनावृत्तीनामुपाधीनां साध्यवन्निष्ठसाध्यसंबंधितापर्याप्त्यवच्छेदकत्वादसंभवतीति एवं वदेव ग्राह्यमित्याशयेनाहः
अवच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येनेतिः ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादेरुपाधितावारणार्थमवश्यमधिकरणीतभावे
नेव व्यापकत्वं निवेश्यं तच्च सामानाधिकरण्येनेति ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ घटत्वादेरुपाधितावारणार्थमवश्यमधिक
रणीतभावेनेव व्यापकत्वं निवेश्यं तच्च सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितायामशास्तिह्रमत आह तथा चेति ऽप्यदर्शितेति निः
स्नेले स्पर्शादित्यादिस्थलीयत्वार्थः साध्यशून्याद्यावृत्तोपाधिकं साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावानुमापकं प्रकृतसाधने यत्समा
नाधिकरणत्वहेतुना साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावानुमाने शकात तद्वृत्तिपावन्तथा च शीतस्पर्शान्यत्वे प्रतीतेऽन्योपपादितत्वा
त्तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधावव्याप्तिरत आह यत्सामानाधिकरण्येत्यादि साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधि

ग
१३५

करणसामान्यात्तु व्यावर्त्तकं वाच्यमित्यनुकूलव्याप्तिरूपधर्मताविशिष्टत्वं तथा च साध्याभाववद्विशिष्टेऽप्रकृतसाधनवत्सामान्यभेदव्याप्य
त्वे सति साध्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्सामान्यवृत्तित्वपर्यवसितार्थः इत्थं च सत्त्वादिस्याद्यौ साध्याभावविशिष्टसाधनवतो ह्रदादे
कस्य रूपान्यत्वात्ः साध्यविशिष्टसाधनवत्सकलावृत्तित्वघटितत्वाद्द्विरुक्तिवारणाय सामान्यद्वेपः यद्यपि साध्यविशिष्टसाधनवत्सामा
न्यवृत्तित्वं तादृशसाधनव्यापकत्वपर्यवसितं अन्यस्य दुर्वचत्वादेवं साध्याभावविशिष्टसाधनवत्त्वावच्छिन्नभेदव्याप्यत्वमपि
साध्याभावविशिष्टसाधनवद्‌वृत्तित्वमेव तद्वदन्यावृत्तित्वेन रूपणाद्व्याप्तेस्तत्रैव विश्रामात् तथा च पूर्वकल्पादस्य भेदः तथापि वि
शेषणविशेष्यभेदान्नयोनकृतं इत्यके साध्याभाववद्विशिष्टसाधनवत्त्वावच्छिन्नभेदनिष्ठस्वव्यापकताकत्वमेवात्र तादृश
भेदव्याप्यत्वमतः पूर्वकल्पाद्भेद इत्यन्ये सार्वभौममतमाहुः केचित्त्विति सामानाधिकरण्यस्य संबंधत्वे हेत्वनियामकतयाव
च्छेदकताविशिष्टव्यापकसावच्छेदकत्वप्रमाणाभावात्सह अवच्छेदकीभूतेति नन्वत्रावच्छेदकत्वघटितलक्षणे संबंधः तदे
आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वमेव तथात्वे घटाघातेन तेन सामानाधिकरण्यमित्यव्याप्तिरत आह अवच्छेदकत्वं चात्रेति रूपमात्रे सह
त्वे प्रत्यक्षत्वाभावविशिष्टरूपवत्यपि शाखादौ महत्त्वस्य वर्त्तमानत्वाद्रूपमात्रलक्षणाक्रान्ततानस्यादत उद्भूतपदं ननु प्रत्य
क्षे उद्भूतरूपादिस्वाश्रयमहत्त्वेनोपाधिः सामग्रीविरहेणाप्रत्यक्षे घटादावनुद्भूतरूपवति वर्त्तमानतयावरूपमात्रालक्षणानाक्रा
न्तत्वादतस्तद्देशेन दोषाभावेऽप्यत आह महानित्यादिः यत्रापि द्रव्यत्वमात्रसाहेतुत्वे साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वादनित्य
समवेतत्वस्य वस्तुमात्रालक्षणाक्रान्ततानस्यादित्यनित्यपदे वस्तुमात्रेतिः साध्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वे प्रतिसाध्याभा
वविशिष्टसाधनवद्‌वृत्तित्वरूपेत्यर्थः न्यूनातिरिक्तोक्ति प्रथमेवत्वरूपत्वसमानाधिकरणो शब्दादावनित्यसमवेतत्वस्यानित्यसमवे

राम०

न्रूपत्वादौ महत्वस्य महत्वसमानाधिकरणोच्चपेशाचादौ घटत्वकृत्वस्य सामानाधिकरण्यविरहात् द्वितीयेपि महत्वसमानाधि
करणोशब्दादावनित्यसमवेतत्वस्यानित्यसमवेतत्वसमानाधिकरणोचन्रूपत्वादौ महत्वस्य सामानाधिकरण्याभावादिति
भावः हेत्वंश इति हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठेत्यर्थः तेन महानित्यद्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठमहत्वसामानाधिकरण्य
स्य गगनाद्यवच्छेदेन सत्वेप्यनित्यसमवेतत्वेनाव्याप्तिः एवमग्रेपि तेन द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ सत्वनिष्ठगुणान्य
त्वसामानाधिकरण्यस्य कर्मावच्छेदेन सत्वेपि गुणान्यत्वादेर्नाव्याप्तिरिति ध्येयं अत्र त्र अत्र न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वेन तद्रूपसं
बंधेन आत्मा द्रव्यं सत्वादित्यत्र घटत्वादावतिप्रसंगात् किंत्ववच्छेदकतासंबंधेनेत्याशयेन तयोर्व्यावृत्तिमाह सत्वनिष्ठेत्या
दिना अतिरिक्तेवृत्तीति तथा च द्रव्यं सत्वात् कर्मान्यत्वादेर्वारणायमनतिरिक्तवृत्तिमिति भावः न्यूनवृत्तीति सत्वनिष्ठद्रव्य
त्वसामानाधिकरण्यस्येत्यनुपपत्तेः तथा च द्रव्यं सत्वादित्यत्रैव पृथ्वीत्वादेर्वारणाय न्यूनवृत्तीति सपदमिति भा
वः तदवच्छेदकेति सत्वनिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकेत्यर्थः सद्धेतौ वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वादेरपि सा
धनतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिभिन्नत्वात् यथाश्रुतेन वारणायोगादाह तदनवच्छेदेति प्रकृतसाधनतावच्छेदकानव
च्छेदेत्यर्थः अत्रापि साधनतावच्छेदककस्य साध्यानाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकत्वे तात्पर्यं तेन धूमवान्प्रमे
यवत इत्यादौ प्रमेयानवच्छेदत्वासिद्धावपि न क्षतिः अत्र सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वादवच्छेदकतासंबंधेन तद्वत्ता
प्रसिद्धौ लक्षणासंभव इत्यस्वरसः केचिदित्युक्ता रुचितं साध्येति साध्यस्य संबंधोपचेति व्युत्पत्त्या साध्याविशिष्टसाधना
श्रयोऽवच्छिद्यते साध्याभाववद्विशिष्टसाधनाश्रयाद्यावर्त्यत इत्यर्थः यथाश्रुते साध्याविशिष्टसाधनव्यापकत्वघटितसाध

जे॰
१३८

रूपस्य प्रागुक्तसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वस्योद्भूतरूपाद्यावपि सत्वेनाथिमग्रंथासंगतिप्रसंगात् अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे
दकत्वघटितसार्वभौमलक्षणानुसारेणोपमाशंकेस्याप्याह वस्तुतो गुरूणां मते वायोरपि प्रत्यक्षत्वादुद्भूतरूपस्य पक्षे एव साध्यवि
शिष्टसाधनाव्यापकत्वात्तन्मतानुसारेणोविषमनवच्छेदकत्वदोषे केचित्पुनस्तन्न पश्यामः तथात्वासंभवादिति वत्सत्वाभाववि
शिष्टमहत्त्ववत्परमाणुवृत्तित्वेन साध्याभाववद्विशिष्टसाधनवद्व्यावर्त्तकत्वासंभवादित्यर्थः तत्र उपाधौ तादृशानि साध्याभा
वसंबंधिनि विरुद्धस्य साध्यसंबंधस्यावच्छेदकीभूतोपपादक एवोपाधिरिति मतद्वयस्यार्थः इदं लक्षणमिति अन्यथा तत्स्थल
स्थत्वेन तल्लक्षणस्याव्याप्त्यापत्तेरिति भावः उद्भूतरूपस्यापि पक्षाश्रुतलक्षणसत्त्वेन वायोगात् इष्यसत्त्वादिस्थले रूपा
न्यदावतिष्ठते गत्याह साधनाव्यापकत्वाभिनिहितत्वावधवच्छिन्न तादृशाभावमादायापि व्याप्तितादवस्थ्यादाह तादृशे
ति साध्याभाववद्विशिष्टसाधनेत्यर्थः अत्रापि साध्याभाववद्विशिष्टसाधनवद्वृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणताकधर्मवत्वेनाप्यन्ने
न ज्ञातिमानमेयत्वादित्यत्र सत्तापाद्रव्यत्वादित्यत्र च विशिष्टसत्तोपाधिः प्रागुक्तरीत्यानाव्याप्तिः केचित्तु नन्वेवं गौरवत्वात्तद्रूत्या
दौ साधनवन्निष्ठसाध्यसंबंधित्वाभावप्रसिद्ध्या सत्तावत्वादौ उपाधौ व्याप्तिरतउक्तं मूलेन न एवेति विरुद्धस्थले साध्याभाववत्त्वादेर्लक्ष
त्वादेवेत्यर्थः अन्यथा साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तेषां लक्षणमपि तत्राव्यापकं स्यादिति भावः इत्याह ननु उद्भूतरूपवत्वा
देरप्युपाधित्वप्रयोजकयोः व्यापकत्वेनोपाधित्वात् लक्षणमपि तेषां दुष्टमेव मविप्रतीत्यतस्तेषामुपाधिफलोपधायकत्वे वनिरस्यन्नाह
साध्याभावसंबंधिनीत्यादिना तदसमर्थानां अवच्छेदकीभूयसाध्यसंबंधोपपादनासमर्थानां ननु व्यभिचारोपवर्णसाध्यसंबंधि
तावच्छेदकमत्तीत्यसंगतं विरुद्धस्थले तदभावादतो व्याचष्टे व्यभिचारादिति अतएवेतीतयासपरूविपरूवृत्तित्वलक्षणाव्यभि

राम॰

चारस्यैवात्र विरोधात्तदुपपादनार्थमेव व्यभिचारोच्चावश्यमुपाधिरिति ग्रंथे नोपाध्युपन्यास इति भावः स्वाभाविकं शुद्धं तेन ध्व-
मवान्वन्हेरित्यादावार्द्रेंधनजन्यत्वविशिष्टस्य वन्हिवस्यावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः उपाधिघटितत्वोपशब्दस्यार्थमाह स्वसमी-
पेति नात्याद्युपाधेः सामीप्यासंभवादाह स्वसमानाधिकरणादिति तन्वेवमाचार्य्यमतेचि साधनासमानाधिकरणस्योपाधित्व
न स्यादतः फलितार्थमाहः व्यभिचारिणामिति विपक्षगामिनोत्यर्थः संक्रामकतया प्रमानुकूलतया क्वचित्साध्यसिद्धसेवान्यात्रो-
पादितिभाव यद्यपि तन्निष्ठव्याप्यतरसंक्रामकतया व्याचार्य्यमते साध्याव्याप्तस्योपाधित्वसंभवादतएवैतत्यैत्तत्तस्य नोपाधिफलकत्वेन
च व्याप्यतरस्य विशेषणतत्तन्तत्साधनतावच्छेदकघटितत्वात्तत्संक्रामकतयोपाधित्वेपि हेतावप्युपाधिलाभः स्यादतः स्व-
रूपसंबंधेनस्य साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वे समहेत्वेतावच्छेदकेध्रमासंभवान्नात्रव्याप्तिसंक्रामकत्वमेवोपाधित्वमिति
वाच्ये उपाधिपदांतर्गतोपशब्दलक्ष्यव्यभिचारित्वोत्यत्र० वस्तुतो वारणासंभवात्तथापि व्याप्यतरस्य साधनतावच्छेद-
कभेदेन नानात्वात्तत्साध्यवदन्यावृत्तित्वादेश्चैकैवलान्वयिन्यभावात्तत्सर्वानुगतैलघु साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपवत्त्व-
मेव व्याप्तितत्संक्रामकतयैवोपाधित्वमुक्तमितिभावः दूषणोपयिकरूपस्य वाच्यतयेति उपाधिपदवाच्यतयेत्यर्थः सा-
ध्याधिकदेशवृत्तेरनुपाधिव्यवहारस्याचार्य्यमते विरहादुक्तले तेनास्य व्यवहारोपयिकत्वासंभवात्तद्रूपेति दूषणोपयिकमि- क
ति यथाश्रुतस्य गोत्ववानश्वत्वादित्यादौ सास्नावत्त्वाद्यव्याप्तेराह च्युतेति साध्यव्यापकतामात्रस्य दूषणोपयिकत्वे दर्शय-
तितावतैवेति संभवादिति तथैव व्यभिचारधीसंपत्तेरिति भावः नन्वेवं व्यापकत्वशरीरे किमित्यन्यथाभिलाप इत्यत आह सा-
धनवतीति तथाविधेति साध्यसंबंधव्यापकेत्युक्तिरियं तदुपाधिव्यवहारसाध्यव्यापकतादृशपदार्थसत्वादाह योगि

कमिति योगानादरमिति न द्व्यर्थमात्रानादरे योगार्थविरहादेवाप्रयोजकत्वासावृति प्रसंगविरहादग्रिमग्रंथविरोधापत्तेरिति
भावः अव्याप्तित्वमित्यस्यापि हि साध्याव्यभिचारो व्यापकव्यभिचारप्रतियोगित्वमर्थस्तदाग्रिमायोगादौ हेतूपाधिपदप्रवेशेनातिः
एवमग्रेपि ननु व्यभिचारो व्यापकस्याप्यप्रयोजकेदे साध्यव्यापकत्वरूपयोगार्थविरहान्नोपाधिपदत्वं चवामतच्चाह यो
गादरे त्विति लाघवादिति भि व्यभिचारोन्नयनानुकूलव्याप्तिपक्षधर्मतारूपस्य तदन्नाव्यापकत्वस्य गुरुत्वादिति भावः साध्य
व्यापकतामात्र इति साधनाव्यापकत्वस्य व्यभिचारहेतौ त्वनिष्ठव्यापकत्वरूपयोगार्थबलादेवश्चामेरिति भावः नमस्तेव
स्वरूपापाननन्तेति विश्वभावन तस्मात्तत्कद्दर्शनगम्यासत्त्वपसंहारस्य व्यापमते विरोधान्नेव्याप्तिकानां सेवामित्याशंका
याश्चसंभवादाह परमत इत्यादिना भूयोदर्शनेत्येपयहविवपत्वरूपस्य पप्याश्रुतभूयोदर्शनगम्यत्वस्य सकृद्दर्शनगम्य
त्ववादिना गुरुणाऽन्वयव्याप्तौ स्वीकारान्नेदभावसाधने बाध इत्यतः साध्यं विवेकल्प्य हेतुं योजयति दर्शनानामिति भूय
कतत्तद्दर्शनत्वेन हेतुत्वमिति साध्यघटकमिति शेषः मिलितानां वेति भूयस्त्वविशिष्टानामित्यर्थ मिलनमपि भूय
स्त्वेवोप्राष्टमपि स्वरूपत इतिः पर्याप्त्यारव्यत्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः व्यापारतो व्यापारद्वारा स्वपर्याप्त्यधिकरणतासंस्काररूपव्या
पारसंबंधेनेति यावत् आद्य इतिः तथा च तत्तत्सहचारदर्शनत्वेन व्याप्तिग्रहः जनकतावच्छेदकं तन्नियतपूर्ववर्तितानवच्छेद
कत्वात् इति प्रयोगार्थः प्रत्येकमहेतुत्वादिति मूलस्य प्रत्येकरूपेणानियतपूर्ववर्तित्वाभावापादकत्वादिति भाव द्वितीय
इति तथा च भूयोदर्शनत्वेन व्याप्तिग्रहजनकतावच्छेदके एकत्वावच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकत्वादि राम॰
तिप्रयोगार्थः आद्यत्वादिमूले भाष्युविनाशिकामिकानेकत्वावच्छेदेनेकत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वनिरूपकत्वस्य

मेत्यकस्याभावबोधनादितिभावः स्थितिरात्र मनेकवृत्तितास्थापिनो रूपमपमिति आशुकविपिलनसत्वाद्धद्भवचनेनानेकत्वमु
पान्तेमित्यपिद्रष्टव्यं तृतीयमिति व्यापारद्वारामिलनमित्यर्थः नचेति व्यापारत्वेसंपत्त्यर्थमेवतत्रसंस्कारस्यव्याप्तिधीहेतुत्वक
थनादितिभावः पघापिनचेत्यादिग्रंथस्याप्तत्रैतासंस्कारस्यव्याप्तिधीहेतुत्वपरतयैवोपपन्नो व्यापारद्वारामिलनेवित
र्क्यत इवतातोऽर्थः तथापितद्ग्रंथस्य भूयोदर्शनहेतुत्वानुपयुक्तत्वे प्रागेवनिरस्तस्य भूयोदर्शनहेतुत्वस्य पुनः किंचेत्यादि
नावितर्क्यरखंडनेसंदर्भविरोधापत्तेरुक्तक्रमेणावतारणमितिभावः ननुव्यापकसामानाधिकरण्यपहपापाव्याप्तेरपिसहचा
विशेषत्वात् व्याप्तिग्रहस्यरूपमनविषयकत्वसहचारगोचरसंस्कारस्यापितत्प्रमेवेत्यत आह व्यापकेत्यादि ननूपस्थितस्या
पिसहचारविशेषस्यैवाभानादेः कचिदेवधर्मिणोरूपनेयार्थवोधात्तद्धर्मिकतत्तदलौकिकप्रत्यक्षे तत्प्रतीततद्धर्मिकतत्संस्काव
संस्कारत्वेनहेतुत्वेवाच्ये तथाचपूर्वोगृहीतत्वशून्याहोरानतत्त्वसंस्काराभावात्तद्वेदाननमितिभ्रमोनस्यादत आह यम
त्वितिपद्यपितथापितोपत्रविशिष्यपूर्वमचगः तसएवतत्रसंस्कारवशात् घर्थायपप्रत्यक्षेभासतेऽन्यत्रपुनरनुमानमितिप्रा
चोमतेताद्दृशव्याप्तिविहाद्भमपर्यंतानुसरणं यन्तु तदलौकिकप्रत्यक्षे तत्प्रतीततद्धोषरसंस्कारस्यहेतुत्वे सर्वानुपस्थितस्यपा
गस्य दृष्टादिप्रमेयंसर्वविधर्याभानेनस्यात्तद्धोचारसंस्कारविरहादित्याशंक्याभमसत्त्विवति ग्रंथमवतारयति तन्मतेहेतुव्याप्ति
चरवंसंयोगसंबंधेनदंडत्वाद्विशिष्टप्रमापाव्यभिचारादुद्भूतत्वापत्तेरिति ध्येयं नव्याप्तिचारग्राहकमिति किंचेत्यस्यद
शातिनं वेत्यर्थमनुपत्योदेसंबंध भूयोदर्शनचकिमित्यवग्रपत्वेतनसंबंधभूयोदर्शनमित्यर्थोऽद्दृष्टव्यः ननुव्यभिचा
रादर्शनस्यावश्यकत्वेतेनैवान्यथासिद्धस्तर्कः कथंहेतुः स्यादतआह व्यभिचारेति तथाचव्यापारेणाव्यापारितेना

१०
११

गे.

३८

न्यनासिद्धिः व्यभिचारादर्शनस्य तर्कव्यापारत्वं तत्तेनाभिकं तज्जन्यत्वमप्युपेयमेवेति भावः ननु नैवं वामित्यादिना नैयायिकानां
पयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहानुपयोगित्वस्वीकारोऽपसिद्धांतः इत्यतो भावार्थमाह व्यभिचारित्यादिना ननु ज्ञातमात्रप्रहेतुत्वप
युक्तः व्याप्तिग्रहस्य तर्कोऽनपेक्षत्वे धूमादिनिष्ठव्याप्तिग्राहकतर्कमूलस्य वह्निव्यभिचारित्वाशंकावज्ञजन्यत्वादिव्याप्तिग्रहस्य तर्कांत
रापेक्षत्वात्तत्रानवस्थेत्यत आह तथाचेति तन्मूलकेतिमात्रव्याप्तिग्रहाधीन इत्यर्थः फलबलेन तस्यैव तर्कमूलपावद्व्या
प्तिविषयकत्वकल्पनादिति भावः तत्त्विति ज्ञातमात्रव्याप्तिज्ञानादिकं त्वित्यर्थः विनानुभवमिति अनुभवत्वे नस्मृत्यपेक्षत्वे
पि स्मृतेः समानविषयकत्वकल्प्यकानुभवपूर्वकत्वनियमादिति सः तर्कमूलव्याप्त्यनुभवः पर्यनुयोगेति जन्मान्तरीयव्याप्त्य
नुभव एव तर्कान्तरापेक्षापन्नवस्थासत्त्वादिति भावः यद्यपि व्याप्तिघटकपदार्थानुपस्थितिसाचिव्येन शाब्द एव जन्मान्तरे तर्कमू
लव्याप्त्यनुभवः संभवति तस्य च प्रत्यक्षभिन्नत्वाच्च तर्कान्तरासापेक्षत्वमिति नानवस्थाशंकापि न तथापि व्याप्तेस्तादृशशाब्दबोधे प्रति
योग्यताज्ञानविधया व्याप्तिज्ञानं तस्य च प्रत्यक्षभिन्नत्वान्न तर्कान्तरसापेक्षत्वमित्यपरापेक्षापांतद्वयपुक्ततर्कमादाय पद्यपि नुपयोगो द्र
ष्टव्यः ननु तर्कस्य व्याप्तिप्रत्यक्षहेतुत्वानुरोधेन सिद्धे तर्कमूलव्याप्त्यनुभवप्रत्यक्षमादायानवस्थादुष्परामनादित्वादित्यत आह
अनादित्वेन चोक्तिपरं तद्दृत्तिप्रवृत्तेत सिद्धो व्यभिचाराग्रहः तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रह इत्यग्रिमग्रंथेनेत्यर्थः तथाच व्यभिचारात्त
र्कस्य व्याप्तिप्रत्यक्षहेतुत्वे तदनुरुद्धमनादित्वमेवासिद्धमिति भावः हेत्वनुपन्यासमन्दनं तार्किकजिह्वाषु प्रमाणाभावादिति ननु ५०
जन्यतायाः किंचिदवच्छिन्नत्वनियमात्तर्कजन्यत्वमेव व्याप्तिबुद्धेर्वैजात्यसाधकं भविष्यतीत्यत आह तर्कस्य चेति ननु ज्ञानस्ये
त्यपहायनत्वसामान्यतया ज्ञातस्येति पदकृत्यस्य भावार्थमाह यदि चेत्यादिना तद्ग्रहो मृग्यतामिति सामान्यस्य हीत्यत्र ज्ञातस्येत्य

नुबंधेनतद्ग्रहासंभवादितिभावः ननुसामान्यत्वेनेति तद्ग्रहोपायतामितिपूर्वेणान्वयः मूलेऽनौपाधिकत्वज्ञानं न अनौपाधिकत्व
निश्चयो न पुनरौपाधिकत्वज्ञानस्याभावस्तथासति स्वरूपसत एव तस्य हेतुत्वाद्द्वयोरौपाधिव्यतिरेकज्ञानस्यानवस्थाप
त्तेरनिश्चयस्य च तन्मते प्रलपितत्वापत्तेः न चैवमुपाधित्वशंकानिरासश्चस्याग्रमूलविरोधस्तस्यानौपाधिकत्वनिश्चयकार
णस्याप्रसिद्धत्वेनैवोपपत्तेः कृपेत्याशयवानुपाधित्वज्ञानमुपाधित्वज्ञानाभावो न पुनरनुपाधित्वज्ञानमतो न पूर्वशंका
पापौनरुक्त्यमत एवेति भूयोदर्शनस्य साध्याव्यापकत्वयात्केकत्वादिघटितस्यर्थः तन्निश्चयः साध्याव्यापकत्वनिश्चयः तथा
च साध्यसहचरितधर्मिकसाध्याव्यापकत्वनिश्चायकत्वरूपमेव भूयस्त्वं भूयोदर्शनत्वेन हेतुतायां निविष्टमितिभावः तद
विघटनेनोपाधिशंकाविघटनेन ननुभूयोदर्शनस्य साध्याव्यापकत्वादिनिश्चायकत्वाभावात् तद्रूपभूयस्त्वमप्रसिद्धमत आ
ह दीधितौ साध्याव्यापकत्वमित्यादि तोद्देशेति साध्यवत्त्वक्रान्ततरेत्यर्थः भूयोदर्शनेनेति मपः सुच्छ्रो नैषु देशनापेक्षेत्यर्थः
ननु बहिरिन्द्रियव्यापारदशायामेव संस्कारस्य तत्सहकारित्वं प्रमवा तव्यापारं विनेत्यादिमूले च असंगमतम् आह बहिरिन्द्रियमा
त्रस्येति ननु संस्कारस्य मनःसहकारित्वेऽनेविइंद्रियान्तरसहकारिणा व्याप्तिग्राहकत्वप्रतिसेपाप्राप्तेरित्यत आह मनसो
पि चेति तथा च नापि मनस इति मूलस्यापिशब्दस्यासेन न मनसोपीत्यर्थ इति इंद्रियमात्रे सहकारित्वमेव प्रतीति सिद्धमिति भा
वः मूले तस्मादिति यद्यपि व्याप्तिः सकृद्दर्शनगम्येति प्रतिज्ञायां व्याप्तित्वस्यैकस्याभावात् व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्ति
त्वेनयत्सत्त्वेबाधः परोपितस्याः सकृद्दर्शनगम्यत्वानुपगमात् निरुपाधित्वेवेधव्याप्तित्वेनपत्तत्वेऽपि न व्यापमतव्युदासः त
स्याः सकृद्दर्शनगम्यत्वसिद्धावपि तन्मतेऽनुपपत्तिरुपयुक्ता व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तेस्तद्गम्यत्वसंभवात्तथा

१२

दी.
३९

पि ज्ञानविषयतया ऽनुमितिजनकतावच्छेदकता ऽपर्याप्त्यधिकरणत्वेनैवाभिमतव्याप्तिसाधारणधर्मेणापि ज्ञानत्वेऽसकृद्दर्शन
गम्यत्वेन साध्यसाधनसंबंधग्रहत्वव्यापकविषयिताकत्वविषयितासंबंधेन सहचारग्रहत्वव्यापकत्ववालेन व्याप्यकसामा
नाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्व्यभिचारज्ञानाभावादिसाचिव्येनैकदर्शनग्राह्यत्वेऽपि न सिद्धसाधनमिति ध्येयं भूयोदर्शनाग्राह्य
त्वे सति ग्राह्यत्वरूपस्य परिशेषस्य व्याप्तेः स्वरूपासिद्धत्वादग्राह्यत्वाद्याहेतुत्वासंभवा व्याचष्टे दीधितिकारः साध्यसाध
नेति साधनसंबंधग्राहकेतीपत्तेर्ग्रहत्वव्यक्तित्वस्य घटादौ निरुक्तसकृद्दर्शनगम्यत्वे व्यभिचारादभावद्वयगर्भतायघटितादृश
संबंधग्राहकातिरिक्तानेयेत्पक्षिके दग्रहके घटादौ निरुक्तसकृद्दर्शनागम्यत्वाभावाद्व्यभिचारलाद्दशातिरिक्तानेय
त्साग्रहसामान्यकत्वोक्तावपि साधनसंबंधनसंबंधविशिष्टहेतुत्वादोषात्त्वे अतएव तादृशग्राहकातिरिक्तस्योप
तग्रहकाव्यक्त्वोक्तावपि न निस्तारस्तथापि साध्यसाधनसंबंधग्राहकत्वव्यापकग्राहकताकत्वस्य विवक्षितत्वाददो
षः न चोपाध्यभावात्मकव्याप्तेः साधनत्वरूपतया साधनग्राहकताव्यापकत्वग्राहकताकत्वमेव सम्यक् साध्यसंबंधप्र
वेशो व्यर्थ इति वाच्यं अनुमितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वप्रकारेण साध्यसंबंधविशिष्टसाधने स्वपत्तत्त्वा
त्रग्राहकत्वस्य केवलधूमग्राहकसन्निकर्षादौ साधनग्राहकत्वाव्यापकत्वेन निरुक्तहेतोः स्वरूपासिद्धिप्रसंगादिति भावः
ननु व्याप्तिग्राहकनिरूपणप्रस्तावे तथाहीत्यादेवतथाहीत्यादिना व्यभिचारज्ञानाभिधानमयुक्तिरत्यस्त मत आह उपाध्य
भावेत्यादि साध्यसाधनसंबंधग्राहकेति तिरिक्तस्येति शेषः मूले एतत्संबंधत्वल्पेति सोपाधित्वज्ञानकालीनत्वे न त्वल्प ११०
त्वसंबंधज्ञानस्य हेतुत्वं दीधितावसंनिकर्षादित्यादौ उप्याधिपदेनातीन्द्रियपरिग्रहः योग्यानुपलंभविरहादिति हेतोरुपा

धित्वघटकतया तत्सन्निकर्षदशायां तत्सन्निकर्षदशायामुपाधित्वविशिष्टस्य यावदुपलंभकसमवधानासंभवादित्याशयः
न चोपाध्युपलंभकसत्त्वसमवधानविनाकृतत्वेनोपाध्यनुपलंभोऽनुमितिहेतुस्तस्यामपि साध्यसमानाधिकरणात्हेतुमत्त्वबु-
द्धावनुपाधित्वग्राहकसामग्रीविरहदशायामनुमित्यनुत्पादस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः उपाध्यनुपलंभस्य निरुपाधित्वे व्यवहा-
रहेतुत्वेप्युक्तशंकातादवस्थ्यादाह तथा चेति इत्थं च व्यवहारहेतुरेव हेतुर्यस्येति मध्यमपदलोपबहुव्रीहिणाऽनुमितेर्व्य-
वहारहेतुहेतुकत्वादित्यर्थः तच्चेत्यादिकं न्यायमते न गुरुमतेऽसंसर्गाग्रहस्यैव व्यवहारहेतुत्वादिति तस्मिन्नव्य ननूक्तासत्त्वासा त्वर्व-
कल्प्यपरिस्योगो व्यवहारहेतुत्वाच्चेति चकारोतस्य समुच्चयोऽनुपपन्न इत्यत आह उपाधिस्मरणादित्यादीति तत्तकारणोति उपा-
ध्यभाववत्त्वप्रकारकज्ञानकारणेत्यर्थः तथा च द्वयोः प्रयोजकत्वमात्रे चकारः समुच्चिनोतीति नानुपपत्तिरित्यनुमितिहेतु-
त्वादिति मूलेऽपि हेतुत्वशब्दस्य प्रयोजकत्वपरत्वादिति भावः केचित्तु ननूपाधिस्मरणासहकृतस्यैतदनुलंभस्यानुमितिहे-
तुत्वेपि तत्तायामुपाधिस्मरणासत्त्वुपाध्यनुपलंभादनुमितिरित्येवं गुरुमतेप्यविरोध इत्यत आह उपाधिस्मरणादित्यादीति तत्को-
रोति उपाध्यभाववत्त्वप्रकारकज्ञानकारणेत्यर्थः तथा च प्रयोजकत्वे पंचमीत्याकूतं ननु भावभिन्नत्वेस्याभावत्वस्य गुरुमत-
मप्रसिद्धत्वादुपाध्यभाववत्त्वप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वं दुर्घटमत आह अभाववत्त्वे चेति नन्वेवमुपाध्यभाववविशिष्टसा-
ध्यसाहचरितत्वस्यैवानुमितिहेतुत्वावच्छेदकस्य पर्याप्त्यधिकरणत्वेन पक्षत्वात्तत्र हेतोस्स्वरूपासिद्धिमत्त्वेहेचानुपा-
धिकत्वग्राहकस्यैवासत्तिकस्योपेताणा इत आह एवं व्यचेति पवापामहूति तथा चावकल्प्यानुमितिजनकतावच्छेदकोप-
हितत्वेन तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वेनेति तत्त्वरूपस्यैनिहत्तोहेतुमत्त्वान्ना व्याप्तिः न चैवं सिद्धसाधनं एतद्धेतौ व्याप्येसामानाधिकरणापभा

६०
१२

जै.
१५०

वस्य तत्तथात्वमित्यादिना दीधितिकृतैवोक्तत्वादिति भावः न व्याप्त नन्वुपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानेन पक्षानुमितिहेतुत्वे उ
पाध्यभावत्वविशिष्टस्यैव साध्य साध्य साध्यसाधनसामानाधिकरण्यस्यानुमितिहेतुतावच्छेदकीभूतव्याप्तित्वात्तत्र
सकृद्दर्शनगम्यत्वानुमानेषु हेतूनां बाधः स्वरूपासिद्धिरित्यत आह एवं चेति उपाध्यभावत्वस्य प्रामाणिकत्वे चेत्यर्थः नवी
स्याम इति उपाध्यभावत्वभिन्नप्रकारतया तदनुमितिजनकतावच्छेदकं तच्चैवमसकृद्दर्शनगम्यत्वस्य साध्यत्वादित्याहुः इष्टा
पत्तिरिति अधिकतास्वरूपव्याप्तेः प्रथमगमे वानिर्णीतत्वादिति भावः तद्ग्रहमात्रे उपाध्यग्रहमात्रे इत्यत्र च क्वचिद्धर्मा नैवो
पाधितेन च क्षमादौ न ज्ञाततत्प्रतियोगिकयोरंशकासामग्र्याग्राहीन व्याप्तावपि तत्र प्रसक्तौ किंचिद्धर्मो न स्यादित्यादि (मूलस्यार्थः उपाधेर
नुपस्थिता उपाध्यभावत्वप्रकारेणानिश्चयस्य प्रथमदर्शनेऽदुर्ग्रहत्वात्तदैव विशिष्टस्यानुपाधीति च प्रथमदर्शने निश्चितस्य व्याप्तित्वरूप
वस्यैव संशयोपपादकतयापद्धेत्यादिमूलसंगमात्ताराणां व्यर्थमित्वस्य दूरुच्चारतः एतेन क्वचिदिति क्वचिद्दृष्टा समभेव्याप्यत्वव्यमहो
तदोपाधीनादसंसर्गाग्रहादित्यर्थः अत्रापि तद्दोषेति मूलस्य दोषाधीनासंसर्गाग्रहात् व्याप्यत्वव्यवहार इति नार्थः तथा सति मिथ्यो
तेन तन्निमित्तमस्तीतिदिना दोषरूपस्य निमित्तस्य सत्त्वोपवर्णनासंगतेः अतो व्याप्यत्वे सर्वत्र सहसभावाद्विशिष्टव्याप्यत्वेन व्यवहर्तव्ये
पि रागम इत्यर्थः विशिष्टाभावरूपदोषस्योभयत्रापि तुल्यत्वादसंसर्गाग्रहरूपस्य दोषस्य तत्रापि संभवादिति भावः इत्यत्र चरले निमि
त्तानुसरणमित्यस्य सामग्र्यानुसरणमित्यर्थः न तु निमित्तमस्तीति बुद्धोपादानं यत्किंचित्कारणमस्तीति कृत्वे वारोपपत्त्या च का
रणान्तराचिरहादारोपवल्लीयासंसर्गाग्रहे एव वारासंभवान्तो नास्तीति न तत्र व्याप्यत्वव्यवहार इति भावः अवगतत्वस्य व्याप्यानेतत्तग
तत्वादाह स्वरूपेति असन्निकृष्टतादृशपायोग्यानुपलंभविरहेण सन्निहितत्वं ताभावप्रतियोगित्वसामान्याभवावच्छिन्नत्वेतरेण प्र

राम०

त्वेमशक्यपदृष्टत्वतः एरपतिः अस्मिन्नित्यादीदितित्य अवगतत्वस्य व्याप्तिघटकत्वे महानससामान्याघटितत्वेन व्यापकत्वस्यैव ध्वाद्ये
प्रत्यक्षसंभवादस्मिन्निति एरणं व्यर्थमतः पक्षाद्यकेमप्यनुगतत्वे प्रागेवास्वरूपकीर्तनत्वेन व्याख्यातमिति ध्येयं ननु लीढि
यनिष्ठस्यैतन्महानसनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यायोग्यत्वात्तदभाववत्त्वं योग्यदृश्यते तत्राह महतीति तादृशेति एतन्महानसनिष्ठा
भावीयस्यार्थः ननु प्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वात्तद्रूहस्युदुःशकत्वेन तन्निकारमते व्याचष्टे न प्र
तियोगितेत्यादि साधनाव्यापकेति न च धूमाव्यापकपर्वतत्वादिव्यापकत्वस्याप्रसिद्धेकवह्नौ असत्त्वात् व्याप्तिः साध्यतावच्छेदके स
धनाव्यापकव्याप्यतावच्छेदकत्वाभावस्यापि वह्नित्वात्स्वरूपमेवेति तत्र यावता दृशसाधनसंबंधरूपा व्याप्तिः स्वपमते गृहीतं
शक्य एवेति भावः प्रथमाविति किं तोपाधेरभावरूपा व्याप्तिं परिष्कृत्य पक्षादिति किं तोपाधेरभावात्मिका व्याप्तिं परिष्कुर्वन्नाह एव
मिति साधनतावच्छेदकातिरिक्तावच्छेद्यत्वाभावोपीति अधिकरणस्वरूपमेवेति अनुपपद्यते न च साधनतावच्छेदकातिरिक्ते
न तत्तद्धूमत्वादिना साध्यसंबंधावच्छेदे इति वह्निमान् धूमादित्यादावसंभवः साधनतावच्छेदकातिरिक्तमात्रावच्छेद्यत्वाभा
वस्यापि विवेचितत्वात् अनुशयानेहेति अत्रा हेत्वग्रे न्वयः तथात्वं सकृद्दर्शनगम्यत्वेन वा रूपापद्यते तथा च प्रकारतयानु
मितिजनकतावच्छेदकपर्याप्ताधिकरणत्वेन पक्षत्वे वा धत्ता दृशजनकतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वेन पक्षत्वे च सिद्धसाध
नमितिभावः गुरुमवेत्वशेषधरा ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाहेतुत्वात् एरयति तस्मान्मयीति एतदिति उपाधिज्ञानस्य प्रागसत्त्वमित्य
र्थः व्यवहारहेतुत्वाच्चेति ग्रंथेन पर्यवसितस्योपाध्यभाववत्त्वप्रकारकज्ञानहेतुत्वस्याविंऽनांतमवाप्तद्यथाश्रुतमिति उपाध्यनु
पलंभसहितस्य केवलाधिकरणज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वादिति ग्रंथेपर्यवसितमित्यर्थः ननु तस्यामपि व्यभिचारशंकायामनुमा

ज॰
१४१

नादिना व्याप्तिनिश्चयोत्पादात्तस्याः प्रतिबंधकत्वमसंगतमत आह प्रत्यक्षेत्विति निश्चयात्मके इति शेषः तेन व्यभिचारसंश
योत्तरं व्याप्तेः संदेहोत्पादेपि न क्षतिः ननु संशयोत्पत्तिः चेत्तोपि निश्चयानुत्पत्त्यर्थं निश्चयसामान्यं प्रत्येव समानाकारसंशयसामग्री
त्वेन विरोधित्वं वाच्यं तेनाप्रास्यास्तिकनिश्चयं प्रति संशयस्य तथात्वे मानाभाव इत्याशयेनाह व्याप्यधीत्विति ग्राह्यसंशयस्याविरोधि
त्वे पुनरित्यर्थः कालदिशाद्यतर्भेदेन सामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे गौरवादाह असाधारणतत्कारणेति विशेषादर्शनधर्मिज्ञानकोट्यु
पस्थित्यादिरूपसंशयकारणेत्यर्थः विशेषादर्शनानामेकैकसत्त्वे निश्चयोत्पत्त्यादाह मेलकेति सामग्रीप्रतिबंधकेति बंधके
तितद्भिन्नयोर्वासा च क्वचिदुपाधिसंदेहादित्यादिना मतेन कृत्तासंशयसामग्र्याः अदर्शनादिति भावः ननु विशेषादर्शनको
ट्युपस्थितिधर्मिज्ञानादिसमुदायस्य निश्चयप्रतिबंधकत्वे न समवायेन विशेषादर्शनस्य समवायेन कुत्राप्यसत्त्वात्त्राप्यस
त्वोक्तादृशसमुदायसत्त्वेपि निर्णयप्रसंगादत्त स्वरूपसंबंधेनापि न विरोधित्वं धर्मिज्ञानादेस्तेन संबंधेन क्वचिदप्यसत्त्वात्
त आह विवेचितमिति प्रामाण्यवादे इति शेषः तथा च विशेषदर्शनाभावादिविशिष्टविरोधिकोट्युपस्थितिरेव संशयसामग्री
पदार्थे तत्रोक्त इति तादृशकोट्युपस्थितित्वेनैव समवायेन निश्चयं प्रति विरोधित्वं वैशिष्ट्यं चैककालावच्छेदेनैकात्म
वृत्तितत्त्वेहेपानाविष्टमतो नातिप्रसंग इति भावः ननु निर्णायकत्वस्य नीलान्यघटत्वादेरिवार्थसमाजग्रस्तत्वात्तत्त्वान्वेकार्यताव
च्छेदकत्वमतस्तदवच्छिन्नं प्रति संशयसामग्र्या अपि प्रतिबंधकत्वं दुर्घटमत आह एव स्यात्ते चेति निश्चयत्वस्य कार्यतानवच्छे
दकत्वाद्विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव ग्राह्याभावनिर्णायकत्वेन प्रतिबंधकत्वमुपपादकोटिविशिष्टधीसामग्रीसत्त्वे संशयोत्पत्तौ निश्च राम॰
पाद्यादिकं हेत्वाभासादौ व्यवस्थितमित्यर्थः साधनगोचरेति साधनविशेष्यकेत्यर्थः ग्राह्यत्वेति साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्याग्राह्यस्यापा

मेद्धेत्यर्थः नन्वभावेसाध्यीयत्वावगाहिभ्रमेयत्वाभाववद्वृत्तिज्ञेयत्वमित्याकारो व्यभिचारग्रहः केवलान्वयिस्थले संभवेदे
वेत्यत आह खंडशइति तच्चचित्साधने सर्वंचेतितत्तथाचपत्रसाधने साध्याभाववद्वृत्तित्वभ्रमेण ज्ञातत्वेनैव व्यभिचारज्ञानाभावस्य
व्याप्तिधीहेतुत्वमसंभवीतिभावः तादृशग्रहे साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहे तत्त्वाधीतिन तत्पुरुषीयहेतुमन्निष्ठा
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वबुद्धौ तादृशावच्छेदकत्वबुद्धेः समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्या प्रतिबंधकत्वघाततायोक्तासा
ध्यतावच्छेदकइति एकस्यपुंसो वह्नित्वेन धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेपि पुरुषांतरस्य तत्र तादृशानव
च्छेदकत्वग्रहसंभेपत्त्येयमाह तत्पुरुषीयेति कापच्चूहस्याघासोरमधुमत्तेएकुशाणावच्छेदेनतादृशावच्छेदकत्वनिश्च
यस्यान्यशरीरावच्छेदेन तादृशानवच्छेदकत्वग्रहाप्रामेपुरुषपदं शरीरार्थकं यदिचैकदेहावच्छेदेनैवकस्यचित्संशयेनोबाधनि
श्चयेप्यन्यस्यात्मः परपुरुषप्रवेशन्यायेनाविशिष्टधीः प्रामाणिकीति तदात्वत्र शरीरावच्छिन्नेन तत्पुरुषीयत्वेवक्कचिद्विवतापी
पंविषयतयेति यद्यपि घटत्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदके वह्नित्वेनप्रमेयमित्येवंग्रहेपि वह्नित्वेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं
इत्येवव्यापकत्वज्ञानोत्पादाद्विषयतासंबंधेन प्रतिबंधकत्वमसंगतं तेन च तादृशावच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबं
धेन तथात्वंवाच्यं इत्थमपि वह्नित्वेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकंनवेति संशयोत्तरं वह्नित्वेन तादृशानवच्छेदकमिति ज्ञानानुत्पत्तिप्र
संगात् निश्चयत्वस्य धर्म्मिघटितत्वं प्रतिबंधकतायासामान्येन तादृशावच्छेदकत्वनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्तत्त
थापि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन तत्पुरुषीयतादृशानवच्छेदकत्वबु
द्धिसामान्यं तत्पुरुषीयबुद्धिमात्रे प्रत्येव वाघटत्वपरत्वादितत्तद्विशेष्यकपक्षधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वनिश्चयनिरूपितघटत्व

अं
१४२

स्याप्रसिद्धेत्यर्थः नन्वभावे साध्यीयत्वावगाहि प्रमेयत्वाभाववद्वृत्तिनिष्ठपत्त्वमित्याकारको व्यभिचारग्रहः केवलान्वयिस्थले सं
भूत्येवेत्यत आह एवं शुद्धेति क्वचित्साधने सर्वत्रेति तथा च यत्र साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वपरत्वादिति तन्निरूपकधर्मनिष्ठविशेष्यता
संबंधेन तद्व्युत्पत्तिविरहे त्वेमत्रिविधाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानेनैव न तस्यानुपपन्नज्ञानत्वमात्रेणैव वा प्रतिबंधकत्व
ताद्दशताद्दशसंबंधावच्छिन्नत्वदभावकूटस्यैव चेद्धेतुत्वेन चेव प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यमत्र न
न्यगतिकतया तथात्वस्य दुष्टत्वात् तद्वक्तनत्ताद्दशावच्छेदकत्वप्रकारतान्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वरूपेणैवानुगमकसंब
धेनैव तत्स्वरूपसंबंधताद्दशावच्छेदकत्वज्ञानेन प्रतिबंधकमतः संबंधाननुगम एव नास्ति विशिष्टत्वताद्दशावच्छेदकं नवेत्यादिकं शय
सत्त्वविशिष्टत्वनिष्ठमवच्छेदकत्वाभावप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं पक्षतेदेवच्छेदकत्वप्रकारतानिरूपितमपि न त्ववच्छेद
कत्वनिरूपितविशेष्यतातेऽतिताद्दशागतश्चयस्यानवच्छेदकत्वग्रहे प्रत्यविरोधित्वेऽत एव हेतुः कापि संयोगी तदभाववान्
तिसमुच्चयादेहेतुः संयोगानवेत्यादि संशयस्य भेदः समुच्चयेऽपि प्रकारताद्वयनिरूपितैकविरोधित्वं त्ववच्छेद्यत्वाभावादत एव प्रत्यत
मतिदीधितावविशिष्टकविषयत्वाप्रतियोगिज्ञाने संशयः समूहालंबनेऽन्वितविषयकप्रकारावच्छिन्नाभिन्नैव विशेष्यतान
नुविरोधिनानारूपनिरूपितैकेति संशयपक्षेऽथ स्फुटमभिहितमित्यादिकमन्यत्र विस्तरः विषयतापाहत्यनियामकत्वमेतत्संबंधा
वच्छिन्नाभावाप्रसिद्धत्वादेस्तद्विपक्षत्वेऽपि ताद्दशावच्छेदकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितसंशयानन्यविशेष्यत्वाभाववदस्यार्थः विषय
ताज्ञानसमानकालीनतया वा नास्ति प्रसंग इति भावः नन्वत्रापि कल्पे यस्य पुंसः स्वरूपसंबंधेन ताद्दशावच्छेदकत्वप्रकारकं ज्ञा राम०
नमप्रसिद्धेतदीयव्याप्तिग्रहे व्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वलाभः तथा व्यभिचारान्तरग्रहेऽपि व्याप्तिग्रहप्रसंगश्चेत्यत आह वस्तुत इ

तिद्रूत्यादिकमित्यादिपदेन साध्यवत्साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरुपग्रहः । यत्रैकविधमेव व्यभिचारज्ञानप्रसिद्धं तत्र तत्तावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानाभा
वस्य हेतुत्वात्संभवादाह यथायोगमिति तथा च यत्र यादृशं प्रसिद्धं तत्र तस्याभावो हेतुरिति भावः । समवायघटितसामानाधिकर
ण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वाभावेऽपि नुपुरुषनिष्ठत्वं तु तंपद्यापव्यभिचारज्ञानदशायां स्वघटावच्छेदेन तदभावस्य पुरुषे सत्त्वान्न दो
नामपि व्याप्तिग्रहोपत्तिः तथापि समवायेन व्याप्तिग्रहं प्रति समवायावच्छिन्नव्यभिचारज्ञानाभावस्य निरवच्छिन्नविशेषणतासंब
न्धेनैव हेतुत्वं वाच्यं व्यभिचारज्ञानकाले न तदभावस्य घटाद्यवच्छेद्यत्वाविशिष्टविशेषणतयैवात्मनि वर्त्तत इत्यदोषः यत्तु
व्यभिचारज्ञानविशिष्टत्वावच्छिन्नस्य समवायसंबन्धेनाभावो व्याप्तिधीहेतुः तथा चात्मनि घटावच्छेदेन व्यभिचारज्ञानसत्त्वे
विशिष्यापि तद्विशिष्टात्मत्वस्य वसत्त्वान्नोक्तदोष इति तन्न च ज्ञादेर्मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगविशिष्टवृत्तित्वाद्यभावस्य वात्म
न्यपि घटाद्यवच्छेदेन ज्ञानविशिष्टात्मत्वाभावस्य सत्त्वात् । विशेषणतास्यैतन्नासत्त्वं तदवच्छेदेन विशिष्टवत्त्वस्यासंततमसंभावि
तत्त्वाद्यभावस्यैवात्मन्यपि घटावृत्तेः केचित्तु समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या व्यभिचारज्ञानाभावः शरीरनिष्ठ एव व्याप्तिधीहे
तुः न चैवं यत्र स्वेशरीरोत्पत्तिदशायामवच्छित हस्ताद्यवच्छेदेन व्यभिचारज्ञानं तत्रोत्तरं तत्र स्वशरीरावच्छेदेन व्याप्तिधी स्यादुक्त
त्र व्यभिचारज्ञानस्यावच्छेदकतासंबन्धेन स्वशरीरव्यक्तौ वसत्त्वादिति वाच्यं हस्तादेर्ज्ञानावच्छेदकत्वाभावाच्चेष्टावत्त्वादिविशेषपर
शरीरस्यैव तत्त्वात् अन्यथा चैत्रो जानातीत्यादेरिव हस्तो जानातीत्यादेरपि प्रसङ्गादित्याहुः तदविवस्य पूर्वकायत्वपमस्त्वात्त्वसमाह त्रत
वेति नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां नानात्वाद्धेतुत्वादेवत्वघः निरुक्तावच्छेदकत्वघटिताभावमात्रस्य हेतुत्वे तु व्यभिचारान्तर
ग्रहदशायामपि व्याप्तिधीः स्यादिति भावः एवं च तत्साध्यसाधनादिभेदेन विशिष्टस्यैव हेतुत्वे चेल्लाघवः नु साधनसाध्याभाववद्वृत्ती

सं· १४३

ष्यादिव्यभिचारज्ञानाभावस्यपुंनिष्ठतयाहेतुत्वेपिसाध्यतावच्छेदकंहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यादिव्यभिचार
ज्ञानाभावस्यपुरुषनिष्ठतयाहेतुत्वाभिधानमसंगतंवह्नित्वव्याप्यत्वाद्यनेनतसाध्यतावच्छेदकोतभीवेनानंतकार्यकारणाभावा
पत्तेः किंतुहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितामतवच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानेप्रतिसमानविशेष्यत्वन्यत्वासत्वानत्पुरुषापत्तादृशा
वच्छेदकत्वप्रकारकज्ञानस्यविरोधितयाविशेष्यतासंबंधेनतदभावएवतत्रहेतुरितिचेन्नपुरुषव्यक्तीनामपिसाध्यतयातत्रपुरु
षत्वस्यतथापिविषयविधयानिवेशत्वेनप्रवेशस्तुगौरवस्याप्यसंभावादतत्राहस्वासिद्धोपादुत्यादितदभाववोधेतिता
दृशावच्छेदकत्वाभावबोधेत्यर्थः तथात्वकल्पनेविशेष्यतासंबंधेनतादृशावच्छेदकत्वप्रहाभावस्यहेतुत्वेकल्पनेतत्र
त्वप्रकारेतितत्तद्धर्मितावच्छेदकमित्यर्थः विशेषणेतिवह्नित्वादौजातित्वादिप्रकारतातादृशावच्छेदकत्वनिर्णयेपिवह्नित्वत्वा
दिप्रकारतातादृशानवच्छेदकत्वग्रहोनहृपेतातेनहृपेतात्तत्पुरुषीयावच्छेदकत्वनिरूपकस्यविशेष्यतासंबंधेनाभावः ते
नहृपेतात्तत्पुरुषीयानवच्छेदकत्वज्ञानेनकारणंवाच्यंतथाचधर्मितावच्छेदकभेदेनकार्यकारणभावानन्त्यंतवाप्यावश्यक
मितिधर्मितावच्छेदकतत्पुरुषीयत्वयोर्निवेशेनकारणत्वकल्पनेगौरवमितिभावः न व्यापकवह्नित्वजातित्वप्रकारताव
न्हिज्ञानस्यापिसाध्यतावच्छेदकत्वेनवह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मिकतादृशावच्छेदकत्वनिरूपत्वेनवह्नित्वत्वाद्यवच्छिन्नधर्मि
कतादृशानवच्छेदकत्वेथहेतुत्वविरोधित्वेपिहेतुत्वकृतिमत्त्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकत्वेनिरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्व
संबंधेनतत्पुरुषीयानवच्छेदकत्वज्ञानसामान्यंप्रतिहेतुत्वकृतित्वादिप्रकारकधर्मविच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वनिरूपवि राम०
शेष्यतावच्छेदकत्वसंबंधेनतत्पुरुषीयावच्छेदकत्वज्ञानत्वेनतत्पुरुषीयज्ञानत्वमात्रेणैववाप्रतिबंधकत्वेमुक्तेऽन्यथादरत्वं

पुष्ठ - १ - ३४

ज्त्वंदंडित्वाद्यनंतधर्मितावच्छेदकांतर्भावेनप्रतिबंधकतावच्छेदकोपपत्तेः नचैवंतादृशज्ञानादृशसंबंधेनतत्त्वावच्छि
न्नीभावकटस्यहेतुत्वमपेक्ष्यलाघवान्निरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यातत्स्वरूपीयतादृशज्ञानवच्छेद
कत्वग्रहंप्रतिनिरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैवप्रतिबंधकत्वमुचितंदंडित्वदंडत्वाद्यवच्छिन्नवि
शेष्यताप्रवेशेगौरवादितिवाच्यंतथासतिदंडत्वादिसामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वनिर्णयेपितत्सामाना
धिकरण्येनानवच्छेदकत्वग्रहस्यानुत्पत्तिप्रसंगात् नचयत्रदंडत्वंदंडित्वंचतादृशप्रतियोगितावच्छेदकं
मितिज्ञानस्योतरंदंडित्वांशेतस्यभ्रमत्वग्रहस्तत्रदंडित्ववदंडत्वेप्यनवच्छेदकत्वधीःस्यात्तदप्रामाण्यज्ञाने
ष्यनुपभाववविशिष्टस्यैवतत्स्वरूपीयावच्छेदकत्वग्रहस्यसमानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्याविरोधित्वा
दस्यथादंडित्वेप्यनवच्छेदकत्वधीस्तदानीनस्यादितिवाच्यंदंडित्वावच्छिन्नविशेष्यकावच्छेदकत्वनिर्णय
विशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनतत्स्वरूपीयावच्छेदकताज्ञानस्यविरोधितापाषेवदंडित्वांशेभ्रमत्वज्ञानस्य
कीनामुत्तेजकतयादंडत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकावच्छेदकत्वनिश्चयविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनविरो
धितायामेवदंडांशेतदप्रामाण्यज्ञानव्यक्तेरप्रवेशात्तत्रपदार्थावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वसंबंधेनवि
रोधित्वंतत्रतद्धर्मविशिष्टांशेभ्रमत्वग्रहस्यकीनामुत्तेजकत्वादित्थमेवचघटादिमत्ताबुद्धिंप्रत्यपिबाध
बुद्धेस्तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्यसमानविशेष्यतावच्छेदकप्रत्यासत्त्याविरोधित्वंपरिष्कार्यमितिश्रीकृः

१४४ ननु व्याप्तिग्राहकमितिमूलस्य न व्याप्तिग्राहकतामात्रमर्थः पराघवगाहिव्याप्तिधीजनके पटादावतिप्रसंगात्
नापि व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं तथा व्यभिचारज्ञानविरहे तद्बाधात् व्यापक
तग्रहत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तस्य हेतुत्वात् इतो व्याप्तिविषयिताव्यापकीभूतपकिंचिद्विषयिताकग्रहत्वावच्छिन्नं प्र
तिकारणत्वमेव तदर्थो वाच्यः स च व्याप्तेर्व्यापकसामानाधिकरण्यरूपत्वे सहचारज्ञानस्यासंभवीत्यतो व्या
प्तिमस्य थानिर्वक्ति व्याप्तिश्चेत्यादिना साध्यसंबंधितेति ग्रासाभावानवगाहिनोपि व्यभिचारज्ञानस्य सत्त्वात् मंत्रा
दिमापेनात्र विरोधित्वं हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्यसंबंधित्वानवच्छेदकत्वमेव वा तन्मते व्यभिचार इति भावः उक्तव्या
प्तिग्रहस्यानुमितावहेतुत्वात्तद्ग्राहकाभिधानमर्थांतरमस्त्वित्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः सामान्यत एवे
ति अत्र च तद्व्यापकत्वग्रहं प्रति तत्सामानाधिकरण्यग्रहत्वेन हेतुत्वं समानविशेष्यत्वं च प्रत्यासत्तिः तेन विरुद्धा
विरुद्धसाधारणैकव्यापकत्वाभावाद्विरुद्धस्थले सहचारग्रहस्य हेतुत्वेपि धूमवह्न्योर्व्यापकत्वग्रहे हेतुत्वे
मानाभावः इत्यपास्तं जलत्वादौ धूमव्यापकत्वग्रहानुरोधेन क्रमस्य धूमसामानाधिकरण्यग्रहस्य वह्न्या
दौ धूमव्यापकताग्रहार्थमप्यावश्यकत्वादिति क्षेपं असिद्धत्वादिति व्यापकत्वभ्रमे सहचारभ्रमस्य हेतुतापा एम·
असिद्धत्वादित्यर्थः असिद्धिमेव स्पष्टयति विरुद्धेपीति सामग्रीक्रमेति सामग्रीक्रमाधीनो ग्रहणस्य क्रमः साम
ग्रीयौगपद्याधीनं च ग्रहस्य यौगपद्यमित्यर्थः नन्विति। अन्यथा व्यापकत्वज्ञानोत्तरमपि क्वचित्सामानाधिकरण्य

ज्ञानोत्पत्त्यातत्रापि व्यापकत्वं ज्ञानं हेतुरित्येव किं न रोचयेदिति भावः अवहितेति अवधानं मध्यस्थितकुड्यादि
संबंधः विप्रकर्षो दूरवर्त्तित्वं संभवादित्यस्य नानुपलंभयोग्यतेत्यनेनान्वयः प्रतियोगिसत्वे तादृशप्रतियोगिसत्व
संजितोपलब्धिकत्वरूपेत्यर्थः तथा च वह्नित्वं पारिधूमाधिकरणायावन्न संनिकर्षे सति धूमवन्निष्ठाभावप्रतियो
गितावच्छेदकं स्यात्तादृशावच्छेदत्वेनोपलम्भे तेऽस्यापादनस्यैवात्र योग्यता स्यापादकत्वा यावतां च धूमवतामेक
दासन्निकर्षविरहान्न सा संभवतीति तादृशावच्छेदकत्वाभावो न लौकिकप्रत्यक्षविषय इति भावः आदिपदाच्चापो
क्ताः प्रतियोगितव्याप्येतरयावत्तदुपलंभकसमवधानरूपयोग्यतायाश्च परिग्रहः कथंचिदित्यादिनाविरोधादी
ति धूमत्वादौ तादृशावच्छेदकत्वस्य विरोधादिग्रहवशादित्यर्थः विरोधश्च सामानाधिकरण्यं आदिपदाद्व्याप
कीभूताभावप्रतियोगित्वस्योपग्रहः तथा च तादृशावच्छेदकत्वसमानाधिकरणतया तादृशावच्छेदकव्यापकाभा
वप्रतियोगितया धूमत्वत्वादिमत्वस्य धूमत्वादौ परामर्शाद्धूमत्वे तादृशावच्छेदकत्वाभावस्तोकारकव्यतिरेकप
नुमित्यनंतरमेव वह्नित्वं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकमित्याकारकप्रत्यक्षमिति भावः न चैवमुक्तक्रमेण वह्नित्वत्वा
दिना हेतुना तादृशावच्छेदकत्वाभावस्य वह्नित्वेऽपि व्यतिरेकत अनुमितिसंभवात् धूमत्वानुसरणं व्यर्थमिति वा
च्यं प्रसक्तत एव प्रथमपर्त्तेः साध्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वादौ तादृशावच्छेदकत्वाभावग्रहार्थं एतदनुसरणात् अ
यत्नुपलब्धियोग्यतायामननुगतत्वादिहामैवास्तिसत्त आह अत एवेति तादृशावच्छेदकत्वाभावस्य लौकिकप्रत्य

ह्ग्राह्यत्वाभावावीवेसर्थः निर्णायात्मनि संशयापादिसाधारणास्य प्रतिबंधकत्वादित्यन्वयः निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विपरीतज्ञानस्याविरोधित्वे विपरीतनिश्चयोत्तरं संशयापत्तिरतह साधारणो वेति निश्चयात्मनः स्याद्विशेषेणान्वयः शंखो न पीत इत्यादिनिश्चयसत्त्वेपि दुष्टनयनस्य पुंसः शंखः पीत इत्युपनीतभानोत्पत्तेराह दोषविशेषाजन्येति सत्यपि बाधनिर्णये लौकिकप्रत्यक्षोदयादाहानुपनीतेति अत्रोपनीतत्वांतं साक्षात्कारत्वानिरूपितविषयितोपलक्षकं न तु दोषविशेषाजन्यसाधारणः प्रवेशो गौरवात् ता साक्षात्कारत्वानिरूपितत्वस्य कारणताकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव लाघवेन तदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबंधकत्वात् साक्षात्कारत्वनितं च प्रकारत्वं लौकिकप्रत्यक्षत्वप्रव दोषविशेषजन्यप्रत्यक्षेष्वविशिष्टा उभयत्रैव साक्षात्कारेत्यनुभवात् एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात् अत एव लौकिकसंनिकर्षजन्यस्यापि घटादिसंशयस्य तदभावनिर्णयप्रतिबध्यत्वे संशयघटकप्रकारताया अपि साक्षात्कारित्वानिरूपितत्वात् घटं साक्षात्करोमीत्याकारकसंशयानुव्यवसायस्याभावात् इत्यादिकमन्यत्र विस्तरः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावव्याप्ते लौकिकप्रत्यक्षमप्युपाच्छेतौ मतमाह तत्तद्व्यक्तिविरहादीत्यादिपदात् संनिकर्षाद्युपसंग्रहः ननु धर्मांतरे निर्वह्निवृत्तित्वस्य संभावनासत्त्वात् कुतो धर्मताच्छेदेन न तद्ग्रह इत्यत आह लाघवादिति धर्मांतराकल्पने लाघवादित्यर्थः तथा च तद्वेवोक्तसंभावनायाः प्रतिबंधकमिति भावः कालांतरे वह्न्यभाववद्वृत्तित्वेपीदानीं तदनुपलब्धिसंभवात् क्रमेणेत्यनुपलब्धेर्योग्यता नास्तीत्यस्वरसो वह्नीतीसुत्कारसूचितः ननु वह्नौ धूमकारणाख

संशयनिरासार्थं तर्कोनुसरणीयइत्यर्थः धूमकारणतास्य क्वचिदप्यनिरूपेन सहचरितधर्मवत्तयाग्रहाभावादेव वह्नौ तत्संशयस्यासंभवात् साधारणधर्मवत्ताग्रहस्य संशयहेतुत्वात् न चैवं धूमादौ तर्कं विनैव धूमकारणत्वनिरूपणात्तत्संभवस्तथासति व्रीह्यादावेव तद्वदेव धूमकारणत्वग्रहे बाधकाभावादित्यतः सामान्यतः कारणत्वनिरूपणेन साधारणधर्मवत्ताज्ञानं संपाद्यनेन संशयसंभवमाह तृणाशने सोपि अथैतेषां मान्यतमो धूमकारणमित्यवधारणासंतावद्यतमतमत्वावच्छेदेन धूमकारणत्वग्राहित्वेवाह एतान्यतमतमत्ववत्ताज्ञानसैव व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया वह्नौ धूमकारणत्वसंदेहविरोधित्वसंभवात्तर्कानुसरणं विफलमत आह संदिग्धेति संदेहाहाकारमाह किमेतानीति हुताशनाद्यन्यतमत्वेति कारणत्वं हुताशनाद्यन्यतमत्वावच्छेदेन वेति संदेहे तात्पर्यं तथा चोक्तसंदेहानुरोधादन्यतमत्वसामानाधिकरण्येनैव धूमकारणत्वं पूर्वमवधृतं अन्यथा प्रतिवंधकसत्त्वे तादृशसंदेहायोगादिति भावः नन्वेतावता सामान्यतः कारणत्वनिश्चयेन कारणत्वसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य संपादनेपि धूमकारणताभाववत्त्वरूपापरकोटिनिश्चयस्य कुत्राप्यसत्त्वात्तत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानविरहाद्वेव धूमकारणत्वसंदेहासंभवात्तन्निरासकस्तर्को विफल एवेत्यतो धूमकारणत्वाभावनिर्णयप्रकारमाह तत्रेति अहेतुत्वमेवेति तथा च तन्मते भोग्यैक्यकारणताभावसहचरितधर्मवत्तयहोनानुपपन्न इति भावः नन्वक्तक्रमेण कारणत्वसंदेहस्य सामग्रीसंपाद्यतर्कस्य निवर्त्तकत्वोपपादनेपि कारणतानिर्णायकत्वेन तर्कस्योपदर्शनं प्रसत्तहेतोः कारणत्वग्रहे ऽन्वयव्यतिरेकज्ञानस्य हेतुतया तद्विलंबात् कथं प्रवृत्तः कारणताग्रहः स्याद

तत्राह यस्य चेति तथा चान्वयव्यतिरेकज्ञानमप्यस्तीति भावः तत्र चेति धूमकारणत्वनिश्चये चेत्यर्थः विरोधितामिति निश्चया-
त्मकप्रमात्मज्ञेयाख्यसंशयस्याप्रतिबंधकत्वमाहस्येदं ननु व्यभिचारशंकानिरासकस्तर्को दर्शनीयः सच धूमो यदि वह्नि-
व्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्याकारक एवेति वह्निजन्यत्वग्राहकतर्कस्य दर्शनानौचित्यमत आह अनुसंधेय इति अपेक्ष-
णीय इत्यर्थः कार्यकारणभावग्रहस्यस्य वह्निधूमयोरित्यादिः कार्यकारणभाव इति पाठेतु अनुसंधेय इत्यस्यानुष्ठेयेत-
व्यस्त्यर्थः तदधीनत्वात् कार्यकारणभावग्रहाधीनत्वात् अत्र यथा धूमस्य वह्निजन्यत्वानिर्णये वाधग्रहाभावादुक्ततर्क ए-
व नावर्तेत। कोऽव्यभिचारशंकानिरासद्वारा व्याप्तिग्राहकः स्यात्तथाच वाधनिर्णायविधया व्यभिचारशंकानिवर्तकत-
र्कमूलभूतस्य वह्निजन्यत्वनिर्णायस्य संपादकत्वेपि व धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति स्यादित्यमूलोक्ततर्को व्याप्ति-
ग्रहेऽपेक्ष्यत इति भाव यत्तु व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिग्रहे विशेषणतावच्छेदकाभूतव्यापकतानिर्णायवि-
धया कारणतज्ज्ञानस्य हेतुत्वं कारणतायां व्यापकतागर्भत्वात् इह तु कारणतानिर्णयाधीनत्वं व्याप्तिसुहृदेरिति नच्चिंत्यं य-
द्यपि वह्निजन्यत्वं स्वकारणवह्निकत्वं तच्चानन्यथासिद्धस्वव्यापकवह्निकत्वं तत्रानन्यथासिद्धभागो व्यर्थः धूमधर्मिक-
स्वव्यापकवह्निकत्वनिर्णयस्यैव व्याप्तिग्रहोपयोगित्वसंभवात् किंच तत्र स्वपदं यदि धूमपरं तदा धूमव्यापकत्वविशिष्ट-
वह्निप्रसिद्ध्येव व्यभिचारसंकानिरासंभवात्तज्जन्यत्वग्राहकतर्कानुसरणं व्यर्थं यदि च धूमादपरं तदा धूमस एव वह्नलैशे
षित्वं। तथापि वह्निजन्यत्वं वह्निनिष्ठजनकताप्रतियोगित्वं जनकत्वं तु स्वरूपसंबंधविशेषः पदार्थांतरं चेति नव्यमते नापेक्ष्यं

ग्रम०

२

यंः॥ अत एव प्राचां मते स्वत्वस्याननुगतत्वाद्यालोकादिसाधारणमन्यथासिद्धानिरूपकस्वव्यापकतावच्छेदकीभूतं
वह्निसाध्यधर्मिकत्वमेवेवद्ग्राह्यादिकारणकत्वं तथा च धूमादौ तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यभानस्य साम
ग्रीसत्वं तादृशापादं वह्नौ धूमप्रकारकत्वमिह पर्वतो वह्निधूमयोर्व्याप्तिग्रहरूपस्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वादि
निमित्तीकृततर्कस्य तादृशकारणत्वमाहेकतानुरोधेनैव व्याप्तिग्राहकत्वं संभवतीत्याशयेनाह सामानाधिकरण्येने
तिप्रकारकत्वादीनां तथा च सामानाधिकरण्येनैव तस्यैवेति कारणतो ग्रहस्यैवेत्यर्थः वाकारेणास्त्वायां स्तोमस्य वह्नि
तत्प्राक्कालावच्छिन्नसाधिकरणाद्वृत्तिकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपापादकव्यापकतायाः कार
णतातोऽशरीरानिविष्टतया तद्वच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य परिच्छेदेऽपि स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितान
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपा अनुमिस्तुपक्षकल्पाते॰ कारणतायहेणाविषयीकरणादिति ध्ये
यं न तु तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्त्यकायतित्वेनैव तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताबुद्धिप्रतिविरोधित्वादिति शिष्टापादकस्य मूलोक्त
तर्कस्याकुतो वह्निजन्मलशंकानिवर्तकत्वमत आह विपर्ययेतितन्मात्रपर्यवसायिनश्चेति विपर्यये स्वविशे
ष्यपक्षकायां तद्भाववत्त्वानुमानेतन्मात्रविधेयताकसंशयवेतस्यर्थः तथा च तद्धर्मावच्छिन्नापादककताकाय
त्वमात्रं न तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताबुद्धिविरोधितायां तंत्रमिति भावः मात्रपदस्य प्रयोजनमाह अमयेति विपर्य
ये यत्कोटिर्भासते तदभावशंकायामेव तर्कस्य प्रतिबंधकत्वे रस्यर्थः वह्नितद्व्याप्येति वह्निजन्मवह्निजन्मेत

१४७

द्रमतरेणस्यादित्यर्थः नचोक्तान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धिर्जन्यमात्रस्यैव वह्निधूमादृष्टादिजन्यत्वे
नजन्यत्वत्वस्यैव लाघवेन तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति वाच्यं प्रतीतिवलाद्गुरुधर्मस्यापि
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकारात् तथात्वायत्ने इति वह्निजन्यत्वशंकानिवर्तकत्वापत्तेरित्यर्थः नचात्र
विपर्यये ऽन्यतरत्वस्यैव पर्यवसानं ननु वह्निजन्यस्येति कथमन्यदभावशंकानिवर्तकत्वप्रसक्तिरुक्ततर्के
स्येति वाच्यं घटपटान्यतरत्वस्य घटत्वादिस्वरूपत्ववन्न च क्षितिद्रुमजन्यान्यतरत्वस्यापि वह्निजन्यत्वतद्रु
मजन्यत्वस्वरूपतया वह्निजन्यत्वेपि विपर्ययपर्यवसानसंभवादिति भावः तथापर्यवसायितत्वेति विपर्ययेतन्मा
त्रकोटिपर्यवसायितावेत्यर्थः विशेषणतो व्याप्येतिपद्धर्मावच्छिन्नाभावशंकायां तर्कस्याविरोधित्वमाया
द्याभावे तद्धर्मावच्छिन्नस्य व्याप्यत्वग्रहादेव क्वचिद्विपर्ययेतन्मात्रकोटिपर्यवसानं यथा पर्वतो यदि निर्व
ह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादौ तत्रापाद्यस्य निर्धूमत्वस्याभाव धूमे वह्नितावच्छिन्नस्य व्याप्तिग्रहादेव विपर्य
यानुमानेन वह्निमात्रपर्यवसायित्वमिति भावः सामान्यतो यदीति यद्धर्मावच्छिन्नाभावे शंकायां तर्कस्याविरोधि
त्वं आपाद्याभावे तदितरधर्मावच्छिन्नस्य व्याप्तिग्रहादपि पक्षधर्मताबलादेव क्वचिद्विपर्ययानुमानेन तद्धर्मा
वच्छिन्नपर्यवसानं यथा नित्यभिन्नानीदं यदि नित्यान्यत्वे सति कार्यद्रव्यं न स्या द्रव्यं न स्यादित्यादौ तत्र विपर्य
नुमानेन द्रव्यत्वेनानित्यान्यत्वविशिष्टस्य कार्यद्रव्यत्वाभावस्याभावः सिद्ध्यन्नित्यान्यत्वाभावस्य वाधाद्विशे

एम•

४

ध्याभावात्मकेकार्येद्रव्यत्वेएवपर्यवसानितत्वाच्चधूमोपरीत्सादितिकर्मरलोकस्यापिविपर्ययेवह्निजन्यत्वप
र्यवसापितपातद्भावशंकानिवर्त्तकत्वमतस्तंतद्धर्मावछिन्नायाहककापत्तिस्तेनैवफलवत्ताहिविशेष्यवत्ताबुद्धिं
प्रत्यपिविशेषणावत्तानिरारोपसहकृतविशिष्टापादकापत्तित्वेनप्रतिबंधकत्वकल्पनादितिभावततसंपत्ते
येपक्षधर्मतासंपत्तये अन्यथापाद्याभावेनोमत्वत्वेनवह्न्यसमवहितात्जन्यत्वविशिष्टवह्निसमवहिताजन्यत्व
स्याभावःसिद्ध्यन्वह्निसमवहितजन्यत्वरूपेविशेष्याभावस्वपर्यवस्यतीतितिनस्यातवह्न्यसमवहिताजन्य
त्वरूपस्यविशेषणस्याभावमादायापिविशिष्टाभावस्यपर्यवसानसंभवादितिभावः ननुवह्न्यसमवहिता
जन्यत्वेनविशेषितएवहेतुकुतोविपर्य्ययानुमानस्यवह्निसमवहितजन्यत्वपर्य्यवसायितमतआहविशेषणे
ति।विशिष्टाभावस्यविशेषणाविशेष्याभावयोःप्रत्येकंभावाभ्याममतिरेकादितिभावः नन्वक्तविशेषणा
वच्छिन्निरूपेसत्येवोक्ततर्कस्यविशेष्याभावरूपेवह्निसमवहितजन्यत्वेपर्य्यवसानंस्यात्तस्यएवेतुनास्तिवह्नि
समवधानेविनापिधूमोभविष्यतीतिशंकयाप्रतिबंधाद्विमतआहतथोपस्थितीति।वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे
नधूमोपस्थितीतिमर्वः अग्रेचवह्निरेवभविष्यतीत्यादिग्रंथेननियमानभावानतर्भावाभ्यांशंकाद्वैविध्यंनचो
क्ततर्केस्यवह्निसमवहितजन्यत्वग्राहकत्वेपिधूमस्यवह्नितमत्वशंकापाबाधकाभावादितिवाच्यंवह्न्यसम
वहिताजन्यत्वेसतिवह्निसमवहितजन्यत्वावच्छेदेनवह्निजन्यत्वस्यालोकादौसत्वेगृहीतत्वात्तादृशजन्यत्वग्रा

२५८

हकतर्कस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनसंपादकतयैव वह्निजन्यत्वशंकानिवर्त्तकत्वादिति भावः उक्तकल्पे दूषणा
भिधानपूर्व्वकं कल्पांतरमाह। वस्तुतस्त्विति। वह्न्यजन्यमपि वह्निसमवहितजन्येवस्त्वसमवहितजन्यत्वं संभवतीति
तथाच वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहितजन्यत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वस्यासत्वात्तादृशवह्निस
मवहितजन्यत्वस्य तादृशवह्नितजन्यत्वग्राहकस्तर्को व्यावर्त्तकधर्मदर्शनसंपादकनपायिनधूमधर्म्मिक
वह्निजन्यत्वशंकाया निवर्त्तको भवितुमर्हतीति भावः। वह्निसमवहितमत्वं वह्निसमवहितजन्यत्वशब्दार्थः
वह्निजन्यत्वपर्य्यवसितं। वह्निजन्यत्वस्वरूपसमवहितजन्यत्वस्य ग्राहकतर्काभिप्रायेण वह्निसमवहित
जन्यत्वमापादकीकृत्यैव मयि सामंजस्ये वह्निसमवहितेत्याद्युक्तिर्विफला तथापि अत्र वह्नेरेव भविष्यतीत्याद्युक्त
ग्रंथपर्यालोचनाद्वह्निमान्धूमादित्यादिप्रसिद्धस्थलीयव्याप्तिग्रहोपयुक्तस्य वह्निपदमपि वह्निसमवहितवा
न्धूमादित्यादिस्थलीयव्याप्तिग्रहोपयुक्तस्य वह्निजन्यत्वस्य ग्राहकतर्क एव मूलत्वस्य तात्पर्यावधारणात्तथा
व्याख्यातमिति ध्येयं यद्यपि वह्निसमवहितजन्यत्वस्य वह्निजन्यत्वपर्य्यवसितत्वे धूमोपहितवह्न्यसमवहिताज
न्यत्वे सति वह्निजन्यो न स्यात्तदा जन्यो न स्यादित्येवंविशिष्टमापादकीकृत्य तर्कः संभवत्येव न च नांतरीयकवह्निके
व्यभिचारः वह्निजन्यत्वाभावस्यापादकमत एवात्रापि यमने च वह्न्यसमवधानकालीनपीवर्त्करणाकत्वरूप
स्यैव जन्यत्वस्योपाधिकोटिनिवेशप्रयत्नेन तद्वारणासंभवात्तथापि विशिष्टस्यापादकत्वे विपर्य्यये वह्निजन्यत्वमा

राम

५

त्रयपर्यवसितार्थेव्यसमवहिताजन्मत्वस्यपक्षविशेषणस्यानुसर्त्तव्यत्वेगौरवमवह्नेरेवभविष्यतीत्यादिशंकापास्त
हृगाघतंप्रतिबंधकत्वंचस्यात्तादृशपक्षधर्मतासंपत्तिमात्रप्रतिकूलत्वादतःकेवलंवह्निजन्मत्वाभावमापाद
कीकृत्याह।तथाचेतिजन्मत्वाभावस्वरूपेऽनुयोगिनिविशेषितेघटादौव्यभिचारस्तादवस्थ्यमतउक्तंप्रतियोगिनीति।
तथाचधूमोयदिवह्निजन्योनस्यात्वह्निअसमवहिताजन्मत्वविशिष्टजन्योनस्यादित्येवंतर्केस्तत्रचापाद्यस्या
पिघटादौसत्त्वान्नव्यभिचारइतिभावः।आपाद्यकोटिंतर्गतस्यमूलोक्तजन्मपदस्यव्याहतिमाह।अजन्मइतिते
षांचयद्यजन्मगगनादौवह्न्यसमवहिताजन्मत्वस्यसत्त्वेऽपितद्विशिष्टजन्मत्वासत्त्वान्नव्यभिचारःवह्न्यजन्मत्वे
सतिवह्निव्याप्यस्यसामग्रीकोनांतरीयकोवह्नितत्तरासभादिसत्त्वपयथाश्रुततमस्यप्रवेशेनापिव्यभिचारस्याभावा
स्यादाहतदर्थस्त्विति।तथाचवह्न्यसमवहिताजन्मत्वविशिष्टजन्मत्वस्यनांतरीयकवह्निकतद्रासभादौसत्त्वेऽपिव
ह्निसमवधानकालीनपायत्वारस्याजन्मत्वविरहान्नव्यभिचारःजन्मत्वप्रवेशेनलाघवादाहतथापिविधेति।प
घापिधूमेतरसामग्र्यजन्मत्वंसत्त्वंतेनसिद्धमूलोक्तजन्मत्वस्ययथाश्रुतस्यप्रवेशेनांतरीयकवह्निकेव्यभिचारोवा
रयितुंशक्यतेतथापिवह्नेरेवेत्यादिशंकापास्तातादृशतर्केप्रतिकूलताभावादुक्तसमाधानंप्रथासंगतोस्तदभिहितंसत्यं
तमंतर्भाव्यसमुदितमाहतथेति।अत्रवह्नेरजन्मेतत्समानाधिकरणोपाद्यादौव्यभिचारवारणायसमंतंससमाना
धिकरणावह्निमद्भिन्नस्याव्यवहितप्राक्क्षणकोपोपस्तदन्मत्वंतदर्थःवह्निमदन्यस्याव्यवहितपूर्वक्षणाकालत्ववि

शिष्टस्य च ध्वंससमवधानकालानयावत्कारणाकत्वरूपस्यापाद्यप्रतियोगितोऽप्रसिद्धिरतः स्वसमानाधिकरणेति व
ह्नेर्विशेषणं नांतरीयवह्निकस्यापि ध्वंससमवधानकालीनकिंचित्कारणाकत्वात्तत्र व्यभिचारः स्यादत उक्तं यावदि
त्ति यावत्तस्य यावत्कारणानां वह्निध्वंससमवधानकालीनत्वं च ध्वंससमवधानकालेषु तत्रातिप्रसंगादतो न तत्र व्यभिचारश्च
ध्वंससमवधानकालीनत्वं स्वसमानाधिकरणावह्निमदन्यत्वग्रहणादिति तं निरुक्तध्वंससमवहितान्यत्वविशिष्टस्य
वह्निमद्भिन्नत्वाद्दतीति यावत्कारणाकत्वस्याप्रसिद्धिः प्रलयेऽपि ध्वंसांतरेऽपि सत्त्वेन तत्कालीनकर्मादेरप्रसिद्धेः सं
भवति कदा सकलब्रह्मांडनाशोपगमेऽप्युपपत्तीहृतपुरोवर्तिध्वंससमयकालविशिष्टापत्तिरतः समानाधिकरणेति स्वसमा
नाधिकरणावह्निमद्व्यस्याव्यवहितप्राक्क्षणकालत्वविशिष्टस्य स्वसमानाधिकरणवह्निमद्भिन्नत्वाद्दति
यावत्कारणाकत्वस्याप्रसिद्धत्वादाह। वह्नित्वसमवधानेति। इदं च यावत्कारणे विशेषणं तथा च यावज्जन्यमध्यगतानां त
त्तद्धूमावयवत्वेन तत्संयोगविशेषरूपाणामेव तत्तद्धूमकारणानां वह्निध्वंससमवधानकालीनत्वाभावादुक्ततर्के इष्ट
पत्तिरिति वाच्यं इदंत्वस्य घटजनकतायां अग्न्यादिकपालद्वयसंयोगपर्यंतस्येव वह्निविशेषस्यापि धूमविशेषजनकता
यां तद्धूमावयवतत्संयोगादीनां प्रत्यासन्नत्वेन तद्वह्निनिष्ठतद्धूमीयकारणताघटकप्रत्यासत्तीतरार्थकेन तत्सम
वधाने तत्समवधानेतरपरे नैव चारणादिति दिक्। अत्रेदं तत्त्वे आपादकवत्तांशे आहार्यरूपापाद्यव्याप्यवत्ता
निश्चयः पक्षे आपाद्यव्यतिरेकवत्तानिश्चयश्च हेतुरपि हेतुः एवं च धूमवान् पर्वतो निर्धूमत्वव्याप्यनिर्वह्निकत्ववान्

स्यादित्येवं निश्चयः पर्वतो निर्धूमः स्यादित्यापत्तौ हेतुः न च बाधसत्त्वे विशिष्टबुद्ध्यात्मिकाया आपत्तेन संभवः
अनाहार्य्यविशिष्टबुद्धित्वस्यैव बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादापत्तेः त्वाहार्यत्वात आपत्तिरूपविशिष्टबुद्धित्वे
नैव बाधधीप्रतिबध्यत्वं तेनापत्तेरनाहार्य्यत्वेपि न हानिरिति दिक् ननु तर्के। एवंविधे प्रकारेणावगमस्य बाधनिर्णयपर
शापामपि प्रकारतप्रसंगात् आपत्तित्वं पुनः अत्रेदमापादयामीति प्रतीतिसाक्षिको मानसत्वव्याप्यजातिविशेषः
न कर्त्तव्यमपि तदेव फलं च तर्कस्यापादकवत्ताबोधप्रतिबंधः प्रतिबंधकता च शुद्धस्यापादकतास्थले तद्धर्मावच्छि
न्नवत्ताबुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नापादककापत्तित्वेन विशिष्टस्यापादकतास्थले तु विशेष्यवत्ताबुद्धौ विशेषणावत्ता
निश्चयसहकृतविशिष्टापादककापत्तित्वेन विशेषणावत्ताबुद्धौ तु विशेष्यवत्तानिश्चयसहकृतविशिष्टापादक
कापत्तित्वं नापीति निष्कर्षः स्वारसिकापादकवत्ताशंकायास्तर्ककारणीभूतेनापादकाभावव्याप्यापाद्याभाववत्ता
निश्चयेन स्वापादकव्यापकतया गृहीतस्यापाद्यस्याभाववत्तारूपबाधनिश्चयेनाहार्य्यापादकवत्ताज्ञानसंपा
दकतद्बाधनिश्चये नैव प्रतिबंधादाहार्य्यापादकवत्ताशंकायाः प्रतिबंध एव तर्कस्य फलं। भवति त्वनिष्टप्रदर्श
नेन आपादकवत्ताबोधेच्छाया विच्छेद इति कारणाभावादाहार्य्यशंकाया अनुत्पाद इति मिश्रादिसम्मतः प्राचीनः
पंथाः स चायं तर्कः पंचविधः। आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थप्रसंगादिभेदादि
त्याचार्याः तत्र स्वापेक्षापादककप्रसंग आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ वा। अत्राद्यापेक्षयेतद्घट

१५०

ज्ञानं यद्येतत्तद्घटज्ञानजन्यं स्यात्तत्तद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति द्वियाद्य घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः
स्यादिति। तृतीयाद्य अयं घटो यद्येतद्घटवृत्तित्वविशिष्टः स्यात्तपालेनोपलभ्येत इति। स्वापेक्षापेक्षितत्वनिबंध
नः प्रसंगोऽन्योन्याश्रयः यथा यं घटो यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादिति स्फुटत्वान्नो। एवं त्रमोऽस्थि
तौ च स्वयमुदाहार्यं। स्वापेक्षापेक्षितापेक्षितत्वनिबंधनप्रसंगः चक्रकं पूर्वोक्त एवापादके तत्परीतरमं
तर्भाव्योदाहरणं। अपेक्षात्र साक्षात्परंपरासाधारणी ग्राह्या। अनवस्था पुनरप्रामाणिकानंतप्रवाहमू
लकप्रसंगः यथा घटत्वं यदि यावद्घटवृत्ति स्यात्तदा पटाजन्यवृत्ति न स्यादिति। एतच्चतुष्कान्यप्रसंगः प्रमाणबाधिता
र्थकप्रसंगः सोऽपि द्विविधः व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च। तत्राद्यो यथा धूमो यदि वन्हिव्यभिचारी स्याद्वन्हि
जन्यो न स्यात् द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वन्हिः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः विपक्षस्य बाधादेः शंकानिवर्त्तनद्वारा तिव्या
पकत्वेन परिशोधकत्वादिति। अलं विस्तरेणावश्यं समवन्हिताजन्यत्वस्य सत्त्वं तादृशस्पनांतत एव वन्हिके सत्वाद्गाह
सवे निसत्त्वं कार्यत्वे समर्थः तथा च धूमो यदि वन्ह्यघटितसामग्र्यजन्यत्वे सति वन्हिजन्यो न स्यादुभयजन्यो न स्यादित्येवं
तर्कस्यावतार इति भावः। यद्येव वन्ह्यघटितसामग्र्यजन्यत्वनिश्चयं विनापद्योक्ततर्कस्य न वन्हिजन्यत्वशंकानि
वर्त्तकत्वं विशेषणावत्तानिश्चयसहकृतस्यैव विशिष्यपाहककतर्कस्य विरोधित्वात् स चात्र न संभवति धूमे
वन्हिजन्यत्वसंशयदशायां च वन्ह्यघटितसामग्र्यजन्यत्वस्यापि संदिग्धत्वादित्याहुः। प्रामाणिकेति। वन्हिजन्यत्वसिद्धेः प्रा

राम·

८

कुवह्निघटितसामग्र्यजन्यत्वासिद्धेरित्यर्थः। पघयिवह्निघटितसामग्रीमेव धूमेतरसामग्रीत्वे न निवेश्यपोक्ततत्कौ
पिसम्यगेव धूमेतरसामग्र्यजन्यत्वस्य पक्षीभूतधूमे प्रागभाविनि क्षेत्रेहेतुं कृत्वा तत्र यथयितादृशतर्के अवह्नेरेव भविष्यत्वे
त्वादिशंकापादः प्रति। कूलत्वाभावादिसामान्याग्रे यथासंभवमितिसुतरां सत्त्वेनापुंकितं ननु स्वोक्तवस्तुतस्त्वित्यादिकल्पे वह्न्यस
मवहितजन्यत्वस्य पक्षे विशेषणत्वात्तयोपस्थितिविरोधाय्यमवह्नेरेवेत्यादिमूलोऽकृष्टाकाद्धपमसंगतमत आह
त्रेनिश्रत्रसस्तत्स्यापाद्यकोटिनिविष्टत्वकल्पे। दृष्टापत्तीति वह्न्यसमवहितजन्यत्वोपगमेन वह्न्यसमवहितागतमत्व
विशिष्टजन्यत्वाभावरूपस्यापाद्यस्य पक्षे संभवित्वादिति भावः तत्तीयात्र हेतुकस्य वोत्पत्स्याततस्मोशंका। आपादका
दीति। उत्पत्तिमात्रस्य हेतुकनधीनत्वेव यधीनजन्यत्वाप्रसिद्ध्यात्तदभावस्यापादकत्वासंभवादिति भावः आदिपद्य
दुक्तयावत्कारणानिरूपितजन्यत्वाप्रसिद्ध्यातदभावात्मकस्यापाद्यस्याप्रसिद्धेः परिग्रहः अवह्नेरित्यस्यपाहि भि
न्नादित्यर्थः वह्निभिन्नाद्धविष्यतीत्याशंकापा वह्न्यसमवहितान्नजन्यत्वगर्भापाद्ये दृष्टापत्तिपरत्वेनापित्वेन संभवतीत्यतो
व्याचष्टे। वह्नेरिति तथा च न चिघते वह्निर्यत्रेत्यवह्नेर्हिरिति भावः नदीपेतितात्तस्य उपादानविषयीभूतस्य वह्नेर्पत्काष्ठ
तद्धूमस्वरूपं च वह्नेस्तत्प्रयोजकत्वस्थानमेव पक्षो भूते तत्र तद्धूमे व्यसमवहिताजन्यत्वशंकाप्रतिबंधकं तद्धूमव्याप
कत्वगर्भतद्धूमप्रयोजकत्वस्याप्रसक्तत्वाद्वह्नेर्गहीतत्वादिति भावः ननु तद्धूमप्रयोजकत्वं न तज्जनकत्वं पूर्वं तत्रिश्च
पस्यासत्वे न शंकाप्रतिबंधकत्वासंभवात् नापि तद्धूमव्यापकत्वमात्रं वत्तिश्चापेि वह्न्यसमवहितजन्यत्वशंकोत्पादादत

आह तादृशेति। उपादानविषयीभूततत्तद्व्यतिरेकानुविधापितत्वज्ञानमेव पक्षीभूततत्तद्धूमे व्यावर्तकधर्मदर्शनविघ्नया
वह्निसमवहितजन्मत्वशंकाप्रतिबंधकं तादृशानुविधापितत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वं तु पूर्वं न गृहीतं नोंतराण्च वह्निके
व्यभिचारस्य ग्रहात्तो न तर्कवैयर्थ्यमिति भावः। तमरं। उक्तप्रयोजकत्वादिज्ञानपरं। सक्रियापंस्मादितिव्युत्पत्तेत्वा
मादिति भावः। कृत्यादेरित्यादिना क्रियासंग्रहः। कामिनीजिज्ञासादेरिव कृत्यादेरविमरणामंत्रादिव्याप्येनगुंकाधि
रोधित्वसंभवादाह कारणान्तरेति। ननु तर्कस्य धूमाविशेषयत्वे न तद्धर्मिकवह्निजन्यत्वशंकानिरासद्वारा तत्र
धूमे वह्निजन्यत्वग्राहकत्वेऽपि धूमान्तरे वह्निजन्यत्वशंकासंभवाद्धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वनिश्चयो न संभवत्यपि
तच्च धूमत्वावच्छेदेन व्याप्रियग्रहस्यैवाशयेन शंकालेपघयीति। ननु धर्मांतरस्यावच्छेदकत्वे बाधाद्वह्निजन्यत्वग्रा
हकं प्रमाणमेव धूमत्वस्य तदवच्छेदकत्वग्राहकमित्यत आह। तर्कोति। तथात्वसंभवात्। धूमस्य वह्निजन्यत्वसंभवा
त्तात् तथा च वह्नीत्वतृणादिप्रत्येकजन्यतास्थले पर्याप्तेतरधर्मस्यावच्छेदकत्वे बाधविरहाद्वह्नित्वस्य नावच्छेदकत्वासि
द्धिस्तथा धूमस्य वह्निजन्यताप्रामयिधर्मांतरस्यावच्छेदकत्वबाधानिश्चयान्न धूमत्वस्य वह्निजन्यतावच्छेदकत्व
सिद्धिरिति भावः। वह्नीत्वत्वाजन्यत्वस्य वह्नित्वावच्छेदेनाग्रहादाह। सामान्ये व्यभिचारेविशेषेऽपि। वह्नौ धूमजनक राम·
त्वस्य हेडाद्दोवा घटादिजनकत्वस्य द्रव्यत्वावच्छेदेनाग्रहादाह। अनुगतागुरुविशेषरूपांतरानुपस्थितेरिति। तथा च
तत्र वह्नित्वादेस्तादृशविषयरूपस्योपस्थित्यान न्यूयत्वेन हेतुत्वमिति अत्र तत्ते घकि तयोः कपालघटत्वयोरुपस्थितत्वा

२

द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रतिमूर्त्तत्वेन समवायिकारणतानाग्रहार्थमाह। अनुगतेति। अवस्थापदं जन्यदंडत्वाननुगतविशेषरूपस्योपस्थि
तावपि घटं प्रति दंडत्वेन हेतुत्वस्य ग्रहादित्युहपरं सामान्यलक्षणाशरीरार्थकं। ज्ञानताघगुह धर्मस्योपस्थितावयविविशिष्ट
बुद्धौ विशेषणताज्ञानत्वेन हेतुत्वग्रहादुक्तं विशेषणतातत्वेनविषयताज्ञानत्वस्य विशेषणस्य दोषः। नीलादिजन्यत्वस्य पाक
जन्यनीलत्वादिनात्क्रमणादिजन्यत्वस्य मरणपाघजन्यवह्नित्वादिना सामान्यधर्मेणानगम्यते किंतु धर्मिग्राहकवैजात्यस
विशेषेणैवात उक्तं लाघवप्रतिसंधानेति। तथा च लाघवप्रतिसंधानविरहादेव नोक्तधर्मावच्छेदेन जन्यत्वग्रहः लाघव
प्रतिसंधानस्य न सार्वत्रिकत्वमत उक्तं क्वचिदिति। तथा च गौरवज्ञानाभावस्याप्युपपन्नत्वेन पाकजन्यनीलत्वादौ गौर
वग्रहादेव न तदवच्छेदेन नीलादिजन्यत्वग्रह इति भावः। सामान्यतः। सामान्यधर्मावच्छेदेन तत्कार्यकारणभावं परि
च्छिनत्ति। अवगाहते। नन्वेकवह्निधूमयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्ययोरपि वह्निधूमयोः कार्यकारणभावग्र
हेतिप्रसंगादित्यत आह। अप्रामाणिकाविति। कारणताभावग्रहेति सामान्यविशेषभावस्यानियामकत्वाज्जातिप्रसंगादिति भावः। न
नु धूमत्वरूपेणाव्यभिचारशंकायाः सत्वात् कथं तदवच्छेदेन प्रत्यसत्तौ वह्निजन्यत्वनिर्णयः स्यादित्यत आह। फलेति। लाघव
ज्ञानादीसहिता विशेषदर्शनादिपरिग्रहः। प्रतिबंधकत्वमिति। प्रत्यसत्तिनिश्चयेग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वमते तेन
कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वमेवात्र प्रतिबंधकत्वं तथा च लाघवज्ञानसंशयापरकोटिविशिष्टयोः प्रतिबंधकत्वान्न कारणत्व
निश्चयानुपपत्तिरिति भावः। अत्र च दंडस्य घटजनकतायां चक्रभ्रमादिकपालद्वयसंयोगपर्यंतमिव वह्नौ धूमत्वावच्छिन्न

प्रतिजनकतायां रूपविशेषापराहत्यादित्तद्रूपावच्छेदसंयोगापर्य्यन्तं प्रत्यासत्तिः संबंधाननुगमस्याशेषत्वाच्च नसन्निरिति
प्रांचः केचित्तु धूमसामान्ये वह्नित्वेन हेतुतायां कार्य्यकारणभावयोः कालिकी प्रत्यासत्तिर्विशेषसामग्र्यपेक्षणाच्चना
तिप्रसंगात्स्याद्धेः पक्षसमवायेन धूमत्वावच्छिन्नं प्रति स्वजन्यरूपवदवच्छेदकसंयोगसंबंधेन वह्निः कारणं धूमसमवायिमा
त्रे वह्निजन्यरूपविशेषवत्परमाण्ववच्छेदकसंयोगवत्त्वात् धूमद्व्यणुकसमवायिष्वपि स्वजन्यरूपविशेषवत्परमाण्व
वच्छेदकसंयोगसंबंधेन वह्नेः समवायादिति तच्चिंत्यं इदं त्ववधातव्यं यथा न तथा वह्निधूमयोः कार्य्यकारणभावग्रहो न यथासौ
संयोगेन वह्निधूमयोर्व्याप्तिग्रहार्थमुपयुज्यत इति। धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्रहार्थं धूमसामान्यपक्षकं तर्क
मप्युपाद्धेतां मतं दृश्यपत्यपरोक्षे स्वाद्यवदेतीत्येतेन। अत्र न मे व्यभिचारवारणाय जन्यत्वविशिष्टस्येति तजत्वं तदपश्चा
त्तत्वार्थे सिद्धसाधनास्योक्तरूपं व्याप्यं नानोनांतवोय वह्निके व्यभिचारः। यद्यपि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टस्य
जन्यतस्यैव व्यतिरेकव्याप्यादपि तत्प्रकोस्खले जन्यत्वस्यैव विशेष्यविधयोक्तत्वात् तथापि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य
विशेषणत्वेपच्छ्रात् तत्स्वेमादिनातत्स्यपरामर्शेन स्यादसति वाधके तदवच्छेदेन विशेष्यविधया पूर्वोपस्थितस्यैव परा
मर्शीकृताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् तद्वेत्पपहाय वह्न्यसमवहिताजन्यत्वं चेत्यभिधाने ग्रंथगौरवापत्तेरिति ध्येयं वह्न्य
समवहिताजन्यस्य वह्न्याघटितसामग्र्याजन्यत्वादिघटितरूपस्य प्राकृतस्सिद्धिरत उक्तं यथाश्रुतस्येति तथा वह्
निपुक्तकारणकलापं विनानुत्पद्यमानत्वरूपमेव तत्स्यवेश्वमिति भावः ननु वह्नियुक्तकारणकलापं विनानुत्पद्यमान

एम०

त्वशंकासत्वाद्धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्यापि प्रामाणसिद्धेः कथं धूमत्वावच्छेदेनोक्ततर्कावतारस्तद्
वच्छेदेन बाधनिश्चयप्रागभावादत आह तच्चेति वह्निप्रयुक्तकारणकलापं विनानुत्पद्यमानत्वं च मनसैवमनुग्रहमिति
परेणान्वयः उक्तन्यायेति हुताशनप्रागभावप्रयुक्तान्वयव्यतिरेकग्रहेणेत्यर्थः तद्व्यतिरेकजन्यत्वेति। वह्निप्रयुक्तका
रणकलापव्यतिरेकेतिमत्त्वशंकानिरासादित्यर्थः सर्वाण्यपि वयं च प्यंतानि सुग्रहमिसत्त्वावितानि। ननु वह्निप्रयुक्त
कारणकपलास्य वह्निविनाकृतस्यैव धूमजनकत्वशंकापाजनिता वह्निप्रयुक्तकारणकलापव्यतिरेकोत्पत्तिकस
शंकायाघट्टस्याति अवह्नेरेव भविष्यतीत्यत आह। वह्निविरहेपीति। निरतिशयस्य। निर्विशेषितस्य वह्निविना
कृतस्यैवेति पावकत। तथाविधा॥ वह्निविनाकृतत्वकारणकलापात् न तु वह्निप्रयुक्तकारणकलापस्यैव एकत्र धूमे
वह्निसहकारेण धूमांतरे च वह्निभिन्नसहकारेण जनकत्वसंभावनया च वह्निविशिष्टकारणकलापव्यतिरेको
त्पत्तिकत्वशंकादुर्वारेणपट्टस्याति क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यतीत्यत आह तादृन्द्रासैवेति। वह्निप्रयुक्तकारणकला
पस्यैवेत्यर्थः। आसाद्य। सहकृत्य। लाघवादिति। वह्निविरहस्य धूमविशेषानुत्पत्तिप्रयोजकत्वे स्थलांतरेपि धूमा
नुत्पत्तिप्रयोजकत्वस्यावश्यकत्वेन गौरवात् तथा च वह्न्यभावप्रयुक्ताभाव प्रतियोग्युत्पत्तिसामान्यकत्वधीरेव
विशेषदर्शनविधयोक्तसंशयविरोधिनीति भावः तदुपादानमित्युत्तरग्रंथे तदवच्छेदेन वह्निसमवहितस्यपरा
मर्शाय धूमार्थे वह्नेरित्यत्र वह्निपदं यथा चष्टेव ह्नेर्वह्निसमवहितस्येति। वह्नेरित्यस्य स्वार्थमित्यनेनान्वयभ्रमं नि

रसयितुं ह्रदस्थमुपादानपरं योजितं वह्निसमवहितोपादानस्याप्रतिबंधकत्वादाह। अत्र चेति नियमपवच्छेद्यस्य
नियमलभ्यस्यातदुपादानमेवेत्येवकारलभ्यस्यापि सेनतस्यैवोपादानमिति योजनया तद्दितरानुपादानस्यप्राप्तेरि-
त्याशयः। नियमव्यवच्छेद्यस्य। नियमतो वह्नेरुपादानमिति नियमव्यवच्छेद्यस्येति वार्थः। तद्जन्यत्वज्ञाने व-
ह्निसमवहितजन्यत्वज्ञाने नियमव्यवच्छेदघटितकुदृष्टिं विनापि वह्निसमवहितजन्यत्वज्ञानं प्रापयति परम्परया-
वेति वह्निसमवहितजन्यत्वस्य ग्रहे सति तत्र हि शिष्टजन्यत्वसहेतुना वह्निसमवहितजन्यत्वानुमितिस्ततो वह्निसम-
वहितेष्वप्रवर्त्तत इति परम्परया वहितोपादाने वह्निसमवहितजन्यत्वज्ञानप्रयोजकमिति भावः। तत्र च वह्निसमवहि-
तजन्यत्वज्ञाने। अन्वयव्यतिरेकतो धूमे वह्निसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव व्यावर्त्तकधर्मद-
र्शनविधया वह्निसमवहितजन्यत्वशंकाप्रतिबंधकमतस्तदेवोक्ततर्कस्य घटकं संपादकमित्यर्थः। अत्रैव
मूलसंवादमाह तद्दिरमिति पदच्छेदकस्य व्यक्तिविशेषदृष्टान्तितपादर्हीतस्य व्यभिचारादिधूमविशेषो वह्निसमव-
हितान्वयव्यतिरेकानुविधायीति ज्ञाने सत्यपि धूमत्वावच्छिन्नो वह्निसमवहितजन्यो न वेति संशयोत्पादेन प्रति-
बंधकत्वस्य व्यभिचारित्वादित्यर्थः। ननु धूमत्वावच्छेदेन वह्निसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वग्रह एव
उक्तसंशयविरोधी स्यादत आह यानि पतस्येति धूमत्वावच्छेदेन गृहीतस्येत्यर्थः। उक्तेति संशयसामग्रीसत्वा-
धूमत्वावच्छेदेन वह्निसमवहितान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेव निश्चेतुमशक्यं कुतस्तत्प्रतिबंधकं परिचितत्वो- एम०
क्तमायेनेत्याघस्मदुक्तरीत्या तत्र त्रिचतुरपस्तत्र धूमत्वावच्छेदेन वह्निसमवहितजन्यत्वनिश्चय एव संभवतीति विप

ितज्ञानविषयतस्यैवोक्तसंशयविरोधित्वसंभवे व्यर्थं व्यावर्त्तकधर्मपर्य्यन्तानुसरणमिति भावः तच्चिंत्यमिति ला
घवसहकृतेन तादृशान्वयव्यतिरेकज्ञानेन धूमत्वावच्छिन्ने वह्निसमवहिताज्जन्मत्वस्य ग्राह्यं तादृशेन धूमत्वावच्छि
न्नेवह्निजन्मत्वग्रहस्यैव प्रथमं संभवात्तर्कसवैयर्थ्यमिति अस्वरसश्चिंतावीजं। कार्य्यकारणभावग्रहानंतरं रति
र्ह्येवं च समाराानेकानुकूलपवाघनिश्चयपरस्परत्वापे धूमोपरीति। वह्निरूपाद्दोव्यभिचारस्य वारणाय सत्वं तत्रा
पि वह्निजन्मत्वे सतो सेतावन्मात्रोक्तौ विशेष्यदलवैयर्थ्यमापाद्यविशेषः स्यादतः सामानाधिकरण्यपातिरिक्तप्रत्यास
त्तेति धूमादौ व्यभिचारस्य वारणाय विशेष्यं तत्रापि सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्ये ननूक्तौ सत्यंतदलवैयर्थ्यमापा
द्याविशेषणस्य स्यादिति चेत् पंच अजन्मे घघटादौ व्यभिचारवारणाय वह्निप्रवेशः ननु विनापि प्रत्यासत्तिं वह्निजन्मत्व
संभवादप्रयोजकत्वमत आह अप्रत्यासन्नस्येति विशेषणावच्छिन्नानिश्चयकालीनस्यैव विशिष्टापादकतर्कस्य
विशेष्यवत्वग्रहकानिवर्त्तकत्वनियमपह्नो विशेषणवत्वं ग्राहयति। तादृशाजन्मत्वं चेति। न च धूमे प्रत्यासत्त्यंतरेणाव
ह्निजन्मत्वाभावग्राहकप्रमाणमेव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यावश्यं वह्निजन्मत्वग्राहकमेकविशेषवाधसह
कृतस्य सामान्यग्राहकप्रमाणस्य विशेषे तद्रूपेणातद्ग्राहकत्वनियमात् तथा च तदर्थं तर्कानुसरणं व्यर्थमि
तिवाच्यं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या वह्निजन्मत्वसंशयस्य सत्वेप्युक्तनियमसंभवेन तादृशसंशयापनोदनार्थं
उक्ततर्कस्यावश्यकत्वात् यत्र सामान्यतो वह्निजन्मत्वग्रहात्रस्यैव प्रत्यासत्त्यंतरेणावह्निजन्मत्वाभावनिश्चयपरा

१५४

त्रैव तर्कस्यावश्यमपेक्षणीयत्वाच्चात एव ग्रंथकृतापि कार्यकारणभावग्रहानंतरमित्युक्तं सत्यामसंतरं सामाना
धिकरण्यपक्षमिरिक्तप्रसासक्तिः प्राप्तमितिपक्षेरस्यादिः परिष्कुर्वंतीति वह्निजन्यत्वप्रवेशामन्लोक्तापाद्य
स्यापरिताग्राह्कत्वे स्यात परिष्कारस्त्वौक्तरीत्या विशेषणावलंनिश्चयस्यापेक्षणीयत्वानुपपादयतितादृशा
नुत्पत्तिकं त्वग्रहश्चेति धूममधर्मिकोवह्न्यानधिकरणादेशानुत्पत्तिकत्वग्रहश्चेत्यर्थः । तथात्वेतिप्रयोजक
त्वावधारणादित्यर्थः यद्यपधूमविशेषेमस्यस्यक्षतएव तादृशानुत्पत्तिकत्वग्रहः संभवति तथापि धूमसामा
न्यस्य पक्षत्वात्तत्र प्रत्यक्षेणातदूहासंभवाउक्तप्रकारचलंवनमिति ध्येयं । परं प्रतीति । चार्वाकं प्रतीत्यर्थः
व्यभिचारशंकानिरासस्य हेतुत्वेन प्रयोजकत्वेन तेनतेन पूर्वोक्ततर्कस्य साव्यभिचारशंकानिवर्तकत्वाभा
वेपि न क्षतिः मूलशंकोथित्स्यादीत्यादिनावद्धसमवहिताजन्यत्वशंकासंग्रहः शंकोद्भावकंतमिति । अत्र वद्ध
रेव भविष्यतीत्यादिग्रंथेनेत्यर्थः । व्याघातः स्ववचनविरोधः उपदर्शितइति । सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातस्त्या
दिग्रंथेनेत्यादिर्व्याघातमुपपादयतिमेवमिति । उक्तशंकात्वमित्यर्थः । तथासति । तथैतादृशशंकासत्वे ।
न तत्कार्यार्थितयेति । धूमाद्यर्थितयावह्न्यादेः कारणोप्रवृत्तेर्योव्याहन्येरन्नित्यर्थः तथाचतदुपादानमे
वशंकाप्रतिबंधकमिति मूलस्यापि तदुपादानमेव शंकाविरहो ज्ञापकमित्यर्थः इति भावः प्राहुरित्युपा
दानस्य यथाश्रुतार्थरंभेवात्रप्रकर्षः व्याप्तिबुद्धिमात्रे सहचारज्ञानस्य हेतुत्वात् । प्रत्यक्षविशेषेतद्धेतुत्वाभि

ताभ०

११

धानमसंगतमतो व्याचष्टे। तदिति। तच्छब्दस्य व्यभिचारनिश्चयाभावपरत्वे तथैवासंगतिरत। आह। व्यभिचार
ज्ञानेति विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टेत्यादि। तेन व्यभिचारसंशयपरत्वापातो ऽन्ये विशेषदर्शनानिश्चयपरत्वापा
वत्तत्र अप्रामाण्यज्ञानानात्मप्रत्यक्षात्मकव्याप्तिनिश्चयेपि। इदं च प्राचाम्मते। न स्वमते ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबंध
कत्वादिति ध्येयं। सत्यपि ग्राह्यसंशये संस्कारादिवशेन स्मृत्युपमित्यादिरूपग्राह्यनिश्चयप्रसरो मार्गेन न क्लेशहानु
मानमात्रानुसरणमयुक्तमित्याशयेन स्वामिमते हेतुमाह। पोपपत्ता हीति। पोपपत्ती हीत्यादिना ऽनुमानसंस्कारा
द्युपग्रहः तर्कस्वरूपमिति। स्वरूपपदं तच्छब्दस्य नपुंसकलिंगार्हतायै। केचिदिति। यत्र व्याघातस्य व्यभिचारशंका
तत्र व्यभिचारात्तर्कस्य व्याप्तिग्रहत्वे हेतुत्वमेव नेत्यस्वरसः। तर्काभासादिति। धूमो वह्निव्यभिचारी स्याद्घ
टः स्यादित्यादितर्कस्य विषयबाधेनासत्तर्कत्वात्तत्रत्यव्याप्तिमात्रांशे सत्तर्कस्य व्यतिरेकेणाव्याप्तिभ्रमेऽसत्तर्कसा
च्यपेन व्यभिचारदृत्यर्थः। तस्यापि। विशेषदर्शनस्यापयेति अत्र मयापुरुषत्वव्याप्यवत्त्वाप्रमात्वादिना विशेषदर्शन
स्य पुरुषत्वप्रमायां हेतुत्वे पुरुषव्याप्यवद्व्यत्ववांश्चैत्र इत्यादिविशेषदर्शनादपि प्रमोत्पत्त्या व्यभिचारापात इति
भावः। तथेति। तथा व्याप्तिप्रमायां व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वेन व्याप्तिभ्रमे च व्याप्त्यभाववद्विशेष्यकतर्कत्वेन हे
तुत्वमिति भावः। वोध्यादिमत्त्व इति। व्याप्तितदभाववत्त्व इत्यर्थः। व्याप्यस्य सत्त्वदशायामपि व्याप्तेरलौकिकप्रत्यक्षे प्रमा
त्वादेन व्यभिचारादाह। वोध्यादिमदिति। लाघवादिति। व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वादिना हेतुत्वमपेक्ष्य व्याप्यादिम
त्त्वेन हेतुत्वे लाघवादित्यर्थः। ननु व्याप्तिमत्सन्निकर्षत्वापेक्षया व्याप्तिमद्विशेष्यकतर्कत्वस्यैव न लघुत्वादिति पक्षे

त्वेनाध्रुवं घटमत आह तर्कस्येति। दर्शितत्वादिति। पत्रव्याघातादिना शंकैव न प्रसवतीत्यादिना मूलग्रंथेनेत्य
र्थः। अप्रयोग्य। तदभाववत्त्वज्ञानोत्तरतन्निश्चयात्मकस्य प्रत्यक्षस्य तेतद्भाववत्त्वज्ञानविरोधित्वेन विशेषदर्शनत्वस्य हेतु
त्वमित्यर्थः। अन्यथा विशेषदर्शनत्वेन तत्र हेतुत्वे संशयोत्तरं व्यावर्तकधर्मदर्शनादितस्य दृश्यमानत्वस्याहेतुत्वे नस्यादिभा
वः। तद्वेति। विपरीतज्ञानविरोधित्वं वेत्यर्थः। तर्कस्यापीति। व्यभिचारे स्यात्तर्कत्वेनाहेतुत्वेपि व्यभिचारज्ञानोत्तरव्याप्ति
निश्चयात्मकप्रत्यक्षे व्यभिचारविरोधित्वेन हेतुतायां न व्यभिचार इति पर्यवसित एवोपपत्तौ। किं तत्सर्पवर्णानेने
ति भावः। उक्तरूपेण हेतुत्वासत्त्वेपि न विपरीतज्ञानोत्तरनिश्चयात्मकप्रत्यक्षप्रमात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विपरीतज्ञा
न प्रतिबंधकप्रमात्वादिना हेतुत्वं विपरीतज्ञानानुत्तरवर्तिज्ञानीयप्रमात्वादिप्रयोजकाव विपरीतज्ञानोत्तरवर्ति
ज्ञानेपि प्रमात्वादिसंभवेन प्रमात्वादिकं प्रतिभंजकत्वं कार्यकारणभावे मानाभावादित्याह। अस्त्विति। वस्तुतो विप
रीतज्ञानोत्तरनिश्चयात्मकप्रत्यक्षत्वमपि न कार्यतावच्छेदकमार्थसमाजग्रस्तत्वादित्यावेदयन्नपि तदुक्तमापात
त इति। अन्यत्र विपरीतज्ञानानुत्तरतद्वत्त्वप्रमास्थले। तत्र। विपरीतज्ञानोत्तरप्रामाण्यापादेप्रामाण्यापादीत्यादिना
ग्रमत्वसंग्रहः। तस्यापि। विपरीतज्ञाननिवर्तकस्यापि। विशेषतः प्रमात्वाद्यंतर्भावेनागौरवादिति। तथा च त
र्कस्य प्रमात्वादिकं न व्याप्तिप्रमात्वादिप्रयोजकमतस्तत्संसर्गमुपवर्णितमिति भावः। अथान्यत्र तत्तद्व्यक्तित्वादिने राम॰
व तत्तत्प्रमापक्तिप्रयोजकत्वमतो न विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षस्य ततः प्रामात्वादिप्रयोजकमतस्तत्संसर्गमुप
वर्णितमिति भावः। अथान्यत्र तत्तद्व्यक्तित्वादिनैव तत्तत्प्रमात्वाद्युपपत्तिरत आह। उक्तं चेति। परन्त्वे विनापि

घटत्वादिभानं साधर्म्यिकघटत्वादिप्रमोत्पादेन व्यभिचारात् कारणत्वमतस्तदुक्तं न्यायमतदूषितिन स्वार्थत्वेन विशे
षणज्ञानस्यादेतुत्वेन त्तितिः साधर्म्यिकापमपि प्रमापादीश्वरज्ञानस्यैव विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वसंभवात् घटत्वा
दिप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति घटत्वादिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तत्र कार्यस्य विशेष्यत्वं कारणस्य विषयताश्रयतादृशात्मं प्रत्या
सत्तिरित्येतावतैवातिप्रसंगाभंगात् विशेष्यसंबद्धविशेषणत्वादेः प्रतित्रैवतात्पर्यादन्यथा विशेष्यस्य संबंधत्वस
केवलान्वयित्वेनाव्यावर्त्तकपाकारणतावच्छेदकत्वापोगादिति ध्येयं। नन्वनिमस्य घटत्वादेः प्रमापां विशेषण
स्यैवत्तत्वेन हेतुत्वमनुचितं तद्विषयज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वादिति चिंत्यं। घटत्वादिप्रमापाभाविन्यपि घटादावुत्त
पातद्वच्छेदेन तादृशप्रमाव्यवहितमूर्त्वे वर्त्तिवर्त्तित्वासंभवेन तत्र घटत्वादेरकारणत्वात्तत्र विशेषणाविशे
ष्यपोर्द्दपोरेव निमत्वं तत्र मनस्त्वादेरेव हेतुत्वेपि तत्स्मभावाच्चेदिकुः। स्वमते प्रमात्वादेर्गार्धसमाजग्रस्तत्वा
त्रकार्यतावच्छेदकत्वमतो वद्दंतीत्युक्तं। मूले पत्रतर्क इत्यादि। तथा च व्याप्त्यनुभव एव तर्कस्य हेतुत्वे जातमात्रस्य
तु व्याप्तिज्ञानं स्मरणमेवेति न व्यभिचार इति भावः। नन्वेवमपि वह्निधूमयोर्व्याप्त्यनुभवकारणस्य तर्कस्य मूली
भूतो व्याप्त्यनुभवस्तर्कांतरादेवं तद्धेतुभूतो व्याप्त्यनुभवः तथेमनवस्थैवेत्यत आह तन्मूलानुभवेति। तस्य जा
तरात्रव्याप्तिस्मरणस्य मूलीभूतो पोऽनुभवस्तदीपेनेसर्पस्तथा च जातमात्रव्याप्तिस्मरणहेतोर्जन्मांतरीणा
नुभवस्यैव वह्निधूमव्याप्तिग्राहकमर्कमूलीभूतव्याप्त्यादिविषयतया न तत एव तादृशमूलीभूतव्याप्त्यादेः स्म

रणमेवानानुभवोपेनानवस्थेतिभावः। ननु धूमोपाधिवह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्मो न स्यादिति तर्केणास्वरूप
सत एव कार्यकारणभावग्रहस्य गोत्वंपदि अश्वत्वभेदव्यभिचारी स्यादश्वविरुद्धं न स्यादित्यादितर्केणाव स्वरूप
सत एव विरोधास्यग्रहस्यापेक्षणात् तत्र च प्रमाणात्मादिसिद्धान्तेऽसिद्धतस्तत आह। इदमिति। तथा चाना
दिसिद्धत्वप्रकारेण कार्यकारणभावादिग्रहेतर्केहेतुरीत्यभिप्रेत्यानादिसिद्धत्वे प्रमाणमनुसन्तमिति भावः। स
रूपसत एव कार्यकारणभावग्रहस्यापेक्षणामिप्रापणापि संगमयति। परार्थेति। तथा च परंप्रति तर्कमूलत्वे
नोपन्यस्ते कार्यकारणभावादौ परेणाप्रामाणिकत्वेऽज्ञाविते प्रामाणिकत्वरूपमनादिसिद्धत्वमवश्यं तत्र
साधनीयं तच्च तद्ग्राहकतर्केणोरप्रयोजकत्वान्नासंभवतीति मूलाशयः। अनुपपत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्वमते पिव्या
प्तिग्रहान्तरापेक्षारूपदोषस्य संभवादनुमानपर्यन्तानुधावनमप्रयुक्तमतः साधारण्येन व्याचष्टे। अनुमानता
दिति व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्रहाविरोधित्वात्तत्वतिवर्त्तेनापतर्कोऽपार्थ इति मतं निरसितुमाह। मूलकारोपे
चात्रेत्यादि सहचारदर्शनादीत्यादिपदेन व्यभिचारनिरासप्रमाभावस्योपग्रहः व्यापकत्वग्रहरसस्यैव चोपा
धिना इति शेषः। शंकतेऽनुमानमात्रेमिनोपाधिरिति। साध्यव्यभिचारानुमापकव्यभिचारप्रतियोगिन एवो
पोधिपदार्थत्वादिति भावः। यत्र पहेतरत्वेनोपस्थितं तत्रैवानुमानानुच्छेदहाहहाधितौ संभावितत्वादिति। प

राम०

```
[OrderDescription]
,CREATED=30.09.19 12:39
,TRANSFERRED=2019/09/30 at 13:51:21
,PAGES=161
,TYPE=STD
,NAME=S0001919
,Book Name=M-2271-SHARIRAK BHASYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
```

```
FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
```

```
FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
```

```
FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
```

```
FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
```

```
FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
```

```
FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
```

```
FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
```

```
FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,
```